

Univerzita Karlova v Praze

Filozofická fakulta

Ústav českého jazyka a teorie komunikace

Filologie – Český jazyk

Martin S t l u k a

Disertační práce

Lexikum počátků staročeské prózy

Lexicon of the Early Old Czech Prose

vedoucí práce – prof. PhDr. Karel Kučera, CSc.

2010

„Prohlašuji, že jsem disertační práci vykonal samostatně s využitím uvedených pramenů a literatury“.

OBSAH

1 Zaměření a cíl práce	11
1.1 Kulturně-historicko-literární úvod	11
1.2 Charakteristika jednotlivých pramenů	12
1.2.1 Život Krista Pána	12
1.2.2 Pasionál	16
1.2.3 Životy svatých Otců	20
2 Dosavadní poznatky o rukopisných počátcích staročesky psané prózy	24
2.1 Systém slovní zásoby a nástin okruhů ke zpracování lexika zkoumaných pramenů	24
2.2 Vývojové postupy primárně působené jazykovými faktory	25
2.2.1 Vývojové tendence české slovní zásoby v nejstarší české próze a jejich opisech: souvislosti s jevy a změnami gramatického systému	26
2.2.1.1 Substantiva	26
2.2.1.1.1 Ústup obojrodých pojmenování	26
2.2.1.1.2 Odstraňování rodových dublet	26
2.2.1.1.3 Změny substantiv s neshodným rodovým gramatickým a lexikálním významem	27
2.2.1.1.4 Ústup starých singulárních typů hromadných pojmenování osob	27
2.2.1.1.5 Přeměna singulativního typu <i>zeměnin</i> na singulárový <i>zeman</i>	27
2.2.1.1.6 Zánik pojmenování typu kuřenci	28
2.2.1.1.7 Lexikální využití tvaroslovných rozdílů mezi duálem a plurálem	28
2.2.1.1.8 Úpadek kategorie určenosti/neurčenosti – zanikání relativ s kořenem <i>*jo-</i>	28
2.2.1.1.9 Dotváření neurčitých relativ částicí <i>-koli</i>	28
2.2.1.2 Adjektiva	29
2.2.1.2.1 Diferenciace denominativních vztahových adjektiv na <i>-ový/-óv</i>	29
2.2.1.2.2 Vyhraňování posesiv typu <i>ptačí</i>	29
2.2.1.2.3 Ústup posesivních dublet typu <i>pán/pánov</i>	29
2.2.1.2.4 Substantivizace adjektiv	29
2.2.1.3 Verba	29
2.2.1.3.1 Úpadek kategorie ingresivnosti/durativnosti	30
2.2.1.3.1.1 Úpadek sloves výsledného stavu typu <i>tčieti</i>	30
2.2.1.3.1.2 Zánik předponových ingresiv typu <i>pojiti</i>	30
2.2.1.3.2 Rozvoj vidově-časového systému	30
2.2.1.3.2.1 Stará slovesa mění svou kořenovou strukturu podle svého vidového protějšku	30
2.2.1.3.2.2 Vznik nových imperfektiv deprefixací z předponových perfektiv	31
2.2.1.3.2.3 Nahrazování starých bezpředponových perfektiv předponovými	31
2.2.1.3.2.4 Zánik prefigovaných imperfektiv a jejich nahrazení neprefigovanými	31
2.2.1.3.2.5 Lexikalizace ojedinelých tvarů zanikajících gramatických kategorií českého slovesa	32
2.2.1.3.3 Vývoj systému verbálně rodového	32
2.2.1.3.3.1 Stará intranzitiva jsou nahrazována reflexivou	32
2.2.1.3.3.2 Stará intranzitiva mění svou kořenovou strukturu podle tranzitivního protějšku	32

2.2.1.3.3.3 Významová diferenciacie verbálních adjektiv podle rodové platnosti jejich participiální formy	32
2.2.1.3.4 Vlivy syntaxe na slovní zásobu	33
2.2.1.3.4.1 Postupný úpadek participiálních konstrukcí (ustrnutí přechodníků)	33
2.2.1.3.4.2 Šíření infinitivních vazeb na místech participiálních konstrukcí	35
2.2.1.3.4.3 Konkurence forem původních tvarů participií <i>s-ových</i> a <i>l-ových</i>	35
2.2.2 Lexikální vývojové postupy související se změnami hláskoslovného systému	35
2.2.2.1 Výběr zpracovávaných hláskových změn	36
2.2.2.2 Zánik starého lexému vytlačeného z korelace lexémem novým v důsledku historické hláskoslovné změny	36
2.2.2.3 Formální příklánění starého izolovaného lexému k lexému neizolovanému	37
2.2.3 Lexikální vývojové postupy související s rozvojem kmenoslovného systému	37
2.2.3.1 Porušení rovnováhy v kmenoslovném systému jako východisko dalších změn	37
2.2.3.2 Zpětné vývojové postupy	38
2.2.3.2.1 Zpětné postupy morfologické (derivační) – deprefixace	38
2.2.3.2.1.1 Deprefixace odsunutím počátku kořene	38
2.2.3.2.1.2 Deprefixace odsunutím počátku předpony	39
2.2.3.2.1.3 Deprefixace předponového perfektiva nemajícího bezpředponový imperfektivní protějšek	39
2.2.3.2.1.4 Deprefixace předponového perfektiva nemajícího bezpředponový imperfektivní protějšek s jiným významem	39
2.2.3.2.2 Desuffixace	39
2.2.3.2.2.1 Desuffixace formálních maskulin	40
2.2.3.2.2.2 Desuffixace formálních feminin	40
2.2.3.2.3 Zpětné postupy syntakticko-morfologické	40
2.2.3.2.3.1 Deadverbializace	40
2.2.3.2.3.2 Depluralizace	40
2.3 Vývojové postupy primárně působené psychickými faktory	41
2.3.1 Usměrnování formálního vývoje lexikálních jednotek působením asociativních neexpresivních spojů pomocí antonymního vztahu	42
2.3.1.1 Hláskoslovné sblížování	42
2.3.1.2 Tvaroslovné sblížování	43
2.3.1.3 Slovtvorné sblížování	43
2.3.2 Usměrnování významového vývoje lexikálních jednotek působením asociativních neexpresivních spojů pomocí antonymního vztahu	43
2.3.2.1 Obohacování starého slova o nový význam	43
2.3.2.2 Omezování mnohovýznamovosti slova	44
2.3.3 Přitváření nové lexikální jednotky působením asociativních neexpresivních spojů pomocí antonymního vztahu – dosazením korelačního formantu	44
2.3.4 Lexikální vývojové postupy ve směru působení asociativních expresivních vztahů – postupy formální expresivity	44
2.3.5 Lexikální vývojové postupy souvisící s intelektualizací	44
2.3.5.1 Tvoření abstraktních výrazů	45

2.3.5.2 Tvoření speciálních výrazů	45
2.3.5.3 Procesy spočívající v diferenciaci	45
2. 4 Vývojové postupy primárně působené mimojazykovými (kulturněhistorickými) faktory	46
2.4.1 Pojmenování nové skutečnosti na základě jejího cizího názvu	46
2.4.1.1 Přejímání cizích slov	46
2.4.1.1.1 Přejímky z cizích jazyků, zvl. z různých vývojových fází němčiny, popř. jejím prostřednictvím	46
2.4.1.1.1.1 Pravděpodobné přejímky z germánštiny	47
2.4.1.1.1.2 Slova přejatá z řečtiny	47
2.4.1.1.1.3 Slova přejatá z latiny	47
2.4.1.1.1.4 Staročeské přejímky, mající svůj původ v pragermánštině	47
2.4.1.1.1.5 Přejímky ze západogermánských dialektů	48
2.4.1.1.1.6 Přejímky z hornoněmeckých dialektů	49
2.4.1.1.1.7 Další přejímky ve zkoumaných textech, jež v nich nejsou v rámci staročeského písemnictví doloženy poprvé	49
2.4.1.1.1.7.1 KRISTA	49
2.4.1.1.1.7.2 OTCB	49
2.4.1.1.1.7.3 PASMUZA	50
2.4.1.1.1.7.4 PASKAL	50
2.4.1.1.1.8 Shrnutí přejímek v počátcích stč. prozaického písemnictví	50
2.4.1.1.2 Změny v užívání a frekvenci některých konkurenčních lexémů	51
2.4.1.1.3 Vliv staroslověnštiny, resp. církevní slovanštiny na počátky stč. prózy	52
2.4.1.2 Překlad cizích slov s přejetím jejich slovotvorné motivace	53
2.4.1.3 Překlad cizích slov s přejetím jejich sémantické motivace	53
2.4.1.4 Překlad cizích slov s přejetím jejich dílčího komponentu	54
2.4.2 Tvoření nových slov domácími slovotvornými prostředky	54
2.4.2.1 Slovo tvorba – Substantiva	54
2.4.2.1.1 Jména konatelská	54
2.4.2.1.2 Jména činitelská	55
2.4.2.1.3 Jména prostředků činnosti	57
2.4.2.1.4 Jména výsledků děje (činnosti)	58
2.4.2.1.5 Jména míst	59
2.4.2.1.6 Jména nositelů vlastností	60
2.4.2.1.7 Jména dějová	61
2.4.2.1.8 Jména vlastností	62
2.4.2.1.9 Jména okolností	64
2.4.2.1.10 Jména hromadná	65
2.4.2.1.11 Jména přechýlená	65
2.4.2.1.12 Jména zdrobnělá	67
2.4.2.1.13 Jména obyvatelská a Jména podle příslušnosti	69
2.4.2.1.14 Jména nositelů substančního vztahu	70
2.4.2.1.15 Prefixace substantiv	71
2.4.2.2 Adjektiva	75
2.4.2.2.1 Desubstantivní adjektiva	76
2.4.2.2.1.1 Relační adjektiva	76

2.4.2.2.1.2 Kvalitativní adjektiva	78
2.4.2.2.2 Deverbální adjektiva	79
2.4.2.2.3 Deadjektivní adjektiva	80
2.4.2.2.3.1 Zesílení	80
2.4.2.2.3.2 Zeslabení	81
2.4.2.2.4 Deadverbiální adjektiva	81
2.4.2.3 Verba	81
2.4.2.3.1 Sufixace	82
2.4.2.3.1.1 Desubstantivní verba	82
2.4.2.3.1.2 Deadjektivní verba	82
2.4.2.3.1.3 Slovesa odvozená z interjekcí	83
2.4.2.3.2 Prefixace	83
2.4.2.3.2.1 Funkce prostě modifikační	83
2.4.2.3.2.2 Způsob slovesného děje	83
2.4.2.3.2.2.1 Fáze	83
2.4.2.3.2.2.2 Distributivnost	84
2.4.2.3.2.2.3 Míra	85
2.4.2.4 Kompozita	85
2.4.2.4.1 Substantivní kompozita se zadním členem deverbálním	85
2.4.2.4.2 Substantivní kompozita skladu V-(K)-S	86
2.4.2.4.3 Substantivní kompozita skladu A-K-S	87
2.4.2.4.4 Substantivní kompozita typu N-K-S	87
2.4.2.4.5 Substantivní kompozita typu N-K-V	88
2.4.2.4.6 Substantivní kompozita s předním členem pronominálním	88
2.4.2.4.7 Substantivní kompozita s předním členem adverbiálním	88
2.4.2.4.8 Substantivní kompozita skladu S-(K)-S	88
2.4.2.4.9 Substantivní kompozita typu S-K-A	88
2.4.2.4.10 Adjektivní kompozita skladu A-K-S	88
2.4.2.4.11 Adjektivní kompozita typu N-K-S	89
2.4.2.4.12 Adjektivní kompozita typu N-K-A	89
2.4.2.4.13 Adjektivní kompozita typu N-K-N	89
2.4.2.4.14 Adjektivní kompozita typu V-K-S	90
2.4.2.4.15 Adjektivní kompozita s předním členem pronominálním	90
2.4.2.4.16 Adjektivní kompozita s předním členem adverbiálním	90
2.4.2.4.17 Adjektivní kompozita typu A-K-A	90
2.4.2.4.18 Adjektivní kompozita se zadním členem deverbálním	90
2.4.2.4.19 Složené číslovky	91
2.4.2.4.20 Složená adverbia	92
2.4.2.4.21 Složená slovesa	92
2.4.2.4.22 Reduplikace	92
2.4.2.4.23 Konektémy	92
2.4.3 Zánik slov podmíněný zánikem označované skutečnosti	93
3 Prvky (lexémy) potenciálně odlišující jednotlivé zkoumané texty	94
3.1 Lexémy, o nichž se předpokládá, že patří do idiolektu tzv. dominikána	94
3.1.1 Substantiva	94
3.1.2 Časové navazovací výrazy	96
3.1.2.1 Navazovací výrazy nesubstantivní	96
3.1.2.2 Navazovací výrazy substantivní	96
3.2 Překladatelské znaky primárně vycházející z českého textu	97

3.3 Komentář k dalším lexikálním jednotkám potenciálně odlišujícím zkoumané texty	99
3.3.1 Frazémy	99
3.3.1.1 Frazémy společné všem analyzovaným textům (KRISTA, OTCB, PASMUZA, PASKAL)	99
3.3.1.2 Frazémy společné KRISTA, PASMUZA, PASKAL	100
3.3.1.3 Frazémy společné KRISTA, OTCB a PASKAL	101
3.3.1.4 Frazémy společné OTCB, PASMUZA a PASKAL	101
3.3.1.5 Frazémy společné KRISTA a OTCB	101
3.3.1.6 Frazémy společné KRISTA a PASMUZA	101
3.3.1.7 Frazémy společné KRISTA a PASKAL	101
3.3.1.8 Frazémy společné OTCB a PASKAL	101
3.3.1.9 Frazémy společné PASMUZA a PASKAL	102
3.3.1.10 Frazémy vyskytující se jen v KRISTA	102
3.3.1.11 Frazémy vyskytující se jen v OTCB	103
3.3.1.12 Frazémy vyskytující se jen v PASMUZA	103
3.3.1.13 Frazémy vyskytující se jen v PASKAL	103
3.3.1.14 Shrnutí frazeologie a ustálených slovních spojení	104
3.4 Hapaxy a ojediněle se vyskytující slova charakteristická pro zkoumané texty	105
3.4.1 KRISTA	105
3.4.2 OTCB	105
3.4.3 PASMUZA	106
3.4.4 PASKAL	106
3.4.5 Shrnutí hapaxů a ojediněle se vyskytujících slov	106
3.5 Terminologie (charakteristika slovní zásoby podle významových okruhů)	108
3.5.1 Náboženské termíny v KRISTA	108
3.5.1.1 Nenáboženské termíny – významové okruhy	108
3.5.1.1.1 Významový okruh rozšiřující pojmenování pro sociální, profesní, národnostní ap. zařazení osob	108
3.5.1.1.2 Názvosloví reflektující rozvoj obchodu a řemesel	108
3.5.1.1.3 Názvosloví různých oborů – hlavně lékařství	108
3.5.1.1.4 Názvosloví právní	108
3.5.1.1.5 Názvy nástrojů a jiných hmotných prostředků	108
3.5.1.1.6 Názvosloví botanické a zoologické	108
3.5.2 Náboženské termíny v OTCB	108
3.5.2.1 Nenáboženské termíny – významové okruhy	109
3.5.2.1.1 Významový okruh pojmů státoprávní, společensko-ekonomické, administrativní	109
3.5.2.1.2 Názvosloví reflektující rozvoj obchodu a řemesel	109
3.5.2.1.3 Významový okruh rozšiřující pojmenování pro sociální, profesní, národnostní ap. zařazení osob	109
3.5.2.1.4 Názvosloví různých oborů – hlavně lékařství	109
3.5.2.1.5 Názvosloví reflektující vzdělání	109
3.5.2.1.6 Botanické a zoologické názvosloví	109
3.5.3 Náboženské termíny PASMUZA	109
3.5.3.1 Nenáboženská termíny – významové okruhy	109
3.5.3.1.1 Významový okruh pojmů státoprávní, společensko-ekonomické, administrativní	109
3.5.3.1.2 Názvosloví reflektující rozvoj obchodu a řemesel	109

3.5.3.1.3 Významový okruh rozšiřující pojmenování pro sociální, profesní, národnostní ap. zařazení osob	109
3.5.3.1.4 Názvosloví různých oborů – hlavně lékařství	109
3.5.3.1.5 Názvosloví reflektující vzdělání	109
3.5.3.1.6 Jména míst	109
3.5.3.1.7 Názvy nástrojů	109
3.5.4 Zpracování termínů v PASKAL	109
3.5.4.1 Náboženské termíny v PASKAL	110
3.5.4.2 Nenáboženské termíny členěné podle významových okruhů	111
3.5.4.2.1 Termíny státoprávní, společensko-ekonomické, administrativní ap.	111
3.5.4.2.2 Rozšiřující se okruhu pojmenování pro sociální, profesní, národnostní ap. zařazení osob	111
3.5.4.2.3 Pojmy ukotvující dané jevy společensky	111
3.5.4.2.4 Významový okruh místních jmen	111
3.5.4.2.5 Významový okruh jmen drahých a vzácných látek	111
3.5.4.2.6 Názvosloví různých oborů	111
3.5.4.2.6.1 Názvosloví týkající se lékařství (anatomie)	111
3.5.4.2.6.2 Názvosloví právní	111
3.5.4.2.6.3 Názvosloví zahrnující nástroje (zbraně) a jiné hmotné prostředky	111
3.5.4.2.6.4 Botanické a zoologické názvosloví	112
3.5.4.2.6.5 Názvosloví reflektující vzdělání	112
3.6 Systematické nahrazování (obměňování) slovní zásoby mezi PASMUZA a PASKAL	113
4 Shrnující závěr	115
Použité zkratky	122
Seznam použité literatury	123
Abstrakt v českém a anglickém jazyce	126

1 Zaměření a cíl práce

Pramennou náplní této práce jsou tři staročeská překladová díla, *Život Krista Pána*, *Pasionál* a *Životy svatých Otců*, která představují základ pro naši analýzu. Analýza je zaměřena na jejich lexikální zásobu. U uvedených památek je jejich lexikální zásoba specifikována jednak vzhledem k ostatní soudobé staročeské tvorbě, aby bylo možné postihnout její případnou jedinečnost, jednak je z vývojového hlediska pojímána jako měnící se a živý jazykový „materiál“, který je konfrontován s mladším vývojovým obdobím (popř. obdobími) českého jazyka. Mladším obdobím vývoje českého jazyka je míněna zejména časová perioda 15. století, z níž jsou k uvedeným třem památkám dochovány variantní opisy. Tyto opisy prokazatelně vycházejí ze starších zpracování¹, ale zároveň, a to zejména v oblasti lexikální, již představují zásadní proměnu, která je sblížuje s jazykem mladšího vývojového období.

Lexikum počátků staročesky psané prózy si bezesporu podrobnější analýzu zaslouží. Ve 2. polovině 14. století se začíná plně konstituovat a postupem času upevňovat norma spisovného, resp. kulturního jazyka, která však v době překladu všech tří textů nebyla ještě zdaleka konsolidovaná. Uvedená staročeská díla tedy nevznikla s uvědomovanou, již na jisté úrovni obecnou, uznávanou a záměrně do překladu vnášenou představou o spisovném jazyce, ale naopak posloužila za podklad až později postupně se upevňující spisovné normě.² Lze konstatovat, že období, kdy vznikla tři staročesky prózou psaná díla, je zejména pro oblast slovní zásoby českého jazyka dobou velmi podstatnou. Předpokladů k tomuto tvrzení je několik – naším cílem je ověřit, hlouběji prozkoumat a postavit na pevnější půdu.

Lze například předpokládat, že nově se rozvíjející žánr prózy ve staročeském písemnictví bude charakteristický specifickým lexikem, které v jiných žánrech pěstovaných staročeským písemnictvím nenalezneme, a pokud ano, tak bude užíváno v jiné míře nebo např. jen v jistém sémantickém okruhu ap.

Základem prováděné analýzy bude vzájemné srovnání slovní zásoby všech tří staročeských památek, to jest jejich nejstarších dochovaných textů, resp. opisů. Výsledkem tohoto rozboru by měla být specifikace vzájemných vztahů a posunů v lexiku mezi těmito třemi nejstaršími dochovanými texty. Tato specifikace by mohla něco naznačit o už J. Vilikovským (1948:154) předpokládané existenci jednoho překladatele dvou z těchto památek, *Pasionálu* a *Životu Krista Pána*. V této studii se rovněž zaměřujeme na mladší opisy uvedených literárních památek, které v oblasti lexika konfrontujeme s jejich nejstaršími předlohami. Na základě této konfrontace by v některých ohledech mělo být možné charakterizovat obecné změny probíhající v lexiku českého jazyka v průběhu 15. století. Zvláštní pozornost je věnována slovtvorbě; součástí analýzy je charakteristika vznikající, popř. existující terminologie; samostatně jsou zpracovány frazémy a opomenuty nezůstávají jedinečně nebo ojediněle se vyskytující lexémy (hapaxy ap.), jež se v počátcích staročesky psané prózy vyskytují.

1.1 Kulturně-historicko-literární úvod

Staročeské rukopisy *Život Krista Pána*, *Pasionál* a *Životy svatých Otců* představují obrazně řečeno kořeny vznikající staročesky psané prózy a současně patří k jejím prvním a zároveň nejrozsáhlejším písemným výtvorům. Jan Vilikovský (1948) tento fakt vyjádřil slovy, že právě tato tři díla v mnohém ohledu nejtypičtěji ztělesňují to, co se nazývá duchem středověku. Ocitáme se zhruba v polovině XIV. století, kdy za vlády císaře Karla

¹ Lze předpokládat, že základem pro mladší opisy byly nejstarší dochované rukopisy tří uvedených památek, jež jsou základem naší analýzy.

² Vzhledem k jejich poměrně textové rozsáhlosti je právě tento předpoklad dosti dobře patrný.

IV. dochází k mohutnému rozmachu českého kulturního života, písemnictví nevyjímaje. Během půlstoletí existence českého písemnictví prošel spisovný jazyk převratným vývojem a důsledkem toho bylo, že mohla být napsána také rozsáhlá prozaická díla. O vyspělosti českého jazyka poloviny čtrnáctého století vedle tří výše uvedených děl svědčí zejména vznik prvního kompletního staročeského biblického překladu, tzv. Drážďanské bible, který se po překladu francouzském a italském stal třetím překladem (na základě latinské Vulgaty) do národního jazyka na evropském kontinentě.

1.2 Charakteristika jednotlivých pramenů

1.2.1 **Život Krista Pána** měl předlohu v latinsky napsaném spise *Meditationes vitae Christi*³ (dále *MVCh*) náležící k rozsáhlé literatuře nábožensky vzdělavatelné, jejímž cílem bylo prohloubení křesťanského života jednotlivců a někdy rovněž propagace určitých směrů a myšlenek usilujících o dosažení tohoto cíle. Uvedené rukopisné dílo, jež vzniklo přibližně v polovině 13. století, vyšlo později tiskem v Benátkách roku 1756⁴. Autorem byl pravděpodobně nějaký františkán, soudě podle četných odkazů na františkánskou řeholi a františkánské legendy. J. Vilikovský⁵ se domnívá, že dřívější přisuzování autorství sv. Bonaventurovi je chybné. Pozdější připisování autorství Janu de Caulibus, členu kláštera v San Gimignano, bylo rovněž opuštěno z důvodů časových nesrovnalostí, kdy měl rukopis vzniknout. Nicméně se zdá, že autor s největší pravděpodobností působil a žil v San Gimignano.

Dílo představuje Kristův mystický život, ale s patřičným akcentem na jeho pozemské působení. Výsledný text je syntézou evangelních textů (perikop) a vlastního tvůrčího aktu autora, na který měly jistě nemalý vliv apokryfní texty, s nimiž se ve středověké literatuře běžně pracovalo.

Sám autor rukopisu svou práci s prameny charakterizuje takto: „*Ego enim in hoc et in aliis Christi actibus intendo... aliquas meditationes tangere, secundum quasdam imaginarias repraesentationes, quas anima diversimode percipere potest, secundum quod gesta fuerunt per ipsum vel sicut fuisse credi possunt*“⁶. Text je však založen na částech evangelií a Skutků apoštolských, pozornost je soustředěna hlavně na Ježíšovo dětství a umučení, vlastní působení Ježíšovo popsané v evangeliích je odsouváno do pozadí. Z tohoto zaměření vyplývá funkce díla, jež nemá velké umělecké ambice (což je ve středověké literatuře bezpříznakové), ale chce se stát hlavně dílem náboženským a didaktickým. *MVCh* se záhy po svém sepsání rozšířily po celé Evropě a staly se celoevropským literárním motivem. Některé části díla byly zpracovány v církevních dramatech a staly se i náměty pro ostatní druhy umění (zejména výtvarné a architektonické).

V době vlády Karla IV. byl ŽKP (dále myšleno KRISTA) zpracován rovněž českým jazykem. V souvislosti s tímto zpracováním nelze mluvit přímo o překladu ve středověkém slova smyslu (tedy o doslovném převádění všech prostředků jednotlivých jazykových rovin z cizojazyčného originálu do národního jazyka), jelikož se staročeský ŽKP svou formou zpracování (ale nejen tou) značně odlišuje od latinské předlohy.

Původce českého překladu potlačoval mystickou a scholastickou část originálu a naopak se mnohem více přidržel biblického textu a v hojnější míře čerpal z evangelií. Ne nepodstatným pramenem pro český překlad bylo staročeské zpracování Pasionálu (PASMUZA – MUZ III D 44), s kterým se text v některých částech doslovně shoduje. Jiným významným pramenem byly apokryfní texty, a to zejména v ŽKP. V tomto textu je využito

³ Bonaventura: *Meditationes vitae Christi*. Opera XII, Benátky 1756.

⁴ Nové kritické vydání *Meditationes vitae Christi* je dostupné v publikaci *Iohannis de Caulibus Meditationes vite Christi olim Bonaventuro attributae*, ed. Mary Stallings-Taney, Turnhout, Brepols 1997, CCCM 153.

⁵ Srov. Vilikovský (1948:141–160).

⁶ *Ibidem*.

následujících novozákonních apokryfních textů: Protoevangelium Jakubovo pojednávající o životě rodičů Panny Marie; Pseudoevangelium Matoušovo neboli Kniha o narození Panny Marie a dětství Spasitelově; Evangelium o narození Panny Marie; Život svatého Josefa; Evangelium Nikodémovo.

Míst, která se shodují v obou spisech (myšleno *MVCh* a *KRISTA*), je velmi málo, zvláště doslovná shoda je vzácností. Patrné je to zejména ve druhé části staročeského textu (tzn. od prvního veřejného vystoupení Ježíšova), kde je český text mnohem závislejší na textech evangelních než na latinské předloze.

K nejrozsáhlejším místům, která mají nesporně nejbližší originálu *MVCh*, patří části, kde se líčí pokání Marie Magdalény (ff. 47a–47b) – staročeský překlad⁷: „...k Ježíšovým nohám padla, v srdci sobě pro své hříechy zakrútivši, svých se zjevných činův stydieci, počě lkajíc, všecka se szímajíc, horkými slzami plakati. A takto v sobě mysléci: Hospodine můj milý, já nade vše hříešné hříešná, silně věři, ež jsi ty můj pravý buoh i pravý hospodin.“ / latinská předloha: „*Et tunc illico ad pedes ejus prostrata, visceroso dolore pariter et rubore repleta de peccatis suis, procumbens et ponens vultum super ipsius pedes, cum confidentia quadam, quia jam intra se eum super omnia diligebat, coepit fortiter fletibus atque singultibus abundare, ac tacite intra se dicere: Domine mi firmiter credo, scio atque confiteor, vos Deum, ac Dominum esse meum.*“

Blížkost k originálu lze najít také v části pojednávající o Ježíšově obřezání (f. 22a) – staročeský překlad: „Potom osmý den po narození...to nebeské dietě podlé Starého zákona ustavenie obřezáno jest. A tu, jakžto praví svaté Čtenie, vzděno jest jemu jmě Jesus. To přěsvaté jmě bylo andělem prvé, než se Jesus počal v své matky břišku, pojmenováno, ale u boha Otcě přěd věky nám na spasenie chováno. Nebo Jesus českým hlaholem i latinským zvukem jest též řečeno, jakžto Spasitel.“ / latinská předloha: „*Octavo autem die circumcisisus est puer. Duo autem magna hodie facta sunt. Unum, quia manifestatum est nomen salutis, quod ad aeterno sibi impositum erat, et ab Angelo vocatum priusquam in utero conciperetur hodie fuit declaratum et nominatum. Et vocaverunt nomen eius Jesum. Jesus autem dicitur Salvator quod est nomen super omne nomen.*“

Jiným takovým místem je pasáž týkající se útěku do Egypta (ff. 27a–27b) – staročeský překlad: „Potom přěbývši matka božie u svaté Alžběty několiko dní, odtad se s děťátkem a s svatým Ozěpem povzdvihše, do města Nazareta se vrátišta, toho nevěduce, ež král Herodes toho činu hledá, kak by mohl to svaté děťátko zahubiti. Tehda nocí zjevil se anděl svatému Ozěpovi ve sně...Vezma děťátko a matku jeho, utečiž do Ejipta, neb Herodes toho hledá, aby to svaté dietě zahubil.“ / latinská předloha: „*Cum ergo pergerent versus Nazareth, nescientes adhuc super hoc consilium Domini, et quod Herodes pararet se ad necem pueri Jesu, Angelus Domini apparuit Joseph in somnis, dicens ei, ut cum puero et matre fugeret in Aegyptum: quia Herodes volebat animam pueri perdere.*“

V ŽKP lze nalézt ještě více takovýchto míst, např. umučení Jana Křtitele (f. 51b) atd., ale uvedené příklady jsou podle našeho názoru dostačující pro to, aby mohlo být konstatováno, že se ani u těchto pasáží nejbližších předloze v žádném případě nejedná o závislost otrockou, nýbrž o dosti umný překlad.

Nejprůkazněji je závislost českého textu na latinské předloze patrná v krátkých partiích, v nichž autor vybízí čtenáře k rozjímání. Staročeský překlad zní „Tu slušie znamenati“ nebo „Tu móż každý pomysliti“ (např.: na f. 17b – „Tuto každý sbožný křěst’an pomysliti mőže o pokorněj chudobě matky božie“ za latinské „*In qua reversione paupertatem eius ad mentem revoca*“). Omezeným počtem podobných míst se prakticky vyčerpává funkce latinského rukopisu jakožto předlohy a důležitého prvku při posuzování filiačních vztahů jednotlivých staročeských rukopisů⁸. Tyto rukopisy z latinského textu nevycházejí, předlohou se jim stal *KRISTA*.⁹

⁷ V rámci této kapitoly (tj. kapitoly 1) je kurzivní písmo užíváno jen k citaci latinských předloh zkoumaných textů a k pojmenování pramenů.

⁸ Jejich výčet srov. na konci oddílu 1.2.1.

⁹ Po stránce gramatické však latina intenzivně působí zejména na nejstarší rukopis *KRISTA*. Tento fakt lze dokumentovat na příkladu jednoho verše z evangelia Lukášova (Lc 1,55), kdy je v nejstarší staročeské bibli

Obsah českého překladu však největší měrou staví na evangeliích. Autor se snaží udržovat rozdělení evangelií na perikopy, někdy tlumočí evangelní texty volněji, ale většinou jde o přesné biblické citáty.¹⁰ Nesporný je v tomto případě vztah mezi textem ŽKP a první recenzí staročeského biblického překladu, který je jím doplňován biblickými glosami.

ŽKP je v českém překladu pojat jako pomůcka pro věřící jakožto jednotlivce, k prohloubení vlastního duchovního života (zejména pro vyšší sociální vrstvy – např.: f. 17b „Proněžto každý křesťan na jejie chudobu sě rozpomena, s právem má na chudé dievky a siré vdovy laskav býti, a zvlášče králi a kniežata, jimžto jest buoh přikázal, aby zvlášče sirých lidí a chudých vdův obráncě byli.“).

Pokud jde o autorství staročeského ŽKP můžeme shrnout jen obecně známá fakta, která autora nijak přesněji neidentifikují. S jistotou o něm můžeme říct, že byl členem dominikánského řádu – (f.1b „já, predikátorového zákona nedůstojný duchovný¹¹“) a že byl snad také autorem staročeského překladu díla známého pod názvem *Legenda aurea* čili Pasionálu a některých částí Drážďanské bible (Incipit ke knize Genesis; Tobiáš; Skutky apoštolské; snad rovněž Královské knihy).¹² Jazykové, ale rovněž textové shody mezi KRISTA a nejstarší verzí českého Pasionálu a částmi Drážďanské bible jsou patrné. Toto zjištění uvádí již Jan Vilikovský (1948) s poukazem na to, že oba spisy (Život Krista Pána a Pasionál) mají celou řadu doslovně shodných partií a shodné slohové vlastnosti. V případě uvedených textů Vilikovský předpokládá stejně rozsáhlé autorovo vzdělání, podobný poměr k předloze a v neposlední řadě jejich poslání. Jako nejpřesvědčivější uvádí Vilikovský fakt, že biblické citáty jak v ŽKP, tak Pasionálu vycházejí ze stejné verze¹³; na podporu společného autorství dále konstatuje volný vztah k latinské předloze, která není ani v jednom z textů úzkostlivě respektována, ale autor si z ní bere jen to, co považuje za účelné pro svou potřebu a častokrát ji opouští zcela (srov. oddíly 1.2.1 a 1.2.2 a v nich charakterizovaný poměr latinské předlohy k českému překladu ŽKP a Pasionálu).

K problematice autorství Života Krista Pána a Pasionálu budeme snad mít co říct také my na konci naší práce, i když tento jev není primárně předmětem jejího zkoumání.¹⁴

(Drážďanské) dativní předložková vazba (Jakož jest mluvil k našim otcóm, **k Abrahamovi** i k jeho plemeni na věky) a stejně je tomu i v mladších staročeských biblických textech a také v KRISTD, kdežto v KRISTA (f. 16b) je vazba bezpředložková (Jakž jest mluvil k našim otcóm, **Abraham** a jeho sěmeni na věky) vycházející přímo z Vulgaty (sicut locutus est ad patres nostros **Abraham** et semini eius in saecula).

¹⁰ Není možné přesně určit, ke které recenzi patřil evangelní text, s kterým autor pracoval (v celé této studii je chápán pojem *autor* širěji, je užíván i tam, kde se může jednat jen o *písaře*). Při rozsáhlejších citacích se totiž evangelní text užívaný autorem ŽKP neshoduje se žádným ze známých staročeských evangeliářů, s výjimkou jediného případu, a to Mt 21,1–9, jenž se shoduje s druhou verzí evangeliáře Klementinského (EVKLEM UK VIII C 17). Není vyloučeno, že by jmenovaná část EVKLEM mohla být odvozena ze ŽKP. Evangelní text v ŽKP má bezpečné vztahy k první biblické redakci, zároveň se však celou řadou znaků od této redakce odchyluje. Nasnadě je domněnka, že autor užíval biblických textů pružně, aby mohl lépe vyjádřit to, o čem si myslel, že jemu známé evangeliáře vyjadřovaly neobratně. Nicméně v některých rysech, jako je třeba velmi časté užívání duálu, se jeho texty jeví archaičtější než známé evangeliáře.

¹¹ Tato slova z nejstaršího rukopisu jsou ještě obsažena ve dvou mladších zlomkovitých rukopisech s takovouto obměnou: v KRISTE z konce 15. století je toto znění: „...protož já, nedoustojný přikázáním ciesaře Karla, krále českého,...“; v KRISTD z poloviny téhož století je následující znění: „O tom sem umyslil psáti já, Jiřík...“: S přihlédnutím k tomu, že se jedná o poměrně pozdní opisy, je pravděpodobné, že výše citované změny jsou dílem písařů a nemají vztah k autorovi díla.

¹² Srov. Kvas (1997:44–46). Dále pak Pytlíková, M.: *Staročeské překlady takzvaného dominikána*. FF UK, 2002. (diplomová práce)

¹³ Srov. pozn. 10.

¹⁴ Kriticky je nutno brát informace J. Kadlece, který v „Dějinách University Karlovy I“ na s. 136 píše, že autorem staročeského Života Krista Pána, Pasionálu a částí Drážďanské bible byl lektor generálního studia dominikánského řádu a posléze profesor teologické fakulty UK – Jan Moravec. Na s. 148 však též autor podobně jako J. Vilikovský místo konkrétního autora uvádí, že dílo napsal řeholník „predikátorového zákona“, na straně 153 ovšem opět zmiňuje jiné jméno autora (Jan Protiva z Dlouhé Vsi) ŽKP. Přesto, že je zde autorství členu dominikánského řádu připisováno pouze na základě jeho prominentního postavení

Jednotlivé dochované rukopisy staročeského textu Života Krista Pána svým vznikem spadají do časového rozmezí od pol. 14. stol. do první poloviny 16. stol. Nejstarší rukopis ŽKP (UK XVII A 9) (KRISTA) pochází z druhé pol. 14. stol., je nejobsáhlejší a zároveň jediný kompletní.¹⁵

Ze sklonku 14. stol. jsou další tři rukopisy ŽKP – (KRISTB) (UK XVII D 32), což je zlomek, přesněji řečeno čtyři menší části souvislého textu rukopisu KRISTA; (KRISTC) (UK XVII E 8), jenž se jeví jako velmi stručný výtah z KRISTA, zejména z jeho druhé poloviny; (KRISTT) (Muz 1 Ac 71), který je nepatrným zlomek, jenž s velkou přesností odpovídá rukopisu KRISTA. Zbývajícimi rukopisy ŽKP jsou (OPATMUZ – Muz II F 9) (KRISTD) z pol. XV. stol. a (UK XVII H 19) (KRISTE), který je datován rokem 1497 – jedná se rovněž

v daném řádu, s Kadlecovým názorem plně koresponduje názor P. Spunara (1994:321–326): „A prominent scholar was doubtless John Moravec, a member of the Dominican order in Prague and perhaps the author of the Czech *Pasionál* and *Život Krista Pána*...“

Jiného názoru je P. Freitinger (1987:86), který předpokládá, že první biblický překlad vznikl u augustiniánů v Roudnici n. L., u nichž rovněž hledá autora daných částí Drážďanské bible, Pasionálu a Života Krista Pána, a dochází k závěru, že by jejich autorem mohl být profesor Karlovy university Mikoláš Roudnický. K problematice možného autora staročeského Pasionálu dále srov. LF 105, 1982, s. 205–208.

¹⁵ Tento rukopis nám spolu s OTCB a PASMUZA slouží jako primární pramen pro zkoumání slovní zásoby počátků české prózy. Nesystematicky pro tento účel z uvedených rukopisů ŽKP využíváme ještě KRISTD a KRISTE.

KRISTA obsahuje tyto kapitoly: f. 1b – Život svatého Joachyma a svaté Anny, f. 2b – Porozenie svaté královny, f. 4b – O milosti svaté královny, f. 6a – O zvěstování svaté královny matky božie, f. 15b – O vrácení Josefovú k Mariji, f. 18a – O narození sě Ježíšovu, f. 22a – O obřezání Ježíšově, f. 23a – Ot božieho křštení, f. 25a – O úvodě svaté královny, f. 27a – O postúpení Ježíšovu do Ejipta, f. 28b – O navrácení Ježíšovu z Ejipta do židovské země, f. 29b – Ješto Ježíš zóstal sám v Jeruzalémě, f. 32a – Čtenie, ješto sě Ježíš najprvé světu zjevil, f. 33a – Ješto Ježíš od svatého Jana pokrščen, f. 33b – Čtenie prvú neděli u puostě, f. 35b – Od obrácenie vody u víno, f. 37a – Evanjelium: Ješto Ježíš na svatbu byl pozván, f. 37b – O kázaní Ježíšově na hoře, f. 42b – O uzdravení sluhý centurionovi, f. 43a – O uzdravení syna králíkova v Galileji, f. 43b – O uzdravení jednoho nemocného, f. 44a – O uzdravení svekra svatého Petra, f. 44b – Čtenie o lodičce Ježíšově, f. 44b – O dvú běsníků, z nichžto Jesus diábly vyhnal, f. 45a – O vzkřiešení syna vdovina, f. 45a – O vzkřiešení jedné panenky a o uzdravení Marty, f. 47a – O obrácení svaté Mařie Mandalény, f. 48b – Ježíš po městech i po hradiech kázal slovo božie, f. 48b – Evanjelium: Vychodi na pole, jenž sěje siemě své, f. 49a – Evanjelium: Podobno jest nebeské království člověku, jenž sěje siemě dobré na poli, f. 50a – Tuto Ježíš dal moc svým učenníkóm nad zlými duchy, aby jě vyhonili, f. 50b – O svatém Janu, ješto byl u vězení, f. 51a – O stěti hlavy svatého Jana, f. 52a – Ješto Ježíš ustav na cestě, seděl u studnicě, f. 53b – Od Ježíše v Nazaretě židé žádají divóv, f. 54a – O uzdravení uschlé ruky v sobotu, f. 54b – Od pěti bohcencóv a o dvú rybú, f. 55b – O Nikodemovi, f. 56a – Ež Ježíš přišed do Kafarnaum, lidem kázal, f. 57b – O uzdravení dcery pohanky kananské, f. 58a – Evanjelium: Proč tvoji učenníci ndržíe prikázanie starějších, f. 59a – Ježíš nechťel jíti do židovské vlasti, ež jeho židé chtěli zabiti, f. 60a – Otázanie Ježíšovo, koho jmají lidé za syna člověchieho, f. 60b – O proměně Ježíšově na hoře Tábor, f. 61a – O jednom, jenž diábelským překažením na měsíec smysla zbýváše, f. 61a – Evanjelium: Kto jest věčší v nebeském království, f. 63b – Evanjelium: Ktožkoli opustí otcě neb mateře pro mé jmě, f. 64a – O rybnicě, v němžto oběti omýváchu, f. 65a – Evanjelium: Všel Ježíš v dóm jednoho kniežete, f. 65b – Čtenie, ješto nejmel Ježíš co jiesti svými apostoly, f. 66a – Ote dvú bratrú, jěž otec jednoho oddělil od sebe, f. 68a – Čtenie, ješto Ježíše u Betanii svatá Marta přijala v svůj dóm, f. 68b – Ot slepého, jenž sedě u cesty voláše, aby jemu bóh zrak navrátil, f. 69a – O tom, ješto Ježíš o posviecení chodil v chrámě, f. 69b – Od Zachea, jenž žádal boha viděti i viděl jest, f. 70a – O jednom slepém, jemuž Ježíš zrak navrátil, f. 71b – Od hospodáře, jenž vinici posadil a sluhý jemu zbili, f. 72b – Od vzkřiešení Lazarova, bratra svaté Marty, f. 75a – Tuto židé radu brali, chtiec Lazař zahubiti, f. 76a – O květněj neděli čtenie a o chvále židovskéj, f. 77b – O proklatém fikovém dřevu, ješto uschlo, f. 79b – O večeri Ježíšově a matky božie, ješto jie vedl svatý Jan, f. 80a – Čtenie od vinicě, ješto Ježíš šel do Jeruzaléma, f. 81b – Evanjelium: Mistře, to viem, ež jsi spravdlný, f. 86a – Tuto sě čte, kak jest Ježíš u velikú střědu svú matku těšil, f. 88a – O večeri u Veliký čtvrtke a o kázaní, f. 93b – Pašie sě počíná, f. 104b – O vzkřiešení našeho spasitele čte sě, f. 107b – Tuto sě čtú skutky Ježíšovy po jeho vzkřiešení, f. 111b – Tuto sě čte o světie trojici a o svatém duše. (celkem 70 kap. s úvodem).

pouze o zlomky kompletního rukopisu KRISTA, ale ze šesti nám dochovaných nekompletních textů jsou tyto 2 nejrozsáhlejší a nejucelenější.

Posledním nepatrným dochovaným zlomkem z 1. pol. 16. stol. je rukopis (KRISTF) (UK XVII J 6), jenž je doslovným opisem části rukopisu KRISTA.

1.2.2 **Pasionál** vznikl českým zpracováním nejrozšířenější středověké legendické sbírky, tzv. Zlaté legendy¹⁶ janovského dominikána, později arcibiskupa Jakuba de Voragine (Legenda aurea vznikla kolem 1270, je souborem životopisů svatých uspořádaným podle pořadí církevního roku počínající adventem a končící Posvěcením chrámu) a zpracováním některých dalších pramenů, zčásti dosud nezjištěných. V relativně brzké době po svém sepsání se Zlatá legenda dostala i do Čech, patrně ještě před koncem 13. století¹⁷. Český upravovatel – neznámý dominikán, jehož dílem je pravděpodobně i staročeský Život Krista Pána, biblická povídka o Tobiašovi a některé části nejstaršího českého překladu bible – pořídil Pasionál na výzvu Jana ze Středy jako dar pro **Karla IV.**¹⁸

Český text je bohatým výběrem z latinské předlohy; jeho původce vynechával legendy o světcích v Čechách neznámých, z přejímaných legend vypouštěl neepické prvky, doplňoval legendy o českých patronách a světcích uctívaných v českých zemích. Tendenci předlohy k zdůrazňování poutavé výpravnosti (je do ní např. zařazeno vyprávění o císaři Neronovi, ačkoli nebyl světec), motivovanou tím, že byla určena pro potřebu kazatelů, vystupňovalo české zpracování až k epické zábavnosti. Na místech, kde se staročeský překlad drží latinské předlohy, jde o překlad dosti věrný, ač ne v takové míře, jako je tomu v případě OTCB a jeho latinské předlohy (viz níže).

Na potvrzení uvádíme 2 ukázky částí staročeského Pasionálu z rukopisu PASMUZA a odpovídající latinské předlohy: A když jednoho času svatý Vitalis s jedním té vlastní soudci, s Paulinem, do toho města, ještě Ravenna, a Čechové říkají Rovna, všel, nalezl jednoho křesťana lékaře, jemužto bylo jméno Julian. Jemužto Julianovi, dlouho jeho mučivše, pohani kázali hlavu stieti. A on se to užasl. Tehda nař zavola svatý Vitalis a řka: É, bratře Juliane, však jsi lékař a jinés léčil, nezabíjěj věčnú smrti sebe a nebeské koruny neztrácěj. PASMUZA 234 / *Hic cum Paulino iudice Ravennam ingressus cum quendam ibidem christianum medicum nomine Ursicinum post multa tormentorum genera iussus decollari videret et ille medicus nimium expavisset, exclamavit ad eum sanctus Vitalis dicens: noli frater Ursicine medice, qui alios curare consuevisti, te ipsum aeterna morte occidere, et qui ad palmam per multas passiones venisti, noli coronam amittere tibi a Deo paratam.*

Svatá Felicitas jměla sedm synův, jimžto jména jsou tato: Januarius, Felix, Filip, Silvanus, Allexander, Vitalis, Marcialis. Všechných těch i s mateří kázáním Antonie císaře starosta Publius před se pozvati kázal, radě mateří a řka: Smiluj se nad sobou i nad svými dětmi. Obratě se na naši víru. K tomu svatá Felicitas odpovědě: Věz to, starosto, ani hrózu, ani krásnú řeči mne nepřemluvíš. Jista sem, jež mám pomocníka Ducha svatého, jehožto pomocí Antonie císaře přemohu. Lépe umřěvši, než živa jsouci. To prořekši svatá Felicitas, na své syny jasně se ozřevši i promluvi k nim a řkúc: Vizte, synové moji přemilí, a k nebesóm vezřete, mé dietky přemilé, tam nás milý Jezus Kristus

¹⁶ Jakub de Voragine vybral z nejrozmanitějších pramenů (hlavně Vincencia Bellovackého), co považoval za nejdůležitější a nejpůsobivější, čímž dosáhl věcného poučení, vzbudil náboženskou emoci vyprávěním o světcích, jejichž život byl konkrétním uskutečněním ducha evangelií. Celá legenda má četné znaky populárnězábavné literatury: vyhovuje lidovému kultu hrdiny, obdivu mužských ctností, obětavosti, vytrvalosti, ideální lásky i zálibě v nadpřirozeném a v nečekaných dějových zvratech. Rozvíta byla obrazotvornost, básnické citění a prostota podání; některé z motivů vyskytujících se v legendách obíhaly i samostatně, zejména ve sbírkách exempel.

¹⁷ A. Vidmanová předpokládá vznik staročeského Pasionálu někdy mezi 29. listopadem 1356 a 28. srpnem 1365 (více k této problematice srov. *LF* 105, 1982, s. 200–208).

¹⁸ Určitěji předpokládá A. Vidmanová, že staročeský Pasionál napsal během církevního roku 1356/1357 neznámý český dominikán, autor Života Krista Pána a povídky o Tobiašovi, předmluvy ke Genesi a překladu Skutků apoštolských v prvním biblickém překladu podnícením Jana ze Středy.

čaká. Stuojte mocně u vieře, pro svého milého Spasitele Jezukrista svůj život dajte. PASMUZA 285 / *Septem fratres fuerunt filii beatae Felicitatis, quorum nomina sunt Januarius, Felix, Philippus, Silvanus, Alexander, Vitalis et Martialis. Hos omnes cum matre jussu imperatoris Antonii Publius praefectus ad se vocari fecit suasitque matri, ut sui et filiorum suorum misereri deberet. Quae ait: neque blanditiis tuis potero allici, nec terroribus frangi; secura enim sum de spiritu sancto, quem habeo, quia te superabo viva et melius vincam occisa. Et conversa ad filios ait: videte, filii, in coelum et sursum adspicite, carissimi, quia ibidem Christus nos exspectat, fortiter pro Christo pugnate et fideles vos in Christi amore exhibete.*

Pasionál obsahuje 166 stylisticky pozoruhodně zvládnutých vyprávění, uspořádaných stejně jako předloha v kalendářním sledu církevního roku počínaje adventem a začleněných do kulturních souvislostí doby Karla IV. (např. k oslavě sv. Václava sem byla zařazena česká verze Karlovy václavské legendy). Má rysy populární zábavné literatury a dosáhl velké obliby a úcty; dochoval se v 10 rukopisech a v řadě zlomků ze 14.–15. století, po textové stránce (až na přeskupování a vynechávání některých článků) pozoruhodně jednotných¹⁹. V 15. století byl Pasionál přeložen do latiny a dvakrát vydán mezi českými prvotisky (před 1487 a 1495 – tehdy s kališnickým dodatkem, věnovaným M. J. Husovi a M. Jeronýmu Pražskému).

V průběhu 14. a 15. století vzniklo velké množství rukopisů a posléze tisků staročeského Pasionálu. Mezi význačnější patří (vyjma zlomků)²⁰ PASMUZA (Muz III D 44) z poloviny a částečně 2. poloviny 14. stol.; PASMUZB (Muz III D 45) z roku 1379; PASKLEMA (UK XVII C 52) z roku 1395; PASKLEMB (UK XVII D 8) z roku 1476; PASKAP (KapPraž H 12) z konce 15. stol.; PASTISK – tištěný Pasionál někdy před rokem 1487; PASKAL – tištěný tzv. Pasionál kališnický z roku 1495 (inkunábule SK 54 B 15). Při naší analýze budeme vycházet z rukopisu PASMUZA²¹ a z jeho tištěného opisu PASKAL²².

¹⁹ A. Vidmanová poukazuje na to, že v Pasionálu není ze Zlaté legendy snad ani jeden článek přeložen jako celek; do každého z nich autor Pasionálu více či méně nějak zasahoval.

²⁰ Kompletní výčet dochovaných textů staročeského Pasionálu včetně zlomků i s podrobným literárněhistorickým exkurzem uvádí A. Vidmanová (1985:16–45).

²¹ U tohoto rukopisu je nutné mít na paměti, že se v něm objevují nejméně dvě časové vrstvy. Jeho starší část představují texty, které jsou zachyceny na stranách 275–436 a 451–490, mladší část zahrnuje texty na zbývajících stranách.

²² V této poznámce je formou jednoduché tabulky uveden seznam jednotlivých kapitol s jejich lokacemi v analyzovaných pasionálech. V případě PASKAL jsou zaznamenána označení stran, která byla při tisku vytištěna v horní části nad oběma sloupci. Při samotné lokaci jednotlivých dokladů v dalším průběhu práce však toto značení používáno není, ale je přejímána standardnější paginace, resp. foliace značená v dolní části každé ze stran. Názvy jednotlivých kapitol, resp. seznam obsahu pasionálů je uváděn s výjimkami marginálního charakteru v počestěné, a to novočeské podobě.

Tabulka:

Abecední seznam kapitol	PASMUZA	PASKAL
Abdon a Senen	383–384	H3a–H3b
Advent	1–11	A1a–A4a
Agáta (Hata)	141–146	C5a–C6b
Alexej	322–327	F20a–G2a
Alžběta (Eliška)	627–630	M9a–M9b
Amandus	148–149	C7a–C7b
Ambrož	220–224	D19b–D20a
Anastázie	53–56	A18a–A19a
Antonín poustevník	95–98	B13a–B14a
Apolinář	343–346	G10a–G11a
Arnulfus	327–332	G2a–G6b
Augustin	461–468	I15b–I18a
Barbora	19–22	A6b–A8a
Barnabáš apoštol	265–267	E17a–E17b
Bartoloměj	455–461	I13b–I15b
Bazil	111–119	B7a–B9a
Beda	–	N10b–N11a

Benedikt	168–171	C13b–C14a
Bernard	451–454	I11a–I13a
Blažej	137–141	C3b–C5a
Brikcius	592–594	M8a–M9a
Cecílie	595–604	M9b–M12b
Crha a Strachota	–	E11b–E12a
Ciriak	422–425	I2b–I3b
Cyril a Metoděj	575–581	–
Deset tisíc rytřů	–	M17b–M20a
Dionysius, Rusticus a Eleutherius	545–550	L7a–L8b
Dionyzius biskup	–	E14a
Dominik	404–420	H9b–H14a
Donát	421–422	I2b
Dorota	146–148	C6b–C7a
Sv. Duch (Sv. Trojice)	258–262	E14a–E16a; E17b–E19a
Duřiček	640–648	L17a–L20a
Emerancie	106–107	B18a
Epiřtola sv. Timotheovi	302–309	F11a–F13b
Erazim	–	N3a–N7b
Eufemie	489–491	K10b–K11a
Eusebius	388–389	H7a–H7b
Eustach	565–573	L20a–M3b
Fabián	98	B14a
Felicitas	285	F16b–F17a
Felix	94–95	B12b–B13a
Felix papeř	376–377	H2a–H2b
Filip apořtol	238–239	E5a–E5b
Forzeus	510–513	K17a–K18a
Frantiřek	537–541	L5a–L6a
Germanus	384–388	H3b–H4b
Gervasius a Protasius	272–273	E20b–F1a
Gordián	254–255	–
Gorgonius a Dorotheus	482	K6b–K7a
Hadrián	477–482	K4a–K6b
Havel	–	L9a–L10a
Hedvika	22–31	A10a–A13a
Hermes	–	I15b
Hilarius	91–92	B11b–B12a
Ipolit	435–436	I6a–I7a
Ignác	133–134	C2a–C2b
Jakub Menří apořtol	239–241	E5b–E6a
Jakub Větří apořtol	350–357	G12b–G14b
Jan a Pavel	281–284	F3b–F5a
Jan apořtol (evangelista)	61–68	A20b–B2b
Jan patriarcha	119–125	B19a–B20b
Jan v oleji (Jan evangelista)	250–253	E9b–E10b
Jedenáct tisíc svatých děvic (panen)	553–557	L10b–L11b
Jeroným	529–535	L2b–L4a
Jiljí (Egidius)	–	I19a–I20a
Jiří rytř	224–230	D20b–E2a
Julián I	128	B20b–C1a
Julián II	128–129	C1a
Julián III	129–132	C1a–C2b
Juliána	150–152	C8a–C8b
Justina	501–507	K14a–K16a
Kalixtus	550–551	L8b–L9a
Kateřina	611–624	M14a–M17b
Kliment	605–611	M12b–M14a
Kornelius a Ciprián	489	–
Kosma a Damián	508–510	K16a–K17a
Kristina	347–350	G11a–G12b
Kryřtof	357–363	G14b–G16b
Křtění (Tři králové)	83–87	B9b–B11a
Lambert	491	K11a–K11b
Lev papeř	370–372	G18b–G19a

Linhart	573–575	M3b–M4a
Longin	167–168	C13a–C13b
Lucie	35–38	A9a–A10a
Ludmila	–	K9a–K10b
Lukáš apoštol (evangelista)	551–553	L10a–L10b
Lupus	474–475	K2a–K2b
Macharius	92–93	B9a–B9b
Makabejští	389–390	H7a
Mamertinus	475–477	K2b–K3a
Marcel	95	B13a
Marcelinus	232–233	E3a–E3b
Marek apoštol (evangelista)	230–232	E2b–E3a
Marie Egypt'anka	216–220	D18a–D19b
Markéta	318–322	F17a–F18b
Marta	378–383	G20b–H2a
Martin	581–592	M4a–M7a
Marina	271–272	E20b
Maří Magdaléna	333–334	G6b–G10a
Matěj apoštol	155–160	C9b–C11a
Matouš apoštol (evangelista)	492–496	K11b–K13a
Mauricius	497–501	K13a–K14a
Medast (Modest)	148	C7a
Michael archanděl	520–529	K20a–L2b
Mikuláš	31–35	A8a–A9a
Mlád'átek	67–71	B2b–B3b
Nalezení sv. Kříže	245–250	E8a–E9b
Nalezení těla sv. Štěpána	398–403	H8a–H9b
Nanebevstoupení Páně	253–254	E12b–E13a
Nanebevzetí P. Marie	437–451	I7a–I11a
Narození P. Marie	–	K3a–K4a
Narození Páně	45–53	A15b–A18a
Narození sv. Jana Křtitele	275–281	F1b–F3b
Nastolování sv. Petra	152–155	C8b–C9b
Nazarius a Celsus	372–376	G19a–G20b
Nereus a Achileus	255	E13a
Nero cisar	309–311	F13b–F14b
Nětiše (Anežka)	103–106	B15b–B16b
Obrácení sv. Pavla	125–128	B18a–B19a
Obřezání Páně (Syna Božího)	81–83	B6b–B7a
Očištění Panny Marie (Hromnice)	134–137	C3a–C3b
Oldřich	–	M20a–N3a
Ondřej	11–18	A4b–A6b
Osvald	–	H14a–I2a
Pankrác	255–257	E13a–E13b
Pantaleon	–	N7b–N9a
Patrik	132–133	C2a
Pavel apoštol	299–302	F10a–F11a
Pavel poustevník	87–89	B11a–B11b
Pelagia	541–545	L6a–L7a
Pět bratří	624–627	M7a–M8a
Petr apoštol	285–299	F5a–F10a
Petr exorcista	263–264	E16a–E16b
Petr mučedník	234–237	E4a–E5a
Petronila	263	E16a
Povýšení sv. Kříže	483–489	K7a–K9a
Praxedis	332–333	G6b
Primus a Felicianus	264–265	E16b–E17a
Prokop	311–318	F14b–F16b
Quirikus a Julie	270–271	E20a–E20b
Remigius	89–91; 535–537	B12a–B12b; L4a–L5a
Rozeslání sv. apoštolů	–	F19a–F20a
Řehoř	160–167	C11a–C13a
Saturnin	273	F1a–F1b

1.2.3 **Životy svatých Otců** jsou souborem legend zachycující život poustevníků a poustevnic. Jednotlivé legendy původně kolovaly samostatně a v nepsané podobě a až časem byly zapisovány a nezřídka přepracovávány a přikrašlovány. Tyto legendy se později stávají součástí sborníků nebo jsou písaři spojovány s jinými legendami jim příbuznými. Tímto způsobem vznikají nejstarší dosti četné řecké a latinské rukopisné sborníky svatých otců. Jejich podoby se značně liší tím, které legendy jsou do nich začleněny a v jaké recenzi a v jakém pořadí jsou pak řazeny. Rozmanitost uváděných legend se ustaluje v latinsky tištěných sbornících.

Největšího rozšíření dosáhly legendy z *Vitae patrum*, a to jak samostatně, tak společně s jinými texty v jiných sbornících; psány byly v řečtině nebo latině²³. Tiskem vyšly latinsky *Vitae patrum* nejméně čtyřicetkrát²⁴. Rozvoj mnišství a snad i „pikantní“ příchut' některých látek vedly k tomu, že se *Životy svatých Otců* začaly v hojné míře překládat do národních jazyků. Z evropských jazyků to byla italština na přelomu 13. a 14. století; portugalština ve druhé polovině 14. stol.; francouzština ve století čtrnáctém; kompletní *Životy* byly rovněž přeloženy do angličtiny podle francouzského vydání z roku 1486 a vyšly tiskem roku 1495; v rukopise je zachováno znění švédské z roku 1385; první nizozemský překlad na základě latinské předlohy pochází ze začátku 15. století; do němčiny byly *Vitae patrum* přeloženy několikrát, a to nejprve ve veršované podobě ze sklonku 13.

Savián a Savina	469–474	I20a–K1b
Sekundus	215–216	D20a–D20b
Sedm bratří (Sedmispači)	364–370	G16b–G18b
Silvestr	75–81	B4b–B6a
Simplicius a Faustinus	377–378	H2b–H3a
Sixtus	420–421	I2a–I2b
Stanislav	–	E10b–E11b
Stětí sv. Jana Křtitele	–	I18a–I18b
Simforián	455	I13b
Šťastný a Zbožný	468–469	I18b–I19a
Šebestián	98–103	B14a–B15b
Šimon a Juda	557–564	L11b–L14a
Štěpán	56–61	A19a–A20b
Štěpán papež	397–398	H7b–H8a
Timotheus	454–455	I13a–I13b
Tomáš apoštol	38–45	A13a–A15b
Tomáš Kanturienský	71–74	B3b–B4b
Umučení (Utrpení) Páně (Pašije)	188–209	D3b–D6a (Matouš); D6a–D8a (Marek); D8a–D10b (Lukáš); D10b–D16a (Jan)
Urban	257–258	E13b–E14a
Václav	513–520	K18a–K20a
Valentín	149–150	C7b–C8a
Vavřinec	425–435	I3b–I6a
Veliký čtvrtek (Boží tělo)	–	C19a–D3b
Viktorin	–	N9a–N10b
Vincenc	107–111	B16b–B18a
Vít a Modest	267–270	E19a–E20a
Vitalis	233–234	E3b–E4a
Vojtěch	274–274/2	E2a–E2b
Všech svatých	630–640	L14a–L17a
Vzkříšení Páně	209–215	D16a–D18a
Zikmund král	–	E6b–E7a
Zkáza Jeruzaléma	241–245	E7a–E8a
Zproštění sv. Petra (Petr v okovech)	390–397	H4b–H7a
Zvěstování Panny Marie	171–188	C14a–C19a

²³ Podrobný výčet těchto rukopisů viz Smetánka (1904:83n.).

²⁴ Viz Smetánka (1904:85).

století, poté prozaicky o dvě století později; velmi hojně se části *svatých otců* dostaly řeckým prostřednictvím do jihoslovanských a východoslovanských jazyků.

První slovanské překlady *svatých otců* vznikaly patrně už v 9. nebo 10. století – v té době byly zpracovány slovanským jazykem Četŕji-Mineji, do jejichž řecké předlohy některé legendy z *Životů svatých Otců* byly již předtím začleněny. Nejstarší písemný doklad na část slovanských *Otců* se dochoval v nejstarším rukopise slovanských Četŕjí, v kodexu Supraslském s 11. století²⁵. Pro úplnost dodejme, že do polštiny byly *Životy svatých Otců* přeloženy až v 17. století.

Zájem o *Životy svatých Otců* se projevoval výrazně i v Čechách; do češtiny byly přeloženy celkem třikrát. První překlad je veršovaný – není zachován, ale podle E. Smetánky (1909:III) ho lze částečně rekonstruovat ze znění rukopisů, které byly přeloženy prózou, jelikož překladatel prozaických textů musel mít k dispozici ještě veršovanou podobu (snad někdy z poloviny 14. století), kterou částečně vkomponoval do prozaického překladu.

Druhý staročeský překlad je prozaický a řadí se k němu řada rukopisů (opisů – jejich charakteristiku viz v rámci této kapitoly) dochovaných z průběhu 15. století. Nedochovaný autograf byl napsán koncem 14. století. Nade vši pochybnost mu za základ posloužila latinská předloha, která byla do češtiny poměrně přesně přeložena. O těsném sepětí latinského a českého textu svědčí několik skutečností: latinský text se kryje s českým, v českém textu se objevují latinismy nebo v latině běžné grecismy v koncovkách slov (*té dědiny, jenžto sluove nyczebeny* OTCB 142b), latinismy se objevují rovněž ve vazbách (*ještě jest tebe potřěbie na zemi přěbývati* OTCB 17a / *responsum est ei a Domino parum adhuc temporis debere eum conversari*), doložena jsou i latinská slova v českém textu (*salači, točíš diábli* OTCB 185a / *satellites impii cum principe suo diabolo*) ap.

Pro jednoznačnější dosvědčení tohoto tvrzení týkajícího se vztahu latinské předlohy a staročeského překladu lze uvést 3 výňatky staročeského textu z rukopisu OTCB s odpovídajícími částmi latinského textu: Nebr̄ jest v svatém Čtení psáno, že duchovní skutci člověka obživují, ale tělesní neprospievají. A toho nemni, by skrze mú spravedlivost nebo skrze které duostojenstvie aneb skrze kterou prorokovú moc, jakož ty do mne jmáš, ale skrze mú modlitbu sprostnú a pokornú všech neduhuov budeš v svém životě zbavena. A proto muž tvooj i ty budeš zdráva a tvój duom i tvá čeled bude požehnána OTCB 3a / *...sed ut gesta et actus per spiritum contempleris. Spiritus enim est qui vivificat, nam caro non prodest quidam. Ego autem non quasi justus, aut propheta, ut putas, sed pro fide vestra intercessipro vobis apud Dominum, et concessit tibi omnium morborum (quos in corpore tuo pateris) sanitatem. Eris ergo ex hoc sana et tu, et vir tuus, et benedicetur omnis domus vestra.*

Opět viděchom v Tebajdě v tom městě jednoho otcě svatého, jemuž Or diechu, jenž bieše nad mnohými kláštery otec. A ten také postavy andělské v zřiedle bieše. A juž bieše vstáť devaddesát let a jmějieše podlúhovatú bradu a šediny velmi světlé. A obličějě i vzezřenie tak veselého bieše a vice nebeský nežli zemský bieše. A najprvé bieše v najposlednějšie púšti a potom klášter bliz od města ustavi. OTCB 31b / *Vidimus et alium apud Thebaidem venerabilem virum, Hor nomine: hic multorum erat monasteriorum pater, qui habitu ipso, honoris videbatur angelici, nonaginta jam agens aetatis annos, barba proluxa, et claritatis canitie splendida, vultu et aspectu ita laetus, ut plus aliquid habere quam in hominis natura est, visio ipsa videretur. Hic prius in ultima cremo plurimis abstinentiae laboribus exercitatus, postremo in vicino urbis monasterium instituit.*

A když sě již jeho poslušenstvie bylo prohlásilo po všech klášťeřiech, tehdy bratřie jedna chťiece zkusití a pro polepšenie přijidechu k starci. Tu jeho stařec zavolav, vecě jemu: Jene, běž, vezmi onen křemen a přines, jakž můžeš najspieš! OTCB 117b / *Itaque cum jam fama obedientiae ejus per monasteria univēsa fragraret, quidam fratres probationis, imo aedificationis ejus causa venerunt ad senem. Tunc senex vocans discipulum suum, ait ad eum: Curre, Joannes, et saxum illud huc advolve quantocius. ap.*

²⁵ Podrobný výčet jihoslovanských a východoslovanských realizací *Svatých otců* viz Smetánka (1904:90n).

Stylově je druhý staročeský překlad (první prozaický) poměrně dobře zvládnutý, zejména v krátkých větách; u vět delších se někdy vyskytuje vybočení z větné vazby, ale tyto nedostatky jsou vyváženy dlouhými periodami. Překlad není zcela doslovný, ale ke své předloze má úzký myšlenkový vztah. Třetí překlad je také prozaický, obsahuje jen některé části: legendy o Eufrosyně a Marině; zachoval se v jediném muzejním rukopise pod signaturou III B 11, v kterém jsou obsaženy i další texty. Čtvrtý překlad byl opět rázu prozaického, pochází ze 16. století a dochoval se ve třech rukopisech²⁶. Textové zpracování těchto rukopisů je shodné a zároveň odlišné od zpracování staročeského; překladatelem byl Řehoř Hrubý z Jelení.

Z průběhu 15. století je dochováno několik rukopisů prvního prozaického překladu do češtiny. Reprezentují ho texty OTCA (UK XVII C 28) z poloviny 15. stol.; OTCB (UK XVII D 36) z 1. poloviny 15. století; OTCC (UK XVII C 17) z roku 1480; OTCD (UK XVII C 16) z roku 1485; OTCE (UK XVII E 2) z 2. poloviny 15. stol. a poslední neúplný zlomek OTCF z konce 15. století. K analýze slovní zásoby charakterizující počátky staročeské prózy volíme nejstarší ze zachovaných rukopisů, to jest OTCB²⁷. Všechny rukopisy obsahují v podstatě tentýž text a ukazují na společný pramen. Svým zněním nejtěsněji souvisí rukopisy B a D. Smetánka (1909:XVI) předpokládá, že rukopis B jistě nevznikl z D, jelikož jeho jazyk je archaičtější a někde bez chyb, které se objevují v D, ale D není také opisem rukopisu B – vznikly patrně ze společné nedochované předlohy. Zbývající rukopisy A, C, E, F tvoří skupinu druhou, která se také dále vnitřně ještě diferencuje²⁸.

Staročesky zpracované *Životy svatých Otců* obsahují tyto kapitoly²⁹: 1) *Život svatého Antonína* (170b–208b) je důležitým pramenem pro dějiny mnišství, autorem je svatý Anastasius; záhy po polovině 4. století byl zpracován řecky a následně latinsky; 2) *Život Pavla Thebského* (147a–153a) je prací svatého Jeronýma z doby kolem roku 375 a popisuje s využitím pohádkových příkras životopis muže, jenž nemá s historickou skutečností nic společného vyjma jména; 3) *Život Malchův a svatého Hilariona* (141b–147a) mají téhož autora, ale vznikly pravděpodobně někdy až kolem roku 391, první z nich, moralizující povídka, je založen na řecké předloze, která se později ztratila, druhý, lokální povídka která se snaží udělat z lokálního palestinského světce muže Antonínova významu, se opírá o palestinskou tradici, *Život Antonínův* a pozdní řecký román; 4) *Historia monachorum in Aegypto* (1a–41a) není z hlediska svého původu jednoznačně určitelná. Nejpravděpodobněji vznikla nejprve řecky (kolem roku 395) a záhy (mezi lety 403–410), díky Rufinově překladu, latinsky; psána je formou jednotvárného cestopisu, ceněna je jakožto text křesťanské lidové poezie, jaká kvetla v egyptských kláštřích; 5) *Apophthegmata Patrum* představují mnišské anekdoty a průpovědky; ve sbornících jsou řazeny někdy abecedně podle jmen otců, jindy věcně podle toho, které ctnosti nebo kterého hříchu se týkají. Ve staročeském prozaickém překladu jsou jich dvě souvislé řady (41b–101a, 129b–134b), a ještě krom toho dvě ojedinelé části (B 141b). První řada se hlásí k tzv. druhé topické redakci, jež je řeckého původu a kolem roku 500 byla zpracována také latinsky, řada druhá patří k tzv. první topické redakci, jež byla rovněž prvotně řecká, složená přibližně po roce 450 a počátkem 6. století přeložená do latiny. Co se týká ojedinelých částí, jedna je vytržena z řady druhé, jedna z první. Na *Apophthegmatech* je patrná etická vznešenost a je pravděpodobné, že představují skutečně myšlení a učení těch, jimž se připisují; 6) části ze

²⁶ Charakteristika jednotlivých rukopisů ze 16. stol. viz Smetánka (1904:96n).

²⁷ K této volbě nás přimělo jednak už rozhodnutí E. Smetánky, který rovněž vybral tento rukopis za základ své edice, jednak nejkratší časový odstup od zbývajících dvou analyzovaných textů, tj. KRISTA a PASMUZA.

²⁸ Jelikož ani jeden z těchto rukopisů není při analýze využíván, dále jim není věnována pozornost – k tomu viz Smetánka (1909:XVIIn).

²⁹ Jejich rozčlenění je v jednotlivých staročeských rukopisech Svatých otců pomíjeno a uvedeno je jen u rukopisu OTCB.

Suplicia Severa (363–420) jsou výtahem z jeho prvního Dialogu; *Životopisy svatých Otců z Cassiana* (360–435) přinášejí také jen výtah ze dvou důležitých pramenů pro poznání mnišských názorů v Egyptě, výtahy ze *Suplicia* a *Cassiana* se vyskytují pohromadě (104b–129a); 7) *Život Simeona Stylity* (134b–141b) je prací naivního Antonínova žáka Simeona, Život byl napsán nejprve řecky v průběhu pátého století a záhy přeložen do latiny; 8) *Legenda o svaté Eufrosyně* měla původně řecké zpracování a někdy v 8. století byla přeložena do latiny, původ *Legendy o Marině* není jasný. Ani jedna z těchto dvou legend není v rukopise OTCB³⁰; 9) *Chvála pouště* (101a–104b) byla zpracována z předlohy Petra Damianského *Laus eremiticae vitae*.

³⁰ Tyto legendy chybějí rovněž v rukopise OTCD, jsou však ve všech zbývajících.

2 Dosavadní poznatky o rukopisných počátcích staročesky psané prózy

Rukopisným počátkům staročesky psané prózy byla věnována již poměrně velká míra pozornosti, stranou však zůstávalo a stále do značné míry zůstává podrobnější zpracování lexikálního pramenného materiálu. Takováto lexikální analýza by měla být schopna odpovědět na otázky, jež se týkají vzájemného vztahu, provázanosti, popř. autorské totožnosti jednotlivých textů, ale také osvětlit problematiku počátků staročeské prozaické tvorby jakožto celku, resp. jejího lexika, v rámci vývoje staročeské slovní zásoby.

2.1 Systém slovní zásoby a nástin okruhů ke zpracování lexika zkoumaných pramenů

Základním východiskem zvoleným pro analýzu je publikace Igora Němce (1968) Vývojové postupy české slovní zásoby. Pozornost je věnována vývojovým postupům, jimiž jazyk dospívá na jedné straně k nějakému výslednému stavu a na straně druhé jimi předznamenává další vývoj. Ačkoli je předmětem prováděné analýzy jen výsek staročeského písemnictví reprezentovaný výše zmíněnými památkami, půjde nám o jeho začlenění do vývoje jazykového lexikálního systému češtiny jako celku. Jazykové jednotky včetně lexikálních, jež jsou zapojeny do jazykového systému obdobnými vztahy, mají také tendenci podléhat změnám téhož typu; tyto změny, s kterými se setkáváme u jednotek obdobného systémového zařazení, představují jistý vývojový postup. Lexikální jednotky se seskupují do skupin hierarchizovaných podle míry společných rysů. Tato seskupení dílčích systémů jazykových jednotek jsou vytvořena na principu jednoty a rozdílu jejich klasifikačních rysů a na tom, že kvantitou společných klasifikačních rysů je dána kvalita systémového zařazení příslušných jednotek. Jinak řečeno, na počtu společných klasifikačních rysů záleží, jestli jazykové jednotky tvoří nižší nebo vyšší subsystém jazyka a jestli zaujímají centrální, nebo periferní postavení v daném systému. Rozdíl mezi centrálními a periferními jednotkami tkví v tom, že jednotky centrální jsou k sobě poutány větším počtem společných rysů, takže mají v systému pevnější místo na rozdíl od jednotek periferních, jež nemají všechny rysy, které vykazují jednotky centrální, takže jsou izolovanější a v souvislosti s tím i méně stabilní a snadněji podléhají změnám. Obecně platí, že posun na ose *centrum – periferie* se projevuje různými vývojovými postupy v oblasti slovní zásoby, a to oběma směry.

Jako posun k centru jednotek téhož lexikálního subsystému lze interpretovat například vznik nové lexikální formy *hluchnouti* nebo vznik nového lexikálního významu ‚nesprávný‘ u lexému *levý*. V rámci celého lexikálního systému je pak možné posun k centru považovat např. za podstatu přejímání cizích slov (takto přejatá slova zdomácnují tím, že se do nového (tj. domácího) lexikálního systému začleňují postupným přejímáním rysů vlastních centrálním jednotkám tohoto systému). To je například případ přejímky *frîthof*, které se změnou, tj. hláskovým přizpůsobením na podobu *břítov* a později přesmykem na *hřbitov* podle formálně-významového rysu se slovní čeledí slovesa *hřbieti* plně začleňuje do centra staročeské slovní zásoby.

V opačném případě uvolnění lexikální jednotky z centra slovní zásoby, tj. ztráta rysů společných s jinými lexikálními jednotkami, znamená její posun na periferii. Posun lexikální jednotky od centra k periferii je charakteristický přibíráním nových rysů, které se nevyskytují u lexikálních jednotek příslušejících k centru, a dále také zánikem samotné lexikální jednotky nebo jejím přechodem prostřednictvím periferie do jiného systému. O nestabilitě jednotky, jíž chybí rys charakteristický pro jednotky centrální, svědčí to, že taková jednotka může nabývat dalších diferenčních rysů, a to formálních i významových. Např. stč. lexému *múřěnín* chyběl rys společný jednotkám lexikálního subsystému obyvatelských jmen typu *měščenín*, *zeměnín* a v důsledku této nezapojenosti zůstal tento výraz opominut při kategoriální změně formy těchto lexémů *měščenín* > *měšťan*, *zeměnín* > *zeman* a pak se od nich diferencoval také tím, že nabyl speciálního významu

„člověk, který za prokázanou službu sklízí nevděk“. Periferní postavení některé lexikální jednotky je často příznakem jejího pozdějšího úplného zániku – např. u zbraní *řemdich*, *halapartna*. Ne vždy však periferní postavení lexikální jednotky znamená její zánik, naopak může také přecházet do dílčích lexikálních systémů zvláštních, zejména do subsystémů expresivních (např. *prevét*>*prevít*) a terminologických jako např. *sloveso*.

Na základě poznatků už dosud získaných o slovní zásobě jednotlivých památek z počátku staročesky psané prózy, lze tyto texty, resp. jejich lexikum, začlenit do rámce vývojových postupů české slovní zásoby a diferencovat ho podle toho, zda proměny v rámci jeho vývoje souvisejí s jevy gramatickými, hláskoslovními, morfologickými ap. Pokud je to možné, při analýze jednotlivých jevů je respektována slovnědruhá posloupnost.

2.2 Vývojové postupy primárně působené jazykovými faktory

Slovní zásoba jakožto součást jazykového systému je ovlivňována změnami probíhajícími v oblasti hláskosloví, morfologie a syntaxe (Němec 1968:41n). Tyto souvislosti mezi změnami v nelexikálních složkách jazyka a změnami v lexiku je přínosné zkoumat na pozadí složitého vzájemného působení obecných i specifických zákonitostí jazykového vývoje.

K obecným zákonitostem patří upevňování systémovosti a odstraňování vnitrosystémových rozporů, což se projevuje ve vícero směrech. Dochází k upevňování systémové souměrnosti likvidací izolovaných jednotek, jež stály mimo korelaci (např. zánik slova *laryně*, jež bylo mimo korelaci *bóh-bohyně*, jelikož uvedený lexém neměl mužský protějšek), nebo naopak dotvářením korelátu (např. dotvoření slova *vak* k *váček* podle produktivní korelace typu *rak-ráček*). Dále se upevňuje systémová souměrnost formálním sblížením jednotek korelačně souvztažných (např. *posléze*>*poslé* podle dvouslabičných antonym *dřeve*, *prvé*). Dochází k upevňování systémové vázanosti jednotek likvidací nebo mylnou etymologizací jednotek, jež jsou formálně izolovány – např. záměna motivovaných pojmenování nemotivovanými (*hojnost* za *obih*) nebo přetvoření jejich nemotivované formy na formu motivovanou (*břítov* na *hřbitov* podle *hřbieti*). Odsouvá se vnitrosystémový rozpor mezi formální shodou a významovým rozdílem u homonymních a polysémních jednotek – systém tento rozpor řeší buď zánikem slova (*svět* ve významu „rada“), nebo dodatečnou formální diferenciací výrazů významově rozdílných (vznik forem *horký* a *hořký*). Také se odstraňuje rozpor mezi významovou shodou a formálním rozdílem u synonym odstraňováním některých z nich nebo odsunutím na periferii (např. řada *prokní-všeliký-každý*), nebo dodatečnou významovou diferenciací (např. ve stč. byl lexém *hebký* synonymem pro *hbitý*, kdežto v češtině současné má jiný význam). Rovněž je odstraňován rozpor mezi jednoduchým distinktivním významovým znakem a složitým distinktivním znakem formálním – výsledkem bývá zjednodušení formálního distinktivního znaku (např. symetrická korelace tranzitivnosti/intranzitivnosti *uvařiti:uvřieti* s několika formálními distinkcemi se změnila v asymetrickou korelaci *uvařiti:uvařiti se* s jedním distinktivním znakem *se*).

Ke specifickým zákonitostem ve vývoji češtiny patří budování systémových opozic, které tvoří podstatu systému specifického pro starou češtinu. Podobně jako obecná vývojová zákonitost se projevuje různými procesy, tak také specifická vývojová zákonitost daného jazyka je společným jmenovatelem specifické řady různých konkrétních procesů v něm probíhajících, které je možné vysvětlovat jen jako průniky působnosti obecných zákonitostí³¹.

³¹ Pokud vycházíme z názoru I. Němce (1968:43n), že jazykový vývoj se realizuje řešením konfliktů mezi obecnými a specifickými zákonitostmi, nabízí se otázka, které z nich nabývají vrchu. Podrobnější analýza ukazuje jistou pravidelnost, a to v tom smyslu, že pokud se jazyk působením svých specifických hláskoslovných zákonitostí dostane do konfliktu se zákonitostí obecnou, řeší se takovýto konflikt ve prospěch

2.2.1 Vývojové tendence české slovní zásoby v nejstarší české próze a jejich opisech: souvislosti s jevy a změnami gramatického systému

Tento typ změn chápeme především jako kategoriální změny, jež mohou být vnímány jako zákonité pro vývoj daného gramatického systému v tom smyslu, že tvoří společné jmenovatele řad jeho různých procesů. Gramatický systém daného jazyka se vyvíjí tím, že staré kategorie v něm zanikají a nové vznikají, čímž se ovšem jazyk dostává do konfliktů s obecnými zákonitostmi (např. tendencí k zachování systémovosti) a konflikt se posléze projevuje ve vývoji lexika jistými vývojovými postupy. Propojenost lexikálního systému s gramatickým spočívá především v tom, že se gramatické jednotky podílejí na konstituování jednotek lexikálních a samy lexikální jednotky pomocí těchto jednotek nižších gramatických jednotek konstituují vyšší gramatické jednotky (např. při tvorbě větných struktur).

2.2.1.1 Substantiva³²

V oblasti podstatných jmen jde v souvislosti se změnami gramatického systému především o dovršování rozpadu starého kmenového systému a dobudování systému rodového a o ústup kategorie určenosti/neurčenosti.

2.2.1.1.1 Co se týče rodu, rozpor mezi formální shodou a významovým rozdílem se s rozvojem rodového systému stává neúnosným a řeší se ústupem obojrodých pojmenování. Obojrodá pojmenování pak vůbec zanikají (*hospoda* ve významu ‚pán, paní‘, typ *pradlí*), nebo omezují svůj význam na rod, pro nějž byl jejich kmenový typ v novém systému vyhrazen (např. *panna* se stává už jen femininem, *dárcě* už jen maskulinem ap.). Ve zkoumaných textech ještě nedochází k ústupu obojrodých pojmenování, typ *pradlí* je (krom KRISTA, kde není doložen) zastoupen ve všech textech, dokonce i v PASKAL (*jedna pradlí* DD3b); rovněž lexém *hospoda* ve výše uvedeném významu je doložen ve všech pramenech (*přide hospoda sluhy toho* KRISTA 41a). Druhý jev, tedy omezení významu na příslušný rod, se ve zkoumaném materiálu buď ještě neprojevuje, nebo je na druhé straně už ukončeno (popř. podle doložených tvarů nelze rozhodnout, o jaký rod se jedná): substantivum *panna* se vyskytuje už jen jako femininum, kdežto substantiva typu *dárcě*, *obráncě* se objevují ještě jako rodově nediferencovaná (*a tak všem hříšným obránci dána* KRISTA 3a, *těch stráží hrobových před se pozvavše* t. 104b; *jenž [Bóh] jest všech obráncě* OTCB 94b; *svatý Augustin...obráncě spravedlnosti* PASMUZA 466, *ty [sv. Kříži] jsi...milostivý dárcě* t. 488, *chtě vždy jejie poctivý strážě býti* t. 46 (totéž PASKAL)).

2.2.1.1.2 Rozvoj rodového principu zapříčinil odstranění rodových dublet – u pojmenování abstrakt, neživých věcí a neoduševnělých bytostí, která se vyskytovala jak v podobě *o*-kmenové, tak *a*-kmenové, zanikají mužské *o*-kmeny. Ve zkoumaném materiálu je jen jeden doklad, který reprezentuje stav před započítáním tohoto procesu (*u bříše té ryby, jížto velryb*

obecné zákonitosti tehdy, je-li zároveň toto řešení v souladu s působením specifické gramatické zákonitosti; pokud tomu tak není, zůstává konflikt neřešen. Například specifickými hláskovými změnami došlo v deklinaci substantiv k případům tvarové homonymie, která je v rozporu s obecnou tendencí zachování systémovosti (případy jako *hospoda*, které jako obourodé zanikají) – tento typ homonymie byl odstraněn např. mezi tvary, jejichž rozlišení vyžadovala specifická vývojová zákonitost českého gramatického systému – budování gramatické kategorie osobovosti-životnosti, ale byl ponechán mezi tvary téhož řádu, které si tato specifická zákonitost nepodřídila (např. homonymní nominativ a akuzativ sg. u feminin typu *pani* a *saň*). Z tohoto vyplývá, že specifické vývojové zákonitosti podmiňují uplatnění obecné vývojové zákonitosti. Proto spolu s Němcem (1968) považujeme za správné při studiu vlivu mimolexikálního vývoje daného jazyka na vývoj lexikální vycházet ze specifických změn jeho gramatického a fonologického systému.

³² Jednotlivé analyzované prameny (viz s. 5, 6–7, 11) jsou citovány v abecedním pořadí podle zkratky, která je pro ně používána, tedy: KRISTA, OTCB, PASMUZA, PASKAL (jak vidno, výjimkou jsou oba pasionály, kdy na prvním místě stojí zřejmě nejstarší dochovaný opis a na místě druhém jeho opis zhruba o 120 let mladší).

dějí KRISTA 46b)³³. Poněkud stranou tohoto vývojového procesu stojí např. rodové dublety *způsob/způsob* doložené v PASKAL, ač je tu podoba femininní doložena jen marginálně. U rodových dublet typu *rúcho*, *žezlo*, *vojsko* však už v pramenném materiálu převažují konkurenční střední podoby *o*-kmenové nad *a*-kmenovými (př. KRISTA *rúcho* 104a, ojediněle též *rúcha* 74a (poměr 23:3), podobně též PASMUZA a PASKAL, v OTCB už se vyskytuje u tohoto lexému jen podoba neutra: *a nižádného rúcha na sobě nenosieše* 110b). U lexému *vojsko* však ještě převládá *a*-kmenová podoba – lexém je doložitelný z PASMUZA *se vši vojskú 573 x veliké vojsko město oblehlo* 643 (poměr 12:7) podobně PASKAL; v OTCB má lexém *vojsko/vojska* po jednom dokladu od *a*- i *o*-kmenů).

2.2.1.1.3 Tlak rodového systému si vynutil změny substantiv s neshodným rodovým významem lexikálním a gramatickým. Šlo o dva případy: a) o tvarové změny a zánik mužských *a*-, *ja*- kmenů; b) o slovtvorné změny *ijo*-kmenových neuter s významem mužského rodu. Některé původní mužské *a*-, *ja*-kmeny jsou zatlačovány směrem k *o*-, *jo*-kmenům a přejímají jejich koncovky; druhou možností, jak se tento rozpor řešil, byl zánik příslušného mužského *a*- nebo *ja*-kmenu. Zkoumané texty dokládají ještě dost archaismů, v kterých jsou zastoupeny jak staré mužské *a*-, *ja*-kmeny, které přešly k *o*-, *jo*-kmenům, taky ty, které později jako lexémy zanikají. Mezi později zaniklé patří např.: *kak by svatý Jan...byl předběhú Ježíšov* KRISTA 31b, *ež nejsem jako jiní lidé, cizobercie nepravedlní* t. 68a; *mezi nimi bieše jeden jinošicě* OTCB 25a, *volajíc na toho jinoši* t. 160a. Jak už bylo naznačeno, zkoumané texty v této oblasti zachovávají starší stav jazyka, což platí i o přechodu původních mužských *a*-, *ja*-kmenů k mužským *o*- a *jo*-kmenům.

Pro jmenný systém se stávají nevyhovující *ijo*-kmeny neuter označující funkcionáře a příbuzné osoby, a proto systém začal takovéto slovní jednotky nahrazovat mužskými *o*-, *jo*-kmeny. V nejstarších opisech počátků staročeské prózy, s kterými pracujeme, jsou tyto lexémy už maskuliny: *a v tej vojščě jeden králóv babylonského podkonie jmenem Baradach měl starostú býti*³⁴ PASMUZA 560, též PASKAL; ve většině případů však lze na základě kontextu jen těžko říct, zda se jedná o neutrum nebo již o maskulinum. Maskulinizaci podléhají také už např. neutra *hrabě* a *kněže* – alespoň na jeden z obou lexému lze uvést doklady. V OTCB už jsou doložena pouze maskulina (*také hrabie jeden* 3b), ve zbývajících textech se tato substantiva objevují ještě v obou rodech, ale už převládají maskulina (*kněže tohoto světa bude ven vyhnán* KRISTA 75b x *Nichodemus, kněže židovské* t. 55b; *jenž byl hrabie* PASMUZA 22 ap., podobně PASKAL).

2.2.1.1.4 Při postupném vyhraňování opozice singuláru a plurálu dochází k zániku lexémů, které mají gramatický význam jednotného čísla a lexikální význam mnohosti u hromadných názvů osob (typ *bratřie*). Tyto lexémy singuláru feminin začínají být chápány jako plurálové tvary příslušných nekolektivních tvarů singulárových. Ve zkoumaných textech z konce 14. stol. a přelomu 14.–15. stol. ještě převažují staré singulárové typy pojmenování osob, ale doloženy jsou ojediněle i tvary plurálové: *Ctní mužie, bratřie milá* KRISTA 31b, *knězie židovská* t. 75a, *o tvěj smrti židovščí knězie radu vzěli* t. 86b; *milá bratřie* OTCB 72a, *ta knězie, ješto biechu k němu přišli* t. 14a, *ti knězie počěchu sě diviti* t. 24b; *bratřie milá, vězte to* PASMUZA 442, *všěcka knězie* t. 155. V mladších opisech, tedy v PASKAL a KRISTD, však už dochází zcela k odstranění starých femininních singulárů příslušnými tvary plurálovými (*moji milí bratřie* PASKAL a7a; *ctní mužie a milí btatřie* KRISTD 76a).

2.2.1.1.5 V pramenech není ještě dokončeno vyhraňování opozice singulár/plurál u starého typu korelace singulativnosti/kolektivnosti *zeměnin:zemané*, tj. přeměna singulativního typu *zeměnin* v singulárový *zeman*. V OTCB se vyskytuje jen lexém *múřenín*, který se však

³³ Jinou záležitostí jsou lexémy typu *helm*, které jsou přejímkami a řídí se vlastními zákonitostmi při začleňování do slovní zásoby. Tento tvar se vyskytuje v obou pasionálech a až v mladším vývojovém období českého jazyka se začleňuje mezi feminina.

³⁴ Tento doklad je důležitý v tom smyslu, že se v něm vyskytuje společně několik jevů, o nichž je zde zmínka.

postupně vyčleňuje z lexikálního subsystému obyvatelských jmen, a tudíž nepodléhá změnám, kterým podléhají ona (srov. oddíl 2.1). Některé příklady: *přivinul se jednomu měščenínu* KRISTA 66a; *jednoho...měščenína* PASMUZA 472, *Slověnin jsem* t. 274, též PASKAL.

2.2.1.1.6 Ještě větším počtem nadbytečných distinktivních znaků se lišily členy korelace singulár/plurál u stč. typu *kuře:kuřenci*. Na místo plurálového mužského skloňování *jo*-kmenového nastupuje starý *nt*-kmen s *o*-kmenovým skloňováním neuter. Tento proces, pokud na něj máme doklady, není taktéž ve zkoumaných textech proveden: *dvě holubenec, holubencích* KRISTA 25b. Ve zbývajících textech se doklad na tento jev nevyskytuje. V pasionálech a OTCB je doložen lexém *robenec*, u něhož lze uvažovat o tom, že plurálový mužský *jo*-kmen ovlivnil singulárové *nt*-kmenové skloňování a na čas vytlačil podobu *robě* (šlo by tedy o opačný a patrně předcházející proces vzhledem ke specifikovanému).

2.2.1.1.7 S vyhraňováním opozice mezi singulárem a plurálem postupně zaniká třetí člen kategorie čísla, tj. duál. S lexikálním vývojem zánik této gramatické kategorie souvisí např. tak, že pokud byl duál ještě živou gramatickou kategorií, jeho tvary *uši, oči* představovaly vždy dvě entity, kdežto *oka, ucha* větší počet těchto jednotek – po zániku duálu je tvaroslovný rozdíl jen vodítkem z rozlišování významu původního a přeneseného – (*hříšník...nechtíte ani oči k nebesóm vzvésti* KRISTA 68a). Podobně i ostatní zkoumané památky zachovávají duál jakožto gramatickou kategorii, ačkoli v mladších opisech dochází k jejímu většímu či menšímu rozvolňování.

2.2.1.1.8 Ústup a přehodnocování starých korelací singulativnosti a kolektivnosti lze chápat jako součást širšího procesu – úpadku kategorie určenosti/neurčenosti, která odlišovala konkrétně jedinečné od nejedinečného, všeobecného. V systému dochází stíráním protikladu určenosti/neurčenosti k rozporu mezi starou formální nejednotou a novou jednotou významovou. Stará relativa z kořene **jo*, která původně vyjadřovala vztah k jevu určenému, jedinečnému, a relativa z kořene **ko*, která ukazovala na jevy nejedinečné, se sémanticky sblížila do té míry, že typ první je nahrazován typem druhým (*jenž>který, jamž>kamž, jady>kady; jaliko>koliko*). V nejstarších zkoumaných opisech staročeské prózy lze tuto tendenci také velmi dobře pozorovat, jsou zde ale ještě doloženy i tvary s kořenem **jo* (už jen jako relikty), nelze však tvrdit, že by se v těchto případech jednalo o sémantickou odlišnost s doloženými lexémy s **ko* kořeny (*jadyž by všel do korábi* KRISTA 103b; *jamžto na vsáký den mámy sníti* OTCB 120a; *jadyž od tebe do Cypra jdu* PASMUZA 266, *beř se, jamž chceš* t. 361). Na základě dokladů z mladšího opisu PASKAL, kde se relativa s tímto kořenem už vůbec nevyskytují (vyjma *jenž*) a jsou nahrazena relativy s kořenem **ko*: *jdi pryč, kamž chceš* B10a, *kadyž by všel* CC2b, lze poukázat na postupný zánik celé řady relativ odvozených od demonstrativního kořene **jo* (*jedyž, jamžto, jedyžto* – výjimku tvoří *jenž*), k němuž došlo v průběhu 14. a 15. století.

2.2.1.1.9 Existence kategorie neurčenosti se projevovala také tak, že děje, které nebyly přesně časově určeny, a děje nejedinečné byly naznačovány užitím slova *koli*. Všechny zkoumané texty ještě jasně dokládají přežitky tohoto stavu – *koli* zde má ještě neurčitý význam ‚jednou, někdy‘, tj. ukazuje na realizaci děje v jednom (kterémkoli) případě z mnoha možných, přičemž nezáleží na tom, v kterém (*zajisté pravi vám, když ste koli neučinili těm mým menším, ani ste mně učinili* KRISTA 85b; v ostatních textech nedoloženo). Jako oddělitelná částice u relativ signalizuje *koli* přímo děj nejedinečný, tj. opakovaný nebo všeobecný, mimočasový (*což sem koli uslyšal od otcě mého* KRISTA 91b; *a což koli požádáš* OTCB 16a; *kakž by koli byl křehký člověk* PASMUZA 280; *kterak sú koli podlé zpovědníkovy rady své pokánie naplnili* PASKAL BB8b). Vzhledem k tomu, že však v tomto období zaniká i kategorie neurčenosti, nutnost takovéto signalizace pomocí *koli* přestává být obligatorní a tento lexém se přičleňuje k relativům jakožto částice (*ktožkoli* KRISTA 38b; *ktožkoli* OTCB 12b; *kakžkoli* PASMUZA 144; *kdyžkoli* PASKAL G3a).

2.2.1.2 Adjektiva

2.2.1.2.1 Systémový rozpor mezi formální shodou a významovým rozdílem, pokud jde o význam životný a neživotný, se stal s rozvojem kategorie bytosti neúnosný a řešil se diferenciací denominativních vztahových adjektiv, která byla tvořena příponou *-ový/-ív*. Diferencování probíhalo tak, že pomocí jmenných tvarů na *-ív* se přivlastňovalo k živým bytostem, kdežto tvary na *-ový* sloužily jen k přivlastňování k bytostem neživým. V počátcích staročeské prózy je však tento proces teprve v počátcích, lze uvést množství dokladů, které ukazují na to, že k diferenciaci ještě nedochází. V jednotlivých památkách je *-ív* vyhrazeno pro přivlastňování živým bytostem, ale tvary na *-ový*, ještě zdaleka neslouží k přivlastňování jen bytostem neživým, např. *ciesarív* x *ciesarový* KRISTA – další příklady viz v oddíle 2.4.2.2.1.1.

2.2.1.2.2 Podobně není ve zkoumaném materiálu dokončena specializace původní společné formy pro vyjádření přivlastňovacího vztahu osobám i zvířatům – posesiv typu *ptačí*. Tento typ se během vývoje vyhraňuje pro přivlastňování bytostem nerozumným, u bytostí rozumných se rozvíjí typ na *-ský*. V každém z textů se vyskytuje adjektivum *člověčí* a další, ale bohatě už je doložen i konkurenční typ na *-ský*, např. *člověčský* (příklady viz v oddíle 2.4.2.2.1.1).

2.2.1.2.3 Vnitrosystémový rozpor mezi významovou shodou a formální rozdílností při vyjadřování vztahu k rozumné bytosti se řešil ústupem přivlastňovacích dublet typu *pán/pánív*, a to zánikem kratší podoby *pán*. Doklad na typ *pán* ze zkoumaných textů uvést nelze (není doložen ani v žádném ustrnulém tvaru), několik dokladů na podobu lexému *pánív* je v KRISTA *striedy, ješto padají s stolív pánív jich* 58a a v OTCB *bez pánova věděnie* 146a; v pasionálech není doklad na žádný z typů uvedené posesivity.

2.2.1.2.4 Z textů můžeme doložit substantivizaci adjektiv, týká se ovšem jen několika slovních jednotek. Mezi ně patří několik lexémů jako např.: *prvorozený* (*ten vende...i zabie v každém domu všeccko prvorozené od člověka* PASMUZA 527); *chudý, belhavý, slepý*³⁵ (*a tu u měšckéj bráně dva chudá, jednoho slepého a druhého belhavého nalez* PASMUZA 148, též PASKAL); *duchovní/ý* (*predikátorového zákona nedóstojný duchovní* KRISTA 1b; *ač my, duchovní, plavámy jako po tichém moři* OTCB 78a; *neb sú to ti duchovní, ještos na svém synu hřešným na sapsenie obdiržala* PASMUZA 410; *tento kmet jsa duchovní, kratochvíli* PASKAL D4b) a jeho opozitum *světský* (*ode všech duchovních i světských přivítán a přijat byl* PASKAL FF1a – jen v tomto textu); *první* (*nad prvními u dvora vládnanie jmějješe* PASMUZA 98, taktéž PASKAL); *poslední* (*počna ot posledních až do prvních* KRISTA 80b); *vrátný* (*vrátný hluchý bieše i němý* PASMUZA 123, podobně PASKAL); *trudovatý*, který je doložen v OTCB a PASKAL (*ano ji běře jeden trudovatý a leje ji v sud* OTCB 134a; *i jal se tomuto trudovatému slúžití* PASKAL O3a); *hajný* (*aby hajným byl* PASMUZA 570, taktéž PASKAL); *kající* (*z té tak svaté kajície hospodinu poděkoval* PASKAL H10a) a jiné.

2.2.1.3 Verba

Na základě staré kategorie určenosti/neurčenosti vznikla i nová gramatická kategorie, a to vidová kategorie dokonavosti/nedokonavosti, jejíž budování bylo základním vývojovým procesem v oblasti slovesa. Jelikož uplatňování této dominantní opozice verbálního systému bylo spjato s rozkladem staré opozice započetí a trvání děje (ingresivnosti/durativnosti), je i tento rozklad považován za jeden ze základních procesů ve vývoji gramatické stavby českého slovesa, vedle dobudovávání nového systému vidově-časového a verbálně rodového. Všechny tyto základní procesy gramatického vývoje českého slovesa se projevují také jistými podstatnými změnami ve slovní zásobě (Němec 1968:51n).

³⁵ Ve všech textech se vyskytují substantivizovaná adjektiva, která spadají do sémantického okruhu vyjadřujícího fyzický (zdravotní) stav povětšinou lidské bytosti: malomocný, hluchý, němý, nemocný ap.

2.2.1.3.1 K takovým změnám patří zejména zánik celých slovesných typů, které se staly nadbytečnými v souvislosti s rozkladem kategorie ingresivnosti/durativnosti a jejichž význam začaly vyjadřovat gramatické prostředky nového vidově-časového systému.

2.2.1.3.1.1 V korelaci děje a výsledného stavu typu *tknúti:tčieti* upadají stavová slovesa označující stav, v němž se octl objekt dokonáním děje; význam staročeského stavového slovesa poté čeština vyjadřuje pasivem příslušného perfektiva *být vetknut*. Tento postupný proces se nejprve projevuje zánikem sloves tohoto typu – ve zkoumaných textech (a to i v jejich mladších opisech) však ještě původní stavová slovesa nezanikají (př. *a tu* [tj. v Kolíně nad Rýnem] *až do dnešnieho dne hřbie* [tři králové] = ‚jsou pohřbeni‘ PASMUZA 87, též PASKAL; *Silvanus opat když přebýváše v jěskyni, v uotrapě jsa i ničieše na tváři* OTCB 97b, podobně KRISTA). V souvislosti s tímto procesem dochází také ke ztrátě příslušného významu výsledně stavového. Ve všech zkoumaných textech však znatelně u těchto sloves (lexém *vězěti*) převažuje zachování výsledně stavového významu ‚být vězněn‘³⁶: *Spasitel...přišed, ten dóm, v němž Josef vězieše, na vše čtyři úhly vzhóru pozdvihl* KRISTA; *i ten mi vězí v žaláři* OTCB 49b; *přišed, svatého Jervazie a Protazie tu v žaláři věziece nalezl* PASMUZA 372; *svatý Petr...v temný žalár vsazen tak strastně vězel* PASKAL L2a. V několika málo případech lze v počátcích staročeské prózy uvažovat o ztrátě výsledně stavového významu: *v jehožto* [tj. Nikostratově] *domu ta dva svatá věziešta* PASMUZA 101; *vida s oné strany lodí u kólu věziece* PASKAL N2a; v reflexivní podobě lze lexém *vězěti* ve významu ‚meškat (sebou), pobývat‘ doložit jedenkrát z OTCB 178a: *i co v našich přiebytciech přebýváš a tu se vězíš*.

2.2.1.3.1.2 Úpadek kategorie ingresivnosti/durativnosti se projevuje také zánikem korelací typů *bydliti:vzbydliti*; *raziti peniez:zaraziti peniez*; *jíti:pojiti* – v nichž natrvalo zanikají předponová ingresiva a mizí pohybová ingresiva *pojiti*, *poněsti*. Tato ingresiva byla narazena příslušnými nedokonavými bezpředponovými slovesy s ingresivní platností danou kontextem. Ve zkoumaných pramenech z 2. poloviny 14. stol. a z přelomu 14. a 15. století jsou ještě dobře doložena stará ingresiva (*pojidú k oltáři* KRISTA 26b; *a pěstí se udeřiv u prsi i ponese plášť z pelešě* OTCB 151b; *ty divy ciesaře oba vidúce, sama s svatým otcem papežem nosidla na se zdvihše i ponesechu* PASMUZA 327; *a když odtud apoštol pojide* PASKAL B5a). Lze říct, že v nejstarších opisech textů počátků staročeské prózy ještě ke změnám tohoto typu nedochází – v mladších opisech (tedy PASKAL) je možné v malé míře předpokládat provádění těchto změn. Při srovnání frekvence výskytu tvaru *jide* v PASMUZA a PASKAL získáme poměr 9:19, což je důkazem, že v PASMUZA je za tento tvar ještě použito předponové pohybové ingresivum *pojide*).

2.2.1.3.2 Poněkud odlišně se projevují změny v jazyce u korelací rozvíjejícího se systému vidově-časového. Vnitrosystémový rozpor mezi jednoduchým distinktivním znakem významovým a složitým znakem formálním u vidových dvojic *svetnúti:svítati*, *nasúti:nasýpati*, *naroditi se:narázěti se* ap. se neřeší jejich rozpadem, ale formálním přebudováním (zjednodušením distinktivních formálních znaků).

2.2.1.3.2.1 Jedním z řešení tohoto vnitrosystémového rozporu je nahrazování starých vidových dvojic s nehomogenní kořenou strukturou vidovými dvojicemi s homogenní kořenou strukturou. Výsledkem je, že stará slovesa přebudovávají svou strukturu podle svého vidového protějšku. Tento proces se projevval několikerou způsoby:

a) Dochází ke vzniku nových perfektiv pouhou úpravou kořene. Změny tohoto typu se projevují už v nejstarších zkoumaných textech (*nasypav* PASMUZA 93, též PASKAL C10a), v opozici s tím lze ale rovněž ještě doložit stará perfektiva (*usvetlo* KRISTA 30b; *a když osvete* OTCB 8b, *sě osulo* [tělo] t. 156a; *uhlé prosuv* PASMUZA 594, PASKAL DD3b), která výrazně převažují, a to i v mladším opise (PASKAL).

³⁶ V několika doložených případech však není možné jednoznačně rozhodnout, zda se jedná o význam výsledně stavový ‚být vězněn‘, nebo o význam ‚vězet, meškat‘.

b) Stará imperfektiva se přebudovávají příkloněním k příslušným perfektivům, nejčastěji je tento jev spojen s novou sufixací *obnávěti>obnovovati* (podle *obnoviti*), *potýkati>potkávati* – toto tvoření imperfektiv pomocí *-ovati* se záhy rozšiřuje nad potřeby systému a v důsledku toho postupně některá slovesa zanikají (*pokušovati*, *nalezovati*, *poražovati* aj). Tento typ změn se ve větší míře než proces předešlý projevuje i v nejstarších zkoumaných textech (*psáno jest, nepokušovati budeš hospodina* KRISTA 34a; *i počě ta slova obnovovati* OTCB 204b; *tehda rány předšními ranami se obnovováchu* PASMUZA 110, též PASKAL, *jenž mne snad pokušije* PASMUZA 124). V textech se nacházejí i doklady na užívání starého imperfektiva reprezentovaného lexémem *pokúšeti* (*pokúšěti* KRISTA, OTCB, PASMUZA, PASKAL), který však součástí systému nikdy být nepřestal, jen mu po jisté vývojové období konkuruje podoba *pokušovati*³⁷ (doloženo v KRISTA a PASMUZA). Tato podoba poté ze systému mizí, např. v PASKAL už doložena není, objevuje se zde jen verbální substantivum *pokušovanie*.

2.2.1.3.2.2 Nehomogenní kořená struktura je u vidových dvojic nahrazována strukturou homogenní tak, že z předponového perfektiva vzniká nové imperfektivum deprefigací (typ *naroditi se:narázěti se >roditi se*). Na tento jev je ve zkoumaném materiálu minimum dokladů; v OTCB je už doložena jen nová deprefigovaná podoba imperfektiva (*jakžto se obyčejem rodie na púšti ta zvierata* OTCB 149b), v textech zbývajících se vyskytují jak stará předponová perfektiva, tak už nová bezpředponová imperfektiva (*viac se na tobě ovoce neurázěj na věky* KRISTA 77b; *nikda se větší neurázal než Jan Krstitel* PASMUZA 281, *když se s ním tak pohadováchu* t. 292, podobně PASKAL x *což se na zemi rodí a plodí* PASMUZA 525, též PASKAL Z8b;). Na základě dokladů je však nutné uvažovat o tom, že v některých případech nebylo prefigované imperfektivum nahrazeno novým deprefigovaným imperfektivem, nýbrž původním perfektivem – např. srov. též doklad, který je uveden z PASMUZA, v PASKAL, kde zní takto: *nikda se větší nenarodil než Jan Křtitel* PASKAL L6b.

2.2.1.3.2.3 V pokročilejším stadiu vidového vývoje, kdy sílí tendence dokonavosti k prefigovanosti a nedokonavosti k neprefigovanosti, se nahrazují stará bezpředponová perfektiva perfektivy předponovými, a to bez průhledné lokální funkce předpony (*jieti, mrknúti, staviti>vzítí, smrknúti se, zastaviti*). Ve zkoumaných textech lze nalézt jak perfektiva předponová, tak nepředponová; v nejstarších opisech textů ze 14. stol. a přelomu 14.–15. stol. se buď vyskytují jen staré neprefigované podoby, nebo ještě jednoznačně převládají (*tu sú se stavili v tom městě, po všem světě mrklo* KRISTA 101a; *chtě tu svádu rád staviti* OTCB 19a; *když umrkne* PASMUZA 92 x *slunce mrklo* t. 202, *chtiec vrtranie staviti* t. 57, *aby byl [Savinian] přenesen na to miesto, ješto krščen* t. 471, podobně PASKAL x a *jakž brzo pokřščen* PASMUZA 535, podobně PASKAL).

2.2.1.3.2.4 Rovněž v pokročilejším stadiu vývoje vidového systému ze stejného důvodu zanikají kvůli tendenci imperfektiv k neprefigovanosti stará prefigovaná imperfektiva (typ *náseděti, přídržěti, nádržěti*). V nejstarších opisech, PASMUZA, KRISTA (v OTCB nedoloženo), se ještě vedle neprefigované podoby drží původní prefigované perfektivum – (*přídrží se k ženě svéj* KRISTA 62b; *jež se prvé rady ... dluho přídržíš* PASMUZA 174, též PASKAL) x v mladším opise rkp. KRISTA lze nalézt na témže textovém místě už neprefigovanou podobu (*že se dluho rady ... držíš* KRISTD 44b).

Oproti tomu stará prefigovaná dějová imperfektiva typu *domnieti se*, a zvláště typ *otchoditi*, jsou nahrazována příslušnými imperfektivy sufigovanými. Ve všech zkoumaných textech včetně mladších opisů rukopisů PASMUZA a KRISTA jsou ještě doloženy jak původní prefigované podoby, tak mladší sufigované: *aby ot nie neotchodil* KRISTA 15a, *nedomněl* x *nedomnieváte* KRISTA; *domníte, neodchodili* OTCB; *doměvše se* x *domnievati* PASMUZA, podobně PASKAL; *domněl* x *domnievají* KRISTD 55b/67a).

³⁷ Ve větší míře se tento lexém objevuje v textech z 2. poloviny 14. stol. a z 1. poloviny 15. století. Ojedinele se s ním však lze setkat i ve století osmnáctém.

2.2.1.3.2.5 Zánik starých časových kategorií v rámci rozvoje vidově-časového systému se projevil lexikalizací ojedinělých tvarů zanikajících kategorií; nejznámějším příkladem je ustrnulý tvar aoristu *vece* pro 3. os. sg., který se dochoval jako archaismus (s významem přítentu) do současné češtiny – blíže Němec (1968:57). Ve zkoumaných pramenech lze však u tohoto lexému doložit podoby i pro jiné osoby a čísla (např. *vecěchu*, *vecěsta* KRISTA, podobně PASMUZA a PASKAL; *vecěch*, *vecechom* OTCB). Jednoznačně převládá tvar pro 3. os. sg. Tento fakt ale vyplývá z povahy textů, nikoli z toho, že by už tvary pro ostatní osoby a čísla tohoto slovesa upadaly.

2.2.1.3.3 Další změny v rámci slovesa je možné pozorovat u vývoje systému verbálně rodového, který se buduje v podřízenosti k vidovému systému. Řadí se sem řada vývojových postupů ve vyjadřování protikladu děje tranzitivního a intranzitivního.

2.2.1.3.3.1 Na místo sloves s oslabeným znakem intranzitivnosti se uplatňují slovesa s novým specifickým znakem této kategorie – reflexiva *dotknúti čeho*>*dotknúti se čeho*, *lsknúti*>*lsknúti se*, *mrknúti*>*smrknúti se*, která jako jediná posléze přežívají. Tento jev se netýká jen intranzitiv *n*-ových, ale také *i/ě*-ových *blščieti*>*blyštěti se*, *stvieti*>*skvieti se*. Šíření nového znaku intranzitivnosti se projevuje expanzí reflexiv, zvláště *i*-ových *břisti*>*broditi se*, *uvřieti*>*uvařiti se* (tyto případy však souvisejí s vyrovnáváním kořenné hlásky, resp. jsou jím umožněny – viz 2.2.1.3.3.2). Ve zkoumaných textech se nacházejí doklady, které ukazují na to, že již postupně dochází k přetváření původních nereflexivních intranzitiv, ale doloženy jsou i starší tvary původní, které ještě zřetelně převažují: KRISTA: *dotekl se jeho* 42b x *by mé slzy jeho svatých nůh dotýkaly* 47b (u této památky převládá ještě nereflexivní podoba); *po všem světě mrklo* 101a, *a nad ním se světlá hvězda stkvie* 21a (už jen jako reflexivum); OTCB: *ješto dotčí Menphis té vlasti* 110a x *nesměl se jie dotknúti* 110b (zde převládá reflexivní podoba); *jich úmysl tak se překrásně stkvieše* 33a (už jen jako reflexivum); *aby jemu uvřělo* [tj. zelice] 28a; PASMUZA: *když rukú očí dotekl* 208 x *jeho svatých se jézev dotekl* 210 (u tohoto slovesa v této památce převládá reflexivní podoba); *když umrkne* 91, *po všem světě mrklo* 202; *jeho se tvář jako andělská stvieše* 326 (už jen jako reflexivum); *a čím dále v řeku brdieše* 360 (u tohoto slovesa doložena jen nereflexivní podoba). V PASKAL je díky silnému vlivu předlohy PASMUZA prakticky tentýž stav, ačkoli jde o opis zhruba o 120 let mladší: *dotknu některých kusův znamenitějších* b6a x *ktož se mohl jeho nosidl dotknúti* O5a ap.³⁸

2.2.1.3.3.2 U starých korelací tranzitivnosti/intranzitivnosti typu *uvařiti/uvřieti* se řešil rozdíl mezi jednoduchým významovým rozdílem a složitým formálním významem jinak, než je tomu v oddíle 2.2.1.3.3.1, a to vyrovnáváním kořenné struktury; stará intranzitiva jsou přebudována podle tranzitivního protějšku, tedy *ohlechnúti*>*ohluchnúti* podle *ohlušiti*, *oslnúti*>*oslepnouti* podle *oslepiti*, *osvetnúti*>*osvětnúti* podle *osvietiti*. V nejstarších zkoumaných opisech textů staročeské prózy je ještě zachován starý stav bez vyrovnání kořenné hlásky u intranzitiv (*oslnuli* [tj. oni] KRISTA 71a; *pakli ohlechnem* OTCB 132a, *pakli oslnem těmato tělesnýma očima* t. 132a, *když osvete* t. 8b; *inhed Sizinius ohlechl i oslnul* PASMUZA 606, též PASKAL). Rovněž i mladší opis PASKAL zachovává v té době již zcela archaické původní intranzitivní podoby (*proto ohlechl i oslnul jest* DD8a); totéž platí pro KRISTD (*a když bylo osvetlo* 74b).

2.2.1.3.3.3 Změny ve vývoji lexikálního systému se projevují také tím, že lexikální jednotky začleněné svou formou do slovesného paradigmatu jako pasivní pozbývají svého aktivního významu, a naopak jednotky formálně aktivní pozbývají svůj význam pasivní. Takovéto řešení rozporu mezi formou a významem nacházíme u verbálních participiálních adjektiv, která se významově diferencují podle rodové platnosti své formy, tzn., že se rozvíjejí verbální adjektiva s aktivní formou participií na *-cí* a *-lý* s významem aktivním a ustupují

³⁸ Doklady na nereflexivní podoby lze v češtině ojediněle nalézt ještě v textech z 19. století.

formálně aktivní adjektiva s významem pasivním (*žadající* ‚žádaný, žádoucí‘) ap. Naopak se rozvíjejí adjektiva s pasivní formou na *-tý, -ný* s významem pasivním a zanikají formálně pasivní adjektiva s významem aktivním (*minutý* ‚minulý‘). Ve zkoumaném materiálu jsou doklady na tento jev jen velmi řídky zastoupeny, v několika málo případech se vyskytly ještě podoby původní, tj. takové, v nichž je zachován rozpor mezi aktivní formou a pasivním významem, (*nebudíž již nedověřilý KRISTA 110a, a jsú vnitr̄ chvátaující vlcie PASMUZA 6, podobně KRISTA, slavímy svítězilého rytieřě PASMUZA 59, též PASKAL*), jindy ty, které odpovídají již stavu novějšímu, tzn., že je u nich odstraněn rozpor mezi formou a významem (*tohoto světa hubeného a skoro minulého...sě držímy KRISTA 33a; tys pracných lidí žádné odpočívanie t. 113b; kdežto nebeské za zemské a věčné za minulé věci bývají kúpeny OTCB 101b, hospodine náš žádúci t. 51b; v tu tak přezádúci hodinu PASMUZA 188, podobně KRISTA; kteráž věčná jest a neminulá [viera křesťanská] PASKAL S4a ap.*)³⁹.

2.2.1.3.4 O prokazatelných vlivech syntaxe na slovní zásobu je možné mluvit u změn týkajících se postupného úpadku participiálních konstrukcí⁴⁰. Jedná se o příklad syntaktického vývoje, který má co dočinění s vývojem morfologickým. Většinu formálních participií ve zkoumaných textech tvoří aktivní přítomní participia, resp. jmenné tvary adjektiv se složitým skloňováním (přímé pády podle *o*-kmenového skloňování, nepřímé podle *jo*-kmenového). Již v době předhistorické se rozpadají původní participiální paradigmata a přežívají jen izolované tvary těchto participií, které jsou už neparadigmatické a podléhají úpadku. S tímto úpadkem původních participií je spojeno i několik vývojových postupů ve staročeské slovní zásobě.

2.2.1.3.4.1 Zmiňovaný úpadek postihl zejména nepřímé pády. Zachovávají se tvary v nominativech, což souviselo s užíváním participií ve vztahu k podmětu věty v platnosti průvodního přísudku, v tzv. polovětné funkci. Během historického vývoje se z participií v této funkci, ve shodě s aktivními participii minulými, stávají přechodníky. Pro vývoj od participia k přechodníku je charakteristické zanikání spojky mezi větným přísudkem a polovětnou participiální vazbou; tento proces je v analyzovaných textech v pokročilém stadiu vývoje. Často již zaniká spojka mezi větným přísudkem a polovětnou participiální vazbou, ale opačné případy nejsou ještě výjimkou⁴¹ (v dokladech jsou uváděny jen případy, kde je spojka zachována, jakožto relikty staršího jazykového vývoje): *jdiechu apostoli s Ježíšem velmi lačni a nejmajice co jiesti KRISTA 65b, za ním z daleka svatý Petr jdíše a čakajě skonanie KRISTA 96b; mluvieše s ním lahodně a pomlaskujě a silný jed majě v své řeči i vecě OTCB 6a, pak po rocě přijide a žádajě vždy tu pannu přelúdití t. 160a, vyběhniechu proti němu a pozdravujíc jeho a prosiece jeho, aby za ně orodova t. 47b; juž jest všeho zbyl i ušel a nebojě se ani jětie ani žalářě PASMUZA 305, tak se jemu zěvi jeden mladec nádobný a nesa kříž na plecí i promluvi k němu a řka t. 282; neb lid tvrdě šije jest a hlúpý a neznaje cest božích PASKAL K2b, i uda se jemu vésti mimo tu kobu a patřiec na ni PASKAL S5a ap.*⁴²

³⁹ K tomuto jevu by se snad daly zařadit také případy vyskytující se v KRISTA, kde se na místech, na nichž nemůže významově být nic jiného než podoba aktivního *l*-ového participia, objevuje podoba pasivního participia *n*-ového (*pak najposlé poslán syna svého 72a*). V těchto případech je možné uvažovat o lexikalizaci, jelikož se takové užití *n*-ového participia na místo tvaru participia *l*-ového týká jen verba *poslati* v singularu maskulin.

⁴⁰ Oblast syntaktických větných konstrukcí, která reflektuje vývoj hypotaxe (tj. např. přehodnocování citoslovcí ve spojky, vznik spojovacích lexémů ze jmenných a slovesných vět), je ponechána zejména z důvodu nejednoduchého zpracování stranou.

⁴¹ K těmto případům nepočítáme spojení *a řka*, které je už ve 14. století zjevně ustrnulé.

⁴² Pro OTCB je oproti zbývajícím textům příznačné, že si ve větší míře zachovává spojení spojky *a* s původní formou participia.

Dalším procesem, který je úzce spojen s rozpadem původních participií a jejich přeměnou v přechodníky, je jejich ustrnutí, vznik jejich nekongruentních podob, jež se neshodují s podmětem věty ani s předpokládaným agentem děje. Tento jev je zjevně mladšího data než předešlý, přesto k němu ne zcela marginálně dochází i ve zkoumaných textech; zachování kongruence však ještě znatelně převládá. V této studii jsou uváděny jen některé příklady, jež dokumentují porušení kongruence (na porušování kongruence viz také některé doklady v oddíle 2.2.1.3.4.2 u nahrazování původních participiálních konstrukcí infinitivní vazbou): *a to jest proti těm, ješto v kostele páteř v rucě držieć, nic sě nepomnieć, sěm i tam hlédajíc, jiným sě posmieć* KRISTA 77a, *druzí chtieć Lazařě o diviech onoho světa tázati t. 75a, aby vidúć neviděli t. 48b; ani budem tbáti na poklady tohoto světa, ale majíc to na paměti, že smy na všakú hodinu nejisti* OTCB 181a, *toť mají svú žeň, že ve třidcěti dnech vsějic i sežnú t. 105a, i stáchom tu a nesmějice sě hnúti a čekajíc t. 146b, pokorně jeho pozdravichom a prosieć od něho svatého požehnánie t. 4a, aby svatě pokánie přijmúć plnili t. 3b; jeho [tj. lidé] jeli a do chrámu pohanského bezděćieć, jeho k modlám vedli* PASMUZA 65, *lotři, ješto po světu běhajíc, lidi lúpie a jim kradúć, jě hubie t. 4, a tu všedše, našli tělo svatého <...> v ... skřini a podlé něho kotvu, s níž uvržen byl, ležieće t. 610; v tu dobu sluhu biskupovi běžieć, počechu volati a řkúć* PASKAL CC1a, *a tak veliká šelma na lidi spadla, že lidé na cestě i za stolem i hrajíc i tancujíc, padnúće, náhlú smrti zemřeli t. K1a, když se k němu všeccka obec zběhla, dívajice se jemu t. P8b.*

U původních participií dochází k porušování kongruence téměř výhradně v rodě a čísle u singuláru feminin a plurálu.⁴³ Forma participia pro singulár feminin s konsonantickým zakončením, tedy po odpadnutí původní koncovky *-i*, nahrazuje původní tvar participia zakončený na *-e*, který je svázán s plurálem. Pokud se ve zkoumaných textech objevuje forma pro singulár feminin zakončená na *-i*, k porušení kongruence v rodě a čísle nedochází; zakončení na *-i* v žádném z textů nenahrazuje plurálovou podobu. Analogický proces, při němž by původní participiální forma singuláru feminin byla nahrazována podobou plurálovou ve významu singulárovém, je v materiálu také doložen, ale v porovnání s případem předcházejícím se jedná spíše o výjimku: *a když to žalostivý otec pláče mluvieše, jich hospodyně přiběhši, jich diety nesúće, žalostivě plaćic, jim je ukazujíc a řkúć...* PASMUZA 100. Objevují se rovněž náznaky pravidelnosti při porušování tohoto typu kongruence v rodě a čísle. Jedná se o věty, kde se vyskytuje více původních participií a kde je podmět věty v plurálu, jedno nebo více participií má plurálovou formu a zároveň se jedno nebo více participií vyskytuje v podobě náležité pro singulár feminin se zakončením na konsonant, tedy po odpadnutí koncového *-i*, jako např. v OTCB *někteří z nich o poledni z svých jěskyň vyjdúće a přijmúć milost boží, inhed pryč jdiechu* 21b. U podob pro singulár maskulin k porušování kongruence v rodě ani čísle nedochází; formy původních participií adekvátní pro maskulina nejsou na patřičných místech nahrazovány podobami jinými (femininními nebo plurálovými). Maskulinní podoby participií neexpandují k jinému rodu a číslu⁴⁴. V několika málo případech se objevily konstrukce typu: *to král uslyšav ... svatého Bartoloměje kyji bíti kázal a potom, jej odrúće, hlavu jemu stieti* PASKAL V6a, u nichž patrně nedochází k porušení kongruence v rodě a čísle, ale spíše k tomu, že není vyjádřen hromadný podmět, který je nutno předpokládat u procesu *odírání*. Této interpretaci odpovídá i tentýž doklad v PASMUZA, kde je podoba *odrúć*, která zde formálně nahradila formu plurálovou; nikdy se však tato podoba v PASMUZA nevyskytuje za podobu singuláru

⁴³ K tomu srov. Dvořák 1970:67n.

⁴⁴ Určité výjimky existují; srov. některé příklady v oddíle 2.2.1.3.4.2 u nahrazování původních participiálních konstrukcí infinitivní vazbou, kde se u zachovalých participiálních konstrukcí porušuje kongruence i v singuláru maskulin, kde se objevují jak podoby pro singulár feminin, tak pro plurál – nahrazování participiálních konstrukcí infinitivními vazbami je však třeba považovat za specifickou záležitost, kterou nelze jednoduše vnímat jen jako porušení kongruence.

maskulina, která by byla náležitá v tomto a podobných případech⁴⁵. K ustrnutí přechodníků a tím k obohacení slovní zásoby o další lexémy ještě nedochází, o tomto procesu lze uvažovat u typu *a řka*, ale v tomto případě neustrňuje přechodník, nýbrž celá vazba včetně spojky.

2.2.1.3.4.2 Krom přetváření participií v přechodníky a jejich ustrnutí se ve staré češtině projevuje úpadek původních participiálních konstrukcí také tím, že se na jejich místech rozšiřují infinitivní vazby. Ve zkoumaném materiálu je však ještě dost participiálních konstrukcí, které nejsou nahrazeny infinitivní vazbou, a to i v mladších opisech: *mistře, co čině, věčný život budu jmieti* KRISTA 63a, *jakž ji uzřel plačíc* t. 74a, *uzřev jeho strastně ležiec* (došlo zde k porušení rodové kongruentnosti) t. 63b, *vizi jeho ... chuda ležiece* (došlo zde k porušení kongruence v rodě a čísle) t. 24b (totéž PASMUZA), *nemož syn ničehož činiti sám ot sebe, než což uzří otcě činiece* t. 64b (porušení kongruence v rodě a čísle); *nevědieše, kam se vrha ani co čině* OTCB 155a, *uzřě tři zrna sočovičná ležiece na zemi* t. 116a; *dokad tě na světě vizi živa jsúce* (porušení kongruence v rodě a čísle) PASMUZA 310 (totéž PASKAL), *budu žebříc choditi* (porušení kongruence v rodě) t. 629, totéž PASKAL; *tehda on nevěda co učině* PASKAL B9b, *v tu hodinu starosta u velikém hněvu kázal ji [sv. Barboru] svlekúce nahú pověsiti* PASKAL A8b (porušení kongruence v čísle) ap. Výskyt infinitivních vazeb je však také běžný: *nevěda tomu, co učiniti* PASKAL C9a ap.

2.2.1.3.4.3 Do změn ve slovní zásobě souvisících se syntaxí spadá také ústup původních *s*-ových participií a jejich nahrazování tvary participií *l*-ových, a to u sloves 1. a 2. infinitivní třídy, jejichž kmen končil na konsonant. Tento proces je možné dobře doložit ze srovnání rukopisů KRISTA a KRISTD (do určité míry i ze vztahu PASMUZA a PASKAL na ose od staršího k mladšímu). Zkoumaný materiál ukazuje na to, že k tomuto jevu dochází ve větší míře někdy během 1. poloviny 15. století – záleží zde patrně více než u jiných jazykových jevů, které podléhají změnám, na roli písaře (opisovače). V souvislosti s úpadkem původních participiálních konstrukcí, o nichž byla zmínka v předešlých podkapitolách, můžeme níže uvedené příklady interpretovat jako definitivní zánik polovětných konstrukcí vyjadřovaných pomocí starých participií. Tato původní participia by bylo možné v KRISTA ještě na některých místech interpretovat tak, že plní funkci polovětné konstrukce. Příklady: *tu jim nic neřek, opět se na též miesto vrátiv, bohu Otcí...sě pomodlil* KRISTA 95a x *tu jim nic neřekl, opět se na též miesto vrátiv, bohu Otcí...se jest modlil* KRISTD 79b; *tu poklek nahýma kolenma, svoji světie rucě...vzved, ...bohu Otcí se pomodlil* KRISTA 94b x *tu poklekl nahýma kolenoma, své svaté ruce spěv, ...vzdvihl, bohu Otcí se modléše* KRISTD 79a.

2. 2. 2 Lexikální vývojové postupy související se změnami hláskoslovného systému

Propojenost lexikálního systému se systémem fonologickým se ve vývoji jazyka projevuje tím, že fonologické změny zasahují do lexikálního vývoje (např. úžení *ie>i* způsobilo v češtině formální splynutí většiny prezentních tvarů tranzitivního slovesa *ztvrđiti* s adekvátními tvary intransitivního *ztvrđěti*. Tato homofonie byla odstraněna zavedením nového tranzitivního typu *ztvrđnůti* – viz oddíl 2.4.2.3.1.2). Na druhé straně zasahuje lexikální vývoj do vývoje fonologického (např. po zúžení *ie>i* se zvětšilo funkční zatížení

⁴⁵ Zajímavá zjištění mající obecnější platnost byla zjištěna při porovnání počtu výskytů formy participia pro singulár feminin zakončené na *-úce* v PASMUZA a v PASKAL. Na zřetel nebylo bráno, zda se jedná o tvary kongruentní či nikoli. V PASMUZA je celkem 358 těchto forem, kdežto v PASKAL jen 280, u podoby *-úci* je poměr 54:82 ve prospěch PASKAL; u zakončení participia pro singulár feminin na *-jíc* je poměr 249:222 ve prospěch PASMUZA, u podoby s koncovým *-jici* je poměr 13:27 ve prospěch PASKAL; u zakončení participia pro plurál v podobě *-úce* je poměr 145:344 ve prospěch PASKAL, u podoby zakončení *-jice* je poměr 50:149 ve prospěch PASKAL. Uvedené srovnání poměrně jasně ukazuje na to, že podoba singuláru feminin s konsonantickým zakončením byla velmi rozšířena ve 14. stol. a jako progresivní měla tendence stát se monopolním tvarem pro singulár feminin a plurál. Jinak je tomu v mladším opise PASKAL, kde dochází z vývojového hlediska ke zpětnému rozrůžňování původních participiálních forem pro singulár feminin a plurál.

samohlásky *i*, takže s ní nemohl splynout foném *y*, což způsobilo směřování k diftongizaci *y*>*ei*>*ej*).

Z velké většiny by byly při důsledném zpracovávání lexikálních vývojových postupů souvisejících se změnami hláskoslovného systému zmiňovány stejné doklady jako v kapitole předešlé, kde byl zkoumán vztah lexika se změnami gramatického systému, jen by byly nahlíženy z pohledu hláskového vývoje (týká se zejména změn předhistorických). Z tohoto důvodu jsou v této kapitole zpracovávány podrobněji jen takové jevy, o nichž nebyla zmínka v kapitole o lexikálních vývojových postupech spojených se změnami systému gramatického, ostatní jsou jen letmo nastíněny (změny předhistorické).

2.2.2.1 Z hlediska hláskoslovného jsou zde jen zmíněny:

a) změny, při nichž se v důsledku předhistorických hláskoslovných změn nahrazuje starý lexém lexémem novým v korelaci živé kategorie jazykového systému – jedná se o rozvoj posesiv *pánov* na úkor typu *páň* (viz oddíl 2.2.1.2.3). U posesiv s kmenem zakončeným na retnici znamenala česká depalatalizace retnic formální splynutí základního jména s přivlastňovacím. Tento proces zapříčinil vznik posesiv na *-ov* (v pramenech doložena pouze základní jména *Boleslav* ap. – srov. kapitolu o slovo tvorbě 2.4.2.1).

Jiným podtypem je jev, při němž zaniká starý lexém vytlačený z korelace lexémem novým v důsledku předhistorické hláskové změny – jde o korelace *svetnúti:svítati*, *nasúti:nasypati*, kdy jsou původní tvary nahrazovány také v důsledku odumření ablautu kořených samohlásek *svbt-: svita-, syp:sypa-*. Zanikají také některá substantiva, zvláště jména činností, např. staročeské odvozeniny pohybových sloves *próštie*, *výštie* ap. s kořenem *šbd-*, které byly nahrazeny jmény s kořenem *chod-*. Zejména starší, ale i novější podoby máme doloženy v jednotlivých zkoumaných textech: *takež bude přiščie syna člověčieho* KRISTA 84b, podobně OTCB, PASMUZA, PASKAL; *úsilné cesty do nebes skrzě povětřie próštie* OTCB 199a x *popatř také na východ sluncě* t. 44b, podobně PASMUZA PASKAL, *kteřá to jest přičina a jaký obyčej tvého příchodu v takú hodinu* PASKAL EE8b⁴⁶.

b) změny, při nichž je odstraňován starý lexém, který vypadává bez náhrady z korelace kategorie, která zaniká – jedná se např. o výše zmiňovaný zánik stavových sloves v korelaci *pohřesti:hřbieti*⁴⁷.

2.2.2.2 Pozornost je zde věnována procesu, při němž zaniká starý lexém, jenž je vytlačen lexémem novým v důsledku historické hláskové změny; omezující podmínkou je, že lexémy, jež stojí v korelaci, nemohou být likvidovány bez náhrady. Je-li korelace hláskovou změnou rozložena, musí být přebudována renovací jednoho ze svých členů, což se děje např. při rozpadu staré korelace singulativnosti *zeménin* x *zeman* v již zmíněné korelaci tvarů singuláru a plurálu *zeman:zemané*, kde hrála úlohu nadbytečnost formálních distinktivních znaků, ale se značným podílem přehlásky 'a>ě (srov. oddíl 2.2.1.1.5). Jména jako *zeménin*, *Praženín* zanikla, zůstalo jen izolované *mouřenín*, jež má patrnou tendenci k významovým posunům. V nejstarších textech stará singulativní korelace ještě narušována není: *měščené* KRISTA 18b, *měščenínu* t. 66a (jen tyto dva výskyty). S ohledem na ještě existující korelaci singulativnosti ve zkoumaných textech lze naopak uvažovat o možném vlivu tvaru *měščenín* na tvar plurálový, který se mu připodobňuje. V každém případě zde podstatnou roli hraje přehláska 'a>ě; *múřenína* OTCB 16a (zde je doložen jen tento lexém); *měščenín* ap. PASMUZA 230 (v singuláru jsou zde doloženy jen tyto staré tvary); *měšténínem* PASKAL D5a (v singuláru jsou zde doloženy jen tyto staré tvary). Na rozdíl od

⁴⁶ Některé starší podoby lexémů nezanikají zcela, ale v posunutém významu jsou v jazyce stále přítomné – např. zmiňované *příštie* je dnes dochováno ve významu 'budoucnost', zvláště ve spojení *lepší příští* ap. (Němec 1968:76).

⁴⁷ Podobně jako některé lexémy v korelaci živé kategorie přežívají i v dnešním jazyce jen s posunutým významem.

starších textů se v PASKAL vyskytl tvar, který je jasně formálně ovlivněn starými singulárovými tvary *k Římanínóm a4b*, což svědčí o rozkladu korelace singulativnosti a postupnému přechodu ke korelaci singuláru a plurálu – jedná se o část textu, která nemá paralelu v PASMUZA. V KRISTD a KRISTE není žádný doklad na singulár některého z lexémů, který bychom mohli začlenit k tomuto jevu.

Jiný, ještě názornější, příklad na vliv historické hláskoslovné změny (tentokrát v souvislosti s úžením *ie>i*) na vývoj staročeského lexika představuje kategorie slovesa. Typy korelace *ztvrditi:ztvrděti* a *rozlúčiti:rozlúčěti* se mění na *ztvrditi:ztvrdnouti* a *rozlúčiti:rozlučovati*, aby byly formálně odlišeny po vzniku homofonie, která byla důsledkem úžení *ie>i* (mizí tak např. korelace tranzitivnosti/intranzitivnosti *ztvrditi:ztvrděti* a místo toho je intranzitivní člen nahrazován tvarem *ztvrdnouti*, v případě *rozlúčiti:rozlúčěti* nedokonavý člen po provedení změny ve většině přítomných tvarů splývá s dokonavým protějškem a v důsledku toho je vytlačován jako nevýrazný a je nahrazován podobou *rozlučovati*). V nejstarších zkoumaných textech KRISTA, OTCB, PASMUZA nedochází ještě k úžení *ie>i*, tudíž by bylo možné předpokládat, že se uvedený jev v těchto textech ještě neprojevil. Ale např. v KRISTA se vyskytuje jen podoba slovesa *rozlučovati* (*jako pastýř rozlučuje berance* 85a), což je důkazem, že samotné úžení *ie>i* nebylo jedinou příčinou této změny; doklad na typ *ztvrděti* zde není. Typ *ztvrděti* není doložen ani v OTCB, ale doloženo je v této památce staré sloveso *rozlúčěti* (*ruozno sě nerozlúčějte* 22a), nikoli však *rozlučovati*. V PASMUZA je doložen starý typ *ztvrděti* konkrétně uvedeným lexémem (*jejie koleně jako kost byle ztvrděle* 26), podoba *ztvrdnutí* se zde nevyskytuje; podobně jako v KRISTA je doloženo pouze *rozlučovati* (*ozři sě na ny ...a ot sebe nerozlučij* 262), nikoli starší *rozlúčěti*. V PASKAL, kde je úžení *ie>i* aktuálním procesem, je patrně silným vlivem předlohy PASMUZA (nebo jiné staré verze) doložena podoba *ztvrděti* (*jich kolena ztvrděla* DD2b), ale rovněž už podoba *ztvrdnutí* (*byly jemu koleně jakžto dřevo ztvrdle* I7a); stejně jako v PASMUZA je doložen jen základ slovesa *-lučovati* (*od sebe neodlučuj* K6b), nikoli *-lúčěti*.⁴⁸

2.2.2.3 Další vývojový postup lze identifikovat v souvislosti s přehláskou *'a>ě*, v němž se k neizolovanému lexému formálně příklání starý lexém izolovaný, který v důsledku historické hláskové změny ztratil svůj korelát. V tomto případě jde o sloveso *zžěsiti*, které vlivem přehlásky přestalo být korelačním tranzitivním protějškem k *zžasnúti sě* a takto izolované se deetymologizovalo a přiklonilo se k substantivu *děs*. Výsledkem tohoto procesu je sloveso *zděsiti*, které je doloženo v OTCB (*diáble, však mne nic neděsíš* 161a, *zděšěvše sě velmi* 178b).

2. 2. 3 Lexikální vývojové postupy související s rozvojem kmenoslovného systému

Souvislost lexikálních postupů s vývojem kmenoslovného systému spočívá především v tom, že lexémy jsou v jistém postavení vystaveny systémovému tlaku a podléhají změnám nebo se stávají východiskem jistých změn ve slovní zásobě (např. lexém *ponikleč* ‚název rostliny s převislým květem‘ měl ve staročeském kmenoslovném systému pevné postavení, dokud byl poután vztahy ke korelaci sloves *poniknúti:ničěti*, která jsou doložena z PASMUZA: *s pláčem sě bohu pomodlivši, tu k zemi ponikši, usnula* 481, *k zemi na kolenci ničieci, počě boha prositi* 321; ale po zániku této korelace ztratilo slovo *ponikleč* svou oporu slovotvorného základu a v tomto nepevném postavení se přiklonilo (změnou počátečního *p>k*) k slovům s kořenem *koň-* jako *konikleč*)⁴⁹.

2.2.3.1 Vlastností kmenoslovného systému je, že každé slovo s živou slovotvornou strukturou je v něm pevně zapojeno několika kmenoslovnými vztahy. Jak bylo již

⁴⁸ Probíhající hlásková změna může rovněž vyvolat k životu novou variantu starého slova, přičemž stará varianta nezaniká – jde např. o vznik dnes existujícího *zblo<stěblo*.

⁴⁹ K pojmání kmenoslovného systému blíže Němec (1968:83n).

několikrát uvedeno výše, toto zapojení slova může být ovšem uvolněno zastřením jeho slovotvorné struktury v důsledku hláskové změny (např. *výštie* k *choditi*) nebo tlakem gramatického systému v souvislosti s vývojem některých kategorií (např. např. *ničěti* k *-niknúti*). Takové narušení kmenoslovných vztahů může vést k zániku slova, což představuje porušení rovnováhy v kmenoslovném systému, které ovšem může být východiskem dalších změn obnovujících onu rovnováhu. Porušení systémové rovnováhy nemusí být jen důsledkem zániku slova, ale může se pociťovat také na pozadí rozvoje nových korelací tam, kde ještě některá slova stojí mimo takovou novou korelaci, ačkoli mají systémové postavení blízké jednomu z jejích členů. Jedním ze závažných vývojových postupů je zánik slovotvorného významu v lexému kmenoslovně izolovaném, který lze demonstrovat na staročeském adjektivu *nejapný*, které se vztahovalo k *jápati* ‚pozorovat, hledat, zkoumat‘, ale zánikem tohoto slovesa se změnil jeho význam z ‚nepochopitelný‘ na ‚pošetilý, nemoudrý‘.

Jiným důsledkem takové kmenoslovné izolace je vývojový postup zmíněný na začátku této kapitoly v případě lexému *poniklec*, který je možné charakterizovat jako přetváření kmenoslovně izolovaného lexému v lexém neizolovaný.

Tlak kmenoslovného systému se však neprojevuje jenom likvidací izolovaného lexému. Nejběžnějším projevem systémového tlaku ve smyslu zachování systémové souměrnosti je přitváření korelačního protějšku ke slovu, které stojí mimo rozvíjející se korelaci, ač má systémové postavení blízké k jednomu z jejích členů (např. vznik substantiva *propadlík* k *propadnouti* podle kmenoslovného typu *odpadlík:odpadnouti*). Děje se tak hlavně sufixací a prefixací; dalšími, nepravidelnými způsoby jsou desuffixace, deprefixace (společně označované jako derivační zpětné postupy), dále pak záměna přípony a předpony.

2.2.3.2 Zpětné vývojové postupy nejsou omezeny pouze na odvozování nových kmenů deprefixací (typ *ujařmiti>jařmiti*) a desuffixací (typ *váček>vak*), ač se jedná o jevy v této oblasti nejznámější a nejběžnější. Němec (1968:93) vedle zpětných morfologických postupů mluví i o zpětných postupech syntakticko-morfologických (dekompozice) a sémantických (demetaforizace). Všem těmto zpětným vývojovým postupům jmenovaným v oddíle 2.2.3.2 je na následujících řádcích věnována pozornost.

2.2.3.2.1 Zpětné postupy morfologické (derivační)

2.2.3.2.1.1 Deprefixace odsunutím počátku kořene je procesem, který je omezen několika skutečnostmi, a z tohoto důvodu je v češtině velice vzácný. Obecně mají k takovéto deprefixaci předpoklady izolovaná slovesa (slovesa, u nichž už uživatelé nevnímají etymologickou souvislost s výrazy příbuznými), přičemž většinu kořenů a předpon tvoří jednoslabičné morfémy. Z těchto důvodů mají předpoklady k deprefixaci především izolovaná slovesa s dvojslabičným kořenem nebo kořenem jednoslabičným počínajícím na *s-* a *z-* ap. – srov. Němec (1968:95) Tento typ deprefixace proběhl např. u staročeského slova *haněti*<*pohaněti* (u *pohaněti* se předpokládá dvojslabičný kořen). Ze zkoumaných textů je *haněti* doloženo v OTCB (*a já tě protivnú řečí haniem* 70b), PASMUZA (*počě jě ciesař haněti* 619), PASKAL (*sedmý lid hanie boha* G3b). V PASKAL nelze kvůli provedení monoftongizace *ie>i* přesně určit, zda se jedná o *haněti* nebo *haniti*, pravděpodobnější je však *haněti*, jako je tomu ve zbytku případů. Ve všech uvedených památkách a také v KRISTA je doloženo původní sloveso *pohaněti*, v PASMUZA také starší varianta *pohaniti*, od níž však není ve zkoumaných textech doložena deprefixovaná podoba. Jiné příklady na tento typ deprefixace jsou velmi ojedinělé a jen z mladšího vývojového období češtiny; ve zkoumaných textech je nelze doložit⁵⁰.

⁵⁰ Jiným příkladem na tento typ deprefixace je např. dnes v češtině existující sloveso *páčiti*, u něhož se předpokládá, že je odvozeno z *opáčiti*. V tomto slovese nebylo úvodní *o-* patrně předponou, nýbrž patřilo k základu *opak-*, který se jeví jako dále nečlenitelný celek (dvojslabičný kořen), srov. Machek (1997:425).

2.2.3.2.1.2 Nejnápadnější případ deprefixace je odsunutí počátku předpony a vytvoření nového nedokonavého slovesa ze staršího perfektiva. Tento typ deprefixace se realizuje a) odsouváním předponového násloví (pouze u sloves s předponou *ot-*, *ob-*) u izolovaných sloves v důsledku předhistorické hláskové změny, např. stč. *ocútiti*<*oštutiti*<*otjutiti*, toto *ocútiti* je pak vhodné pro utvoření imperfektiva deprefixací >*cútiti* (tento jev však ze zkoumaných textů nelze doložit). Jinou možností je b) deprefixace izolovaného slovesa v důsledku předhistorického zániku bezpředponového základu. Tak je tomu na příklad u lexému *obořiti*>*bořiti* (zatímco nová čeština má k prostému imperfektivu *bořiti* jen reflexivní perfektivum *obořiti se*, stč. tranzitivní imperfektivum *bořiti* mělo ještě perfektivní protějšek v tranzitivu *obořiti* – toto původní tranzitivum lze doložit ze všech zkoumaných textů: *toho domu jsú obořiti nemohli* KRISTA 42a; *všěcky modly...obořím* OTCB 15b; *drahú věži obořiv* PASMUZA 485, podobně PASKAL). Ve všech analyzovaných textech jsou doloženy také reflexivní podoby perfektiva *obořiti se* a v PASMUZA také od něho vytvořený imperfektivní protějšek *bořiti se* (*domové se bořili* 252), též PASKAL. V PASKAL se jako v jediném ze zkoumaných textů vyskytla podoba stč. tranzitivního imperfektiva *bořiti* (*což starých zdí netrvalých viděl, kázal bořiti a nové skrze múdré mistry a zedníky zase vyzdvihnúti* EE7b).

2.2.3.2.1.3 Jiným typem zpětných morfologických postupů je deprefixace předponového perfektiva nemajícího bezpředponový protějšek (těsná významová souvislost mezi předponovým a nepředponovým slovesem je důkazem, že druhé vzniklo z prvního odsunutím předpony). Dobrým příkladem je sloveso *lúčiti* s významy ‚rozlučovat, slučovat‘, které jsou pochopitelné pouze ve vztahu ke slovesům *rozlouchiti* (*rozlučovati*), *slouchiti* (*slučovati*). Ve zkoumaných textech to dobře demonstruje doklad z KRISTA (např. *od vás se lúci, a k vám jdu* 91a (místo *rozlučiji* nebo *rozlúčěji*) x *jako pastýř rozlučije berance ...* t. 85a; v OTCB, PASMUZA a PASKAL je doloženo pouze předponové perfektivum *rozlúčiti*. K tomuto jevu obecně dochází jen velmi zřídka. Vzhledem k tomu, že jde vlastně o vývoj vidové korelace, postihuje tato změna i produktivní denominativní typy sloves *obohatiti:obohacovati*>*obohatiti:bohatiti* ap., ale nic z toho nelze z materiálu doložit. Bezpředponová imperfektiva tohoto typu (*bohatiti*) jsou pozdějšího vzniku než předponová typu *obohacovati*, na což ukazuje jejich mimořádná produktivita, která se projevuje v novotaření, básnických neologismech ap.; záhy však dochází k jejich vytlačení ze systému. Jeden takový básnický neologismus *hřížeti*<*pohřížeti* je v OTCB (*ano se hory v moři hřížějí a moře šimi a vlně se valejí* 168a).

2.2.3.2.1.4 Dalším ze zpětných morfologických postupů je deprefixace předponového perfektiva majícího bezpředponový imperfektivní protějšek v jiném významu. Jako příklad můžeme použít tranzitivum *hřáti* ve významu ‚ohřívát něco‘. Ve staročeském materiálu je doloženo jen intranzitivum *hřieti se*. Platnost dnešního tranzitiva měla předponová slovesa *ohřievati/ohřietí*, *shřievati/shřietí*, tzn., že nový význam ‚ohřívát něco‘ v imperfektivu *hřáti* vznikl působením předponového perfektiva *ohřáti* (*shřáti*) *něco*, podstatnou roli zde ale také hrál starý intranzitivní protějšek *hřáti se*. K deprefixaci tohoto typu v analyzovaném materiálu ještě nedochází, dokladů je rovněž jen málo, a to na předponové sloveso a staré intranzitivní reflexivum: *ani se muože shřieti* OTCB 28a; *toho svého hosti ohřieti chtěl* PASMUZA 131, *chudí na slunci...se hřějiechu* t. 120, taktéž PASKAL, *hřieti se počal* PASKAL AA3b, *aby se zhřél* t. Y6b.

2.2.3.2.2 Desuffixace je na rozdíl od deprefixace, která je charakteristická pro slovesa, proces typický pro substantiva, ale i v případě tohoto slovního druhu se jedná o proces nepravidelný a okrajový. Na základě staročeského lexikálního materiálu můžeme tento zpětný vývojový postup doložit desuffixací dvou typů formálních deminutiv, a to typu mužského a ženského.

2.2.3.2.2.1 Prvním zmiňovaným je desuffixace formálních deminutiv mužského rodu, která je spolehlivě doložitelná u typu *váček*>*vak*. Charakteristické je, že lexém *váček* zde od původu není deminutivum⁵¹ a korelační protějšek bez přípony *-ek* není ve staré češtině vůbec doložen. V textech počátků staročeské prózy se lexém v žádné z těchto podob nevyskytuje. Podobným vývojem v rámci staročeského a středočeského období vzniká také slovo *člen*⁵². Ačkoli má už praslovanský původ, není ve staré češtině doloženo, existovalo však jeho formální deminutivum. Ve zkoumaném materiálu ho nacházíme v PASKAL, kde je velké množství dokladů na lexém *článek* (*desátý článek svatého Šimona* N6b), a to bez svého korelačního protějšku *člen*.

2.2.3.2.2.2 V druhém případě se jedná o desuffixaci formálních deminutiv rodu ženského, pro kterou je charakteristické přitváření substantiv se zakončením na *-ev* ke starším substantivům na *-vicě* (*rakvicě*>*rakev*, *lahvicě*>*láhev*)⁵³. Z hlediska slovo tvorby se jedná o proces netypický, původní tvary zakončené na *-icě* by byly brány jako odvozená deminutiva z tvarů nedeminutivních (formálně jsou tak také zařazeny do slovo tvorby – viz oddíl 2.4.2.1.1.2). Ve zkoumaných textech jsou doloženy jen původní podoby na *-icě*: *a jakž naplni lahvici vody* OTCB 54b; *nesa vody lahvici* PASKAL G7b; KRISTA, PASMUZA⁵⁴ nemají doklady na žádný z lexémů.

2.2.3.2.3 Zpětné postupy syntakticko-morfologické zahrnují dekompozici, adjektivizaci substantiv, deadverbializaci (změnu lexikalizovaného tvaru v tvar s úplným paradigmatickým). Ve všech případech se tedy jedná o opak „nezpětných“ postupů. Pro staročeské období jsou podstatné v rámci procesu dekompozice tzv. dereflexivizace a z procesů dotvářejících paradigma pouze deadverbializace a depluralizace. Dereflexivizace (typ *smeknutí se*>*smeknutí*) se ve zkoumaném materiálu neobjevuje, doložit lze jen dva procesy zbývající.

2.2.3.2.3.1 Doplnění paradigmatu k jednotlivým izolovaným pádům a přechodníkům je také jednou z forem rozvoje staročeské struktury slovní zásoby, jehož výsledkem je lexikalizace určitých tvarů. Ale i k tomuto vývojovému postupu existuje postup zpětný, který tkví v doplňování paradigmatu k takto vzniklým lexikalizovaným tvarům. To je případ staročeského předložkového lokálu v *hlavách*⁵⁵ (původně asi bezpředložkového, srov. níže uvedený doklad z PASMUZA), který stál mimo paradigma *hlava* jako lexikalizovaný tvar (v *hlavách hrobu*), to jest adverbium místa ‚kde se klade hlava‘. Ale již ve staré době se k tomuto tvaru dotvářely plurálové tvary a dnes máme již na místě osamocené izolované tvaru celé plurálové paradigma (např. *svíce u hlav rakve* ap.). V textech počátků staročesky psané prózy⁵⁶ je doložen pouze lexikalizovaný tvar: *v tu hodinu se v hrob naklonivši, uzřela [Magdaléna] dva anděly..., jeden v hlavách ...* KRISTA 108a; *mladec k její svatému tělu hlavách přistúpiv; uzřel list v její hlavách ležiece, v hlavách knížky napsané* PASMUZA 146, 273, taktéž PASKAL⁵⁷.

2.2.3.2.3.2 K doplňování paradigmatu v jazyce dochází nejen u izolovaných tvarů, jak tomu bylo v předešlém případě, ale i u celých souborů těchto tvarů. V rámci jmenných slovních druhů je to například dotváření části paradigmatu tvořením singulárových tvarů u tzv. plurálií tantum (typ *knihy*>*kniha*). Ve své podstatě se však nejedná o vlastní postup zpětný, jelikož singulárové tvary tady netvoří po významové stránce protějšek původních plurálových tvarů, ale jsou vlastně jejich přehodnocením (o historii slova *kniha* srov. Gebauer 1970:68). V textech se lexém *kniha* poměrně hojně vyskytuje, doložen je však

⁵¹ Staročeské *váček* je přejímkou ze středohornoněmeckého *wātsac*, viz Rejzek (2001:696).

⁵² K etymologii tohoto slova srov. Rejzek (2001:118).

⁵³ Srov. Němec (1968:103).

⁵⁴ V PASMUZA a v PASKAL se hojně vyskytuje lexém *flaška*.

⁵⁵ Na základě dvou dokladů z PASMUZA lze uvažovat i o bezpředložkovém lokálu, srov. příklad uvedený v textu.

⁵⁶ V OTCB není doložen ani tento předložkový lokál.

⁵⁷ Zde už však nelze doložit bezpředložkovou podobu lokálu.

ještě povětšinou v neúplném plurálovém paradigmatu (*nalezl v starých knihách KRISTA 6b, podobně KRISTD, přemluva na tretie knihy OTCB 104a, v knihách Samomluvenie PasMuzA467, na těch knihách čisti kázal PASKAL DD5b*), ale žádnou anomálií už nejsou příklady na provedenou depluralizaci, které se vyskytují ve všech textech vyjma OTCB (*jakžto píše jedna kniha KRISTA 51b, jakžto jedna stará kniha praví PASMUZA 167, jakžto dávná kniha pokládá PASKAL AA3a*).

Poněkud odlišný charakter má depluralizace u pomnožných pojmenování, která se skládají ze dvou výrazných částí, u nichž forma singuláru nepřejímá význam starší plurálové formy, ale označuje onu výraznou část celku, který je vyjadřován plurálem. Tento proces z materiálu doložit nelze, vyskytlo se jen plurale tantum *nohavicě* ve významu ‚kalahoty‘, ale nikoli jako celoparadigmatické ‚nohavice, část kalhot, která kryje stehno nebo celou dolní končetinu‘ (*jediné pláště na sobě majíce a nohavicě široké OTCB 143b, zjěvil se svatému Martinu diábel...v zlatých nohaviciech PASMUZA 588, podobně PASKAL*).

2. 3 Vývojové postupy primárně působené psychickými faktory

Ačkoli podstatnou část slovní zásoby tvoří slova začleněná do systému na základě společných formálních prvků signalizujících společné významové prvky, neznamená to, že by slova, která stojí mimo tento systém, do něj nebyla žádným způsobem zapojena nebo byla zcela izolována. Rovněž slova formálně nemotivovaná, bez slovo tvorné struktury, jsou navzájem spojena systémovými vztahy, ale jen významovými. Na základě takovýchto sémantických vztahů mluvíme o systému lexikálně sémantickém, jehož součástí vymezenou sémantickými morfematičnými vztahy je kmenoslovný systém. Jinak řečeno se jedná o vztahy v rámci lexikálně sémantického systému, které nejsou systematizovány na základě shodných formálních rysů (na základě kmenoslovného systému) – více Němec (1968:109).

Postavení jednotky v lexikálně sémantickém systému tak závisí jednak na jejích vztazích ke sloům stejné sémantické kategorie (synonyma, antonyma), jednak na jejích lexikálně sémantických korelacích, a také na takovýchto korelacích u uvedených výrazů s touto lexikální jednotkou sémanticky souvztažných. Lexikálně sémantické korelace jsou však jen vztahy mezi dvojicemi lexikálních jednotek lišících se navzájem pouze významovým posunem. Podobně jako opozice kategorií kmenoslovných, se také opozice kategorií lexikálně sémantických rozvíjejí nebo upadají a s tím společně podléhají vývoji i samy lexikálně sémantické kategorie slov. Vývoj lexikálně sémantického systému v těchto směrech uvádějí do pohybu krom jazykových faktorů také faktory psychické a mimojazykové⁵⁸. Druhým z nich, tedy faktorům psychickým, je věnováno několik následujících stránek.

Psychické faktory, které nějakým způsobem ovlivňují lexikálně sémantický systém, lze spatřovat v síle asociativních spojů mezi jednotlivými obsahy našeho vědomí, dále pak v rozdílu mezi mentálními obsahy neexpresivními a expresivními a také ve vývoji myšlení⁵⁹. Lze rovněž tvrdit, že existuje přímá souvislost mezi významovými jednotkami usouvztažněnými v lexikálně sémantickém systému na straně jedné a navzájem asociovanými obsahy našeho vědomí (formami odrazu skutečnosti) na straně druhé. Rozdíl mezi mentálními obsahy neexpresivními a expresivními se ve vědomí projevuje rozdílem v asociacích, přičemž expresivní obsahy v našem vědomí nemají asociativní vazby, které jsou obvyklé u obsahů neexpresivních, a jejich neobvyklé asociativní spoje tak tvoří psychickou základnu pro dotváření neobvyklých jazykových korelací. Změna kvantitativního poměru mezi lexikálně významovými jednotkami citově zabarvenými a citově neutrálními, intelektuálními, pak také souvisí s vývojem myšlení (citová složka přestává být v

⁵⁸ Viz Němec (1968:110).

⁵⁹ Podrobněji o jednotlivých psychických faktorech ovlivňujících lexikálně sémantické vztahy pojednává Němec (1968:111n).

jazykovém vyjadřování tak hojně používána, na druhé straně nám zůstává dost reliktní dřívějšího stavu, např. partikule, citoslovce nebo předpokládaný citoslovečný původ i některých jiných lexémů u jiných slovních druhů).

Psychický činitel patří mezi nejdůležitější činitele spoluvytvářející význam. Kvalita každé významové jednotky závisí na tom, jak je ve vědomí uživatelů jazyka příslušný odraz skutečnosti zpracován a s čím je asociován. Z tohoto důvodu také psychický činitel ovlivňuje vývoj lexikálně významových jednotek i jejich vznik (např. název sportu *hokej* vedl ke vzniku názvu nástroje pro tuto hru *hokejka*). Podobné případy dotváření lexikálních korelací je možné interpretovat jako lexikální vývojové postupy ve směru působení neexpresivních asociativních postojů. Toto dotváření lexikálně významových neexpresivních jednotek se zakládá na asociativních spojích nejběžnějších, nejčastěji se vyskytujících, a tedy nejpevnějších. Ve slovní zásobě těmto neexpresivním asociativním vazbám odpovídají jisté kmenoslovné a lexikálně sémantické korelace. Podle I. Němce (1968:114) jsou to v rámci kmenoslovného systému vedle dvojic lexémů synonymních, antonymních a souřadných také např. korelace onomaziologických příznaků a příslušných onomaziologických kategorií, jako jsou v češtině např. korelace vlastnosti a jejího nositele – k tomuto viz množství příkladů v kapitole o slootovorbě. V následujících částech textu je zpracováváno působení psychických faktorů na příkladu lexikálního antonymního vztahu.⁶⁰

2.3.1 Hlavní případy usměrňování formálního vývoje lexikálních jednotek pomocí antonymního vztahu jsou spatřovány v jejich sblížení s antonymy po stránce hláskoslovné, tvaroslovné a slootovorné.

2.3.1.1 Nejběžnějším případem z výše uvedených je hláskoslovné sblížení. Náhorný příklad představuje vznik staročeského adverbia *poslé* na základě staršího komparativu *posléze* (s mezistupňovou variantou *posléz*). Obě tyto varianty jsou ve staré češtině nápadně často doloženy v kontextové opozici s antonymy *dřév(e)*, *prvé*, *napřed*, a to v takové souvislosti, že proti prvnímu členu s konsonantickým vyzněním (*dřév*, *napřed*) stojí důsledně druhý člen rovněž s vyzněním konsonantickým *posléz*, kdežto proti prvnímu členu s vyzněním vokalickým (*dřeve*, *prvé*) stojí důsledně druhý člen rovněž s vokalickým zakončením *posléze*, *poslé*. Na formu adverbia *posléze* měla tedy vliv podoba příslušného antonyma, vznik dvojslabičného *poslé*<*posléze* je vyrovnáním formální struktury s antonymy *dřeve*, *prvé*. Písemné texty počátků staročeské prózy vykazují u tohoto jevu tento stav: v KRISTA je doložena pouze podoba *poslé* v superlativu (celkem 4x) *pak najposlé poslán syna svého* 72a; v PASMUZA jsou doloženy všechny tři podoby, rovněž jen v superlativu *a najposléz na králově dvořě se proneslo* 157, *a najposlé hlavy jim stenše* 377, *a najposléze to svaté tělo do Říma přinesl* 611, přičemž trojslabičný tvar 1x, dvojslabičný tvar s konsonantickým zakončením 3x, valně převládá dvojslabičný tvar s vokalickým vyzněním s jedenácti výskyty. V OTCB se objevil pouze tvar *najposléze* (*avšakž najposléze jej tomu poslachu* 61a); v PASKAL je jen 5 dokladů v superlativu, a to 4x v trojslabičné podobě a jednou v dvojslabičné s konsonantickým vyzněním (*A najposléze oba se bohu dostala* C9b, *všemi najposléz selže* D5b). Jak vidno z textů, je lexém *poslé/posléz/posléze* doložitelný jen v superlativech, u nichž by bylo možno předpokládat, že jakožto slova dlouhá nejprve podléhají zániku koncového *-z(e)*. Naše doklady ze starších památek o životě svatých však nejsou v památkách konzervativnějších (tj. biblických), což dokládá, že kratší tvar se šířil zřejmě z mluveného jazyka jako nová, hovorovější varianta. Zároveň je však nutno podotknout, že doložené varianty lexému by ukazovaly spíše na to, že na časové ose probíhala změna opačně, tedy *poslé*>*posléz*>*posléze*. O vlivu antonym *dřév(e)*, *prvé* není možné nic bližšího říct, v relativní blízkosti ke zkoumanému lexému se v textech objevily jen výjimečně: *najprvé to slušie znamenati ... , kak sú první apostoli vieru ... vzplodili a*

⁶⁰ K otázce vymezení antonymního vztahu srov. Němec (1968:115).

najposlé ... krev prolili PASMUZA 285 najprvé byl v školném učení mistr veliký ... a najposlé byl papežem t. 420; oproti tomu máme v PASKAL na shodných textových místech už zcela jiné znění: *najprvé to slušie znamenati ... a naposledy ... krev prolili* L8b, *najprvé byl v školniem učení mistr veliký ... a naposledy byl papežem* T1a. Uvedené doklady nám dovolují interpretovat proces vzájemného hláskového ovlivňování antonym jako živý někdy v průběhu druhé poloviny 14. století, kdežto ve století patnáctém k tomuto ovlivňování patrně dochází již mnohem menší měrou.

2.3.1.2 Tvaroslovné sblížování s antonymy lze demonstrovat na typu změny *lice>lic* podle tvaru *rub* (ve stč. mělo ještě slovo *lice* význam dnešního *lic*), kdy dané slovo přejímá zakončení svého antonyma a přechází k jeho flektivnímu typu. Ze zkoumaného materiálu však tento jev nelze doložit.

2.3.1.3 Při slovotvorném sblížování s antonymy se daná lexikální jednotka svou strukturou přebudovává podle slovotvorné stavby svého antonymního protějšku. Nejběžnější případem je, že se k původnímu slovotvornému základu připojuje nový slovotvorný formant přejatý od antonyma. Vhodný příklad poskytují česká slovesa změny stavu odvozená od adjektiv (např. původní *bohatěti* přechází k příponovému typu *-nút-* a vzniká *bohatnutí* podle antonyma *chudnutí*⁶¹) – z analyzovaných textů však tento jev rovněž nelze doložit.

2.3.2 Antonymní vztah usměřňuje významový vývoj lexikálních jednotek dvěma hlavními směry (vedle několika směrů méně významných). V prvním z nich jde o významové obohacení slova, ve druhém pak o omezování mnohoznačnosti slova v souvislosti s jeho diferenciací.

2.3.2.1 Patrně nejméně příznakový vliv antonymního vztahu na sémantický vývoj slov je možné vidět tam, kde se slovo obohacuje o nový význam, který je opoziční k významu příslušného antonyma. Tak je tomu například u adjektiv *pravý* a *levý* během historického vývoje češtiny, kdy dochází k postupnému vyrovnávání staršího nepoměru mezi významově chudým adjektivem *levý* a významově bohatým *pravý* – adjektivum *levý* postupně nabývá dalších významů, jež jsou antonymní k *pravý* jako např. ‚nesprávný, nenáležitý‘. Tento proces se s uvedenými lexémy v námi zkoumaných textech zrcadlí následujícím způsobem: adjektivum *levý* se vyskytlo jen v OTCB a PASKAL, a to vždy pouze ve významu místním ‚nalevo, jsoucí na té straně těla, kde bije srdce‘. Lze tedy tvrdit, že k žádnému sémantickému obohacování adjektiva *levý* v počátcích české prózy ještě nedochází. Jiným, složitějším příkladem může být lexém *loket* ve svém opozičním vztahu k lexému *nehet*<*nohet*. Lexém *loket* procházel během vývoje sémantickými specifikacemi, které byly patrně ovlivněny jeho antonymem *nehet*⁶². Krom významu běžného, označujícího délkovou míru 60 centimetrů, který je doložen např. v PASMUZA (*jediné ramenoma a loktoma hnúti môžeše* 389), ale i ve zbývajících textech, je lexém *loket* doložen také ve významu ‚předloktí a vůbec dolní část ruky od nehtů po loketní kloub‘, což je význam, který se postupně významově specifikuje za přispění svého antonyma *nehet*. Tuto sémantickou specifikaci ovlivněnou antonymem *nehet* lze doložit jedním dokladem z PASMUZA a PASKAL, kde *loket* už znamená také ‚loketní kloub, horní konec předloktí‘, tj. protilehlý protějšek dolního zakončení předloktí zvaného *nehet* (*a jež velmi sprostna suknicě bieše*,

⁶¹ Rozvoj příponového typu *-nút-* probíhal už ve staré češtině, ale jen u sloves s adjektivním jednoslabičným základem (*bleděti>blednutí*) a nezakončeným na likvidu (*hlúpěti>hlúpnúti*); v těchto případech se nejedná o vliv sblížování s antonymy.

⁶² Už od praslovanštiny se mezi slovy *nehet* a *loket* jednalo o opozici zvláštního typu, o protiklad mezi dvěma kvantitativními krajnostmi (jako prst a celá ruka); tento protiklad pak mohl být jednoduše přebudován na běžný antonymní vztah mezi dvěma kvalitativními krajnostmi, v tomto případě polohovými. Jelikož předloktím (mírou *loket*) se měřilo od nehtu prostředního prstu po loketní kloub, specializoval se název *loket* na označení tohoto druhého pólu předloktí, jehož protilehlý protějšek nesl rýmové pojmenování *nehet* (Němec 1968:117).

byla jemu vzděl jen do kolenú a rukávy jen do loktú 588 / a že sprostna sukně velmi byla, krátká jedno do kolenú a rukávy jedno do loktú DD1a).

2.3.2.2 Reprezentativním příkladem, v němž polysémií slovo omezuje svou polysémičností ve prospěch významu, který je opoziční vzhledem k formálně nejbližšímu antonymu, je původní adjektivum *gorькѣ*, které vyjadřovalo dva významy, ‚horký‘ a ‚hořký‘, ale později se v češtině zužuje na význam *hořký*, tj. na význam opoziční vzhledem k antonymu *sladký*, význam *horký* pak v češtině přejímá novější sekundární forma *horký*. V PASMUZA a KRISTA je doloženo ještě *horký* ve spojení se substantivem *slzy* ve významu *hořký* (*horkými slzami zaplakav 454, počť lkajíc, ...horkými slzami plakati 47b*), jinak už v textech počátků staročeské prózy došlo ke specializaci významů a forem (*hořkými slzami zaplakav PASKAL V4a*).

2.3.3 Působení antonymního vztahu se ve vývoji slovní zásoby může projevat také dodatečným přitvářením nových slov, přičemž nové pojmenování vzniká dosazením antonymního formantu při ponechání téhož základu. Tento jev se týká především předponových slov. Ze zkoumaných textů není možné demonstrovat tento proces na předponovém slově, ale lze ho doložit u víceslovného výrazu *bez otaza*, který v záporné konstrukci nabyl posunutého významu ‚bez dovolení, bez souhlasu‘, a tento význam ‚dovolení, souhlas‘ byl přenesen do příslušné kladné antonymní konstrukce: *svatá Marta s uotazem svého mistra...tu ostala PASMUZA 379*, taktéž PASKAL. S výjimkou těchto dvou antonymních spojení není význam ‚dovolení‘ u slova *otaz* doložen.

2.3.4 Až dosud jsme se při procesu dotváření lexikálně významových antonymních jednotek zaměřovali výhradně na asociativní spoje typicky intelektuální, neexpresivní. Na následujících řádcích bude pozornost věnována obdobnému dotváření expresivních protějšků a vůbec lexikálním postupům v souvislosti s asociativními postoji expresivními⁶³. Ze zkoumaných textů je možné uvést příklady na vývoj expresivity u slov, jež se vyznačují zvláštním hláskovým skladem kořenného morfému v souvislosti s vývojem expresivity u slova s nápadným formálním znakem ojedinečnosti, jež není systémově využit – jedná se o pojmenování ‚živé bytosti, osoby, která někoho připraví o život‘⁶⁴, která bylo možno ve staré češtině vyjádřit těmito lexémy: *vražedník, vrah, morděř, zabijěč a krve prolevač*. O všech těchto lexémech lze tedy říct, že se shodují pojmovou složkou svého významu. V textech ze 14. a počátku 15. století, tedy v KRISTA, PASMUZA a OTCB, jsou doloženy lexémy *vrah* a *vražedník* (*pyšný vražedník KRISTA 112b, vraha a zloděje našeho OTCB 139b, jehož náš Spasitel nazývá ve Čtení vražedníkem t. 185a, náš dávný vrah diábel PASMUZA 5a, na zlodějích a na vražednících t. 109*, taktéž PASKAL), které lze z hlediska expresivity označit za nejméně emocionální. U těchto slov je nejmenší napětí mezi skutečným lexikálním významem ‚vrah‘ a významem slovotvorným ‚činitel vraždy‘. Oproti tomu je v PASKAL vedle těchto dvou pojmenování pro *vraha* doložen ještě lexém třetí, a to *morděř* (*vidúc, že jest kacieř, morděř a němý hřiešník a2a*⁶⁵), který stál na opačném pólu emocionálního vyjadřování. To bylo způsobeno několika faktory: hlásková skladba bez provedení metateze likvid ho řadila mimo neexpresivní vrstvu staročeské slovní zásoby, svým náslovím *mor-* bylo asociováno se slovy *mor, mořiti*, která ještě podtrhovala jeho záporné citové zabarvení.

2.3.5 Rozvoj expresivních jednotek slovní zásoby má protiváhu v rozvoji jednotek intelektuálních, jež v jazyce upevňují nové poznávací odrazy skutečnosti, nové pojmy. Vznikání takovýchto nových pojmů lze považovat za protichůdnou tendenci k vývoji

⁶³ Asociativními expresivními spoji se rozumí vazba mezi takovými obsahy ve vědomí mluvčího, z nichž jeden, expresivní, odráží skutečnost subjektivně s citovým nebo volním zaujetím, které druhý, neexpresivní, sice neobsahuje, ale svými objektivními znaky vyvolává (asociativně navozuje).

⁶⁴ K vývoji expresivního pojmenování *vraha* podrobněji Němec (1968:124n).

⁶⁵ Jedná se o část, která není součástí PASMUZA.

expresivní slovní zásoby. Lexikální vývojové postupy souvisící s intelektualizací lze rozdělit na postupy abstraktizace, specializace a diferenciaci.

2.3.5.1 Při postupu abstraktizace jde o obohacování starého slova o nový význam ve směru působení neexpresivních asociativních spojů. Postupy abstraktizace se dále diferencují podle tvoření abstraktních výrazů na sémantické, morfologické a syntaktické. Ze zkoumaného materiálu lze uvést některé příklady souvisící se syntaktickým tvořením abstraktních výrazů – příklad může být sloveso *scházěti*. Ve staré češtině byl konkrétní výraz s abstraktním významem ‚umírat‘ překlenut spojovacím článkem, a to pomocí staročeského slovesa pohybu *sníti/sjíti/jíti*, *scházěti*, které u sebe mělo ještě vazbu *s světa*, jež vyjadřovala obecně význam ‚umírat, umřít‘. Jelikož však předpona *s-* u zmíněných sloves sama signalizovala směr dolů, pryč, začalo zde být užívání předložkové vazby *s(e) světa* vnímáno jako nadbytečné. Posléze tak sloveso pohybu *sjíti* nabývá vedle konkrétního významu také abstraktní, v podstatě význam likvidace, popř. chátrání podmětu nebo předmětu (např. *ten člověk za poslední dobu hrozně sešel*). Jednotlivé doklady z analyzovaných pramenů ještě jednoznačně prokazují těsné sepětí zmíněných sloves se spojením *s světa* ve významu ‚zemřít‘: *mámy sníti s tohoto světa* OTCB 120a, *svatý Antoni sšel s tohoto světa* tamtéž 164a, *až s tohoto světa i sendú* PASMUZA 12, *s tohoto světa sšel* PASMUZA 400, *s tohoto světa sšel* PASKAL R3b. Za zmínku stojí, že se v textech vyskytují doklady na bezpředponové sloveso *jíti* ve spojení *s světa*, popř. s jinou předponou, např. *přě-*, které sice mají podobný význam, a však neznamenají konkrétně ‚umírat, umřít‘, ale spíše více abstraktně a méně sémanticky vyhraněně ‚přemístit se odněkud někam, přesídlit, opustit své působiště, tj. svět‘: *když mu bieše s tohoto světa jíti* OTCB 180, *jež mám k němu s tohoto světa jíti* PASMUZA 342, též PASKAL; *aby přěšel s tohoto světa k otci* KRISTA 89a.

Pokud jde o abstraktizaci, je třeba ještě zmínit jeden zpětný postup, tj. tvoření konkrétního z abstraktního. Ve staré češtině je ještě mnoho lexémů, které existovaly jen jako abstrakta, ale během doby se z nich staly souběžně i konkrétní, nebo jsou dnes dochovány už jen jako konkrétní. Řadí se k nim např. slovo *chodba*: *a když to uslyšě biskup, zamyšlenú chodbu odloži* OTCB 93b; *když po tej chodbě tu pohostinu sedm let v Ejiptě bydlěchu* KRISTD 71b (v dalších zkoumaných textech nedoloženo), které bylo ve staré češtině jen abstraktem s významem ‚chůze‘, ale dnes existuje jen jako konkrétní. Podobně je tomu u lexému *sběradlo*, který je jako abstraktum s přibližným významem ‚příklad (jenž je hoden následování)‘ doložen v KRISTA 12b: *nebo tys paní andělská ... příklad a sběradlo všech svatých dievek*, kdežto v PSJČ je to jen konkrétní.

2.3.5.2 Postupy specializace v sobě také zahrnují nové tvoření slov pomocí morfologických a sémantických postupů. Tímto způsobem dochází k intelektualizaci slovní zásoby, ale jiným než při abstrakci. V případě tvoření slov s využitím morfologických a sémantických postupů vznikají nové pojmy speciálnějšího charakteru, což se projevuje zejména v terminologii. V této studii je ponechána stranou specializace spojená s kmenoslovnou (morfologickou) diferenciací, pozornost je věnována tomu, jak slova obecnějšího významu nabývají významu užšího. V KRISTA je doložen lexém *poslanec* v obecném významu ‚ten, který byl poslán, vyslán‘: *zajisté, zajisté pravi vám, nenie sluha věčší pána svého ani apostol, točíš poslanec, věčší jest toho, jenžto jest poslal* 89b, oproti dnešnímu specializovanému významu ‚volený zástupce do zákonodárního shromáždění‘. Podobně lze charakterizovat lexém *vodič*, který je doložen v obou pasionálech ve významu ‚ten, který vodí, zvl. slepého ap.‘: *a když mu jeho vodič povědě* PASMUZA 343, podobně PASKAL. Tento význam má slovo *vodič* i v češtině dnešní, ale společně s významy terminologickými ‚vodivá látka; součást, která něco vede‘.

2.3.5.3 Postupy diferenciaci je možné také nahlížet po stránce formální a sémantické. Jedná se o takové případy, kdy se mnohoznačné slovo rozpadá na několik slov – nositelů dílčích významů, podobně, jak tomu bylo v případě lexémů *horký* a *hořký* (viz oddíl 2.3.2.2). V

této souvislosti zde uvádíme doklad z PASKAL (*i přišlo jest mužšov v počtu jakožto čtyřiceti tisícov i žen k divadlu rytieře božieho* FF3b), který poukazuje na to, že u lexému *divadlo*, které bylo ve staré češtině jen monosémantické s významem ‚podívaná‘, dochází k postupné významové diferenciaci při zachování totožné formy – srov. dnešní významy tohoto lexému.

2. 4 Vývojové postupy primárně působené mimojazykovými (kulturněhistorickými) faktory

Po výše uvedených a zpracovávaných dvou faktorech, tj. jazykových a psychických, jež se podílely na vývoji české slovní zásoby, bude nyní pozornost věnována mimojazykovým faktorům, které také výraznou měrou přispívají k jejímu vývoji a proměnám. K mimojazykovým faktorům patří zejména vznik nových reálií, které je třeba pojmenovat; je však nutné počítat nejen se změnami skutečnosti samé, ale také se změnami jejího chápání (se změnami hodnocení vnější reality). Při zohlednění tohoto faktu se pokusíme nahlédnout do českých lexikálních vývojových postupů působených mimojazykovými faktory, které se větší nebo menší měrou zračí ve zkoumaných textech. Lexikální postupy, které jsou působeny mimojazykovými faktory, pak budeme členit podle toho, je-li takovým činitelem a) vznik nové skutečnosti, b) zánik staré skutečnosti, c) změna znalostí skutečnosti, d) změna v hodnocení skutečnosti.

Stejně jako jiné jazyky má čeština specifické předpoklady, závislé např. na kulturní úrovni společnosti, historickém vývoji ap., pro jednotlivé druhy lexikálních vývojových postupů podmíněných vznikem nové skutečnosti – jiné jsou pro přejímání cizích jednotek a modelů (viz oddíl 2.4.1), jiné pro vývoj domácích slov (viz oddíl 2.4.2) a jiné pro vědomé (umělé) zavádění slov nových (viz oddíl 2.4.3).

2.4.1 Pojmenování nové skutečnosti na základě jejího cizího názvu se realizuje čtyřmi základními způsoby: a) přejímáním cizích slov; b) překládáním cizích slov s přjetím jejich slovotvorné motivace; c) překládáním cizích slov s přjetím jejich motivace sémantické; d) přjetím cizích slov s překladem jejich dílčího komponentu.

2.4.1.1 V případě přejímání cizích slov do staré češtiny je největší množství výpůjček z němčiny, popř. z jiných západoevropských jazyků, ale ve většině případů alespoň prostřednictvím němčiny přejatých. Jedná se o oblasti vojenství, kultury, odívání, stravování, řemesel ap (Němec 1968:141n). V těchto oborech bylo pronikání slov z němčiny do češtiny usnadněno zvláštními předpoklady, mimo jiné i tím, že šlo většinou o slova jazyka, který byl v oblibě u české šlechty, byl jí považován za módní. Primární předpoklad pro výpůjčku z němčiny však byl ten, že si kolonisté z německy mluvících oblastí přinášeli s sebou svůj rodný jazyk.

Vzhledem k tomu, že zkoumané texty patří k dílům s náboženskou tematikou, objevuje se v nich velké množství přejímek, které mají svůj původ zejména v latině (např.: *oltář* ve všech textech), jež se vedle církevní slovanštiny podílela hlavní měrou na budování staročeské náboženské terminologie⁶⁶; v menší míře se v této oblasti vyskytují přejímky z řečtiny a němčiny. Podrobněji se přejímkám do staročeské lexikální zásoby věnujeme na následujících řádcích.

2.4.1.1.1 Přejímky z cizích jazyků, zvl. z různých vývojových fází němčiny, popř. jejím prostřednictvím

Díky poznatkům, které přináší kniha S. M. Newerkly (2004), je možné v analyzovaných textech poměrně přesně určit dobu a původ přejímky, která se v nich objevuje. Podmínkou pro tuto specifikaci však je, že se daná přejímka poprvé ve staročeském písemnictví vyskytuje v jednom z analyzovaných textů, nebo že se u polysémního slova jeden z

⁶⁶ Samostatné zpracování terminologie vyskytující se v analyzovaných textech viz v kapitole 4.3.

doložených významů také poprvé objevuje v jedné z památek⁶⁷. Nejedná se jen o přejímky z němčiny, ale také z latiny, dalších románských jazyků ap., které byly v mnoha případech pravděpodobně zprostředkovány přes němčinu (v takových případech uvádíme vždy také doklady z jednotlivých památek i s přesnou lokací). Ostatní přejímky z němčiny a z jiných jazyků, tj. ty, které se neobjevily ve staročeském písemnictví poprvé v jednom ze zkoumaných textů, přes veškerou snahu neuvádíme pravděpodobně ve zcela kompletním výčtu.

U přejímek z němčiny bereme za základ periodizaci vývoje německých dialektů uvedenou v Newerklově monografii (2004:37n.), avšak v částečně upravené a zjednodušené podobě, která lépe vyhovuje našim potřebám. Pro zařazení přejímek do časového a místního rámce je užito rozdělení německých dialektů na tři hlavní skupiny: pragermánštinu, západogermánské dialekty a hornoněmecké dialekty⁶⁸.

2.4.1.1.1.1 Na úvod uvádíme čtyři případy, které zdánlivě nelze zařadit do žádné ze tří vyčleněných skupin, z kterých mohla být přejímka přijata. Jedná se o pravděpodobně přejímky z germánštiny, které jsou se svými předpokládanými germánskými kořeny jen prapříbuzné nebo s nimi bezprostředně nesouvisí. Jedná se o tato slova: **velryb(a)**: *takež byl Jonáš prorok u bříše té ryby, jížto velryb dějí* KRISTA 46b; **hřebík**: *jest nesnadno býti tvrdému korábu bez hřebíkuov* OTCB 78b; **stěna**: *ač jsem [já Pankracius] mlád tělem, jsem stár srdcem a mocí mého milého Jezukrista tvá všěcka hróza tak mi jest lehka jako toto na stěně písanie* PASMUZA 256; **š(s)keřiti sě**: *rozličně sě [dvořané] naň [posedlého d'ablem] škeřiec, jemu sě porúháchu* PASMUZA 55.

2.4.1.1.1.2 Další přejímky tvoří ty, které jsou řeckého původu: **pop**: *podál přebýváše jeden pop* OTCB 24a (v tomto textu velmi hojné slovo), *dáš sě jednomu popu přemoci* PASMUZA 371 (zde jen 1x, taktéž PASKAL); **sobota**: doloženo vyjma PASMUZA všude, např.: *zdali jeho [osla] ... nevytíehne v sobotu* KRISTA 65b.

2.4.1.1.1.3 Poměrně početnou skupinou přejímek jsou ty, které se do staročeské slovní zásoby dostaly z latiny: PASMUZA: **bárka**: *v tu dobu Nazarius a ten pacholík Celsus na bárku vsazen a tu na vysoké moře vzpluvše, z bárky jě vyvrhli* PASMUZA 374 (pozn.: u tohoto lexému lze uvažovat také o přejetí až prostřednictvím střední horní němčiny); **koltra**: *hedvábnými sě koltrami uoděvav* PASMUZA 336; **mistr**: *král judský...poslal jednoho svého úředníka...aby našel v tesařovém řemesle mistra* PASMUZA 38; **kocúr**: *v tu dobu uzřely [dvě stařeny] jednoho kocúra jako psa velikého* PASMUZA 413; **košile**: *v jednéj košili svatý kříž nesa [císař] k mėsckěj zdi s pokorú sě přiblížil* PASMUZA 485; **kór**: *a když sě tak svatý Dominik na modlitvách mnozě trudil, jeden čas v noci uzři jednoho bratrcě, an sě po kóřě myče* PASMUZA 415.

2.4.1.1.1.4 Staročeské přejímky, které se mají původ v pragermánštině: **pokusiti sě**: *sebe o klam [tj. v cvičné bitvě válečníci] sami najdřiev pokusie...Takěž já...najprvné chci sě na malém úsilí pokusiti* OTCB 142a – v jiném významu: *Pilát...sě pokusi, moh li by Ježíš propustiti* PASMUZA 199 (též KRISTA); **zkusiti**: *nebo sú toho zkusili světi otcí* OTCB 62a; **oseľ**: *tehdy sě rozhněvav sám na sě,...a řka: Já tě, osle, připravím* OTCB 155a; **sttklo**: *ke sttklu podobné kamenie* OTCB 35b; **cizí**: *proč bych já cizieho žádal* OTCB 159a; **vrah**: *sám budu vrah svuoj* OTCB 144b; **chlév**: *jediné miesto siení chlév, miesto králového stola jesle* PASMUZA 86; **Vlach**: *a ti Vlaši, jížto Hřěkóm povolili, všickni smysla zbyli* PASMUZA 403.

⁶⁷ Pokud je tedy ve výčtu uvedena přejímka z jedné památky, neznamená to, že by se nemohla vyskytovat i ve zbývajících zkoumaných textech nebo ve staročeské literatuře, jen je mladšího data.

⁶⁸ Snahou je podat co možná nejúplnější seznam přejímaných slov, která se v analyzovaných textech vyskytla, avšak zcela jistě se to bezesbýtku nepodařilo. Pro srovnání je v této poznámce uvedena periodizace češtiny po rozpadu západoslovanských jazyků: pračeština (950–1200) – stará čeština (1200–1500) – období češtiny střední (1500–1800) – nová čeština (1800–současnost).

2.4.1.1.1.5 Nejpočetnější skupinu přejímek tvoří výrazy, které se do staré češtiny dostaly ze skupiny západogermánských dialektů (raná stará horní němčina, stará horní němčina, střední horní němčina, raná nová vysoká němčina, nová vysoká němčina): **mýto**: *přistúpivše k svatému Petru tí, ješto mýto bráchu, k němu řechu* KRISTA 61a; **dieku vzdáti** (ustálené spojení): *přěslavnnú dieku bohu Otci vzdávajíci* KRISTA 26a; **falešný**: *vystřiehajje se ot falešných prorokóv* KRISTA 41b, (v jiném významu): *ješto falešné peniezě kovali [kladiva]* OTCB 148b, (v jiném významu): *jala se [žena] svého sluhu milovati a tak se nebezpečenstvie a hanby bojieci, sen sobě falešný zamyslivši, s ním se přes moře vzdvihla* PASMUZA 292; **kalich**: *žádáš li [Jidáší] ote mne [Matky boží] kalich peněz, chciť ráda po všě své dni mýma rukama na tě dělati a tobě vešken nájem dávati* KRISTA 86a; **póst**: *přijidechom k němu u postě* OTCB 127b; *čtenie prvú neděli u puostě* KRISTA 33b; **kramol**: *abychom hněva zlostného kramol přemohli* OTCB 182a; **lúb (lúbě)**: *na všaký den otevera okence [Daniel] na své lúbi, obrátě se k Jeruzalému, i modléše se bohu* OTCB 114b; **sum**: *by komu z suma vypadla [mísa]* OTCB 177b; **hanba** (frazém hanba mluvíti): *ješto jest hanba mluvíti* OTCB 148a; **hanba** (v jiném nefrazeologickém významu): *že nebieše nic viec třeba, jediné zakryti hanbu* OTCB 143b; **cícha**: *najprvé s se byl v cíchu oblekl* OTCB 62b; **dromedár/ř**: *uzřechom ta velblúdy, jimžto dějí dromedári pro velikú ručest* OTCB 146b; **jarmark**: *toto se blíží svátek, jenž obecně slóve jarmark* OTCB 84a; **káry**: *tu ten stařec, upřáh velblúda v káry, i bra se do Ejipta* OTCB 83b; **muškát**: *za to...kořenie...za muškát...ješto sem dřieve...požíval* OTCB 60a; **rek**: *přišel [Alexander] k rovu Achilovu, toho reka* OTCB 153a; **(s)špileti**: *tehdy stařec jako špilejě i vecě* OTCB 54a; **špúlati sě**: *po té púšti Saraceni se špúlají* OTCB 143b; **šrám**: *znamenán si diábelským šrámem satane* OTCB 143a; **petružěl**: *zelinku užitečnú, to jest petruziel* OTCB 96b; **portna**: *desět dní...přebude na portně* OTCB 115a; **kytle**: *uzřě [Macharius] črta, an de v kytli* OTCB 65a; **ludař**: *tehdy se zjeví těm ludařóm diáblóm sic! [místo těch ludařóm diáblóv]* OTCB 186b; **pancier**: *kterýž tu pancier ... mieti budú* OTCB 102a; **oltář**: *obraz syna božieho na kříži pně, jenž na velikém oltári stáše* PASMUZA 23; **opat**: *svatý Macharius opat vyšed s púsčě i jal se přebývati v roviech* PASMUZA 92; **vánocě**: *pak li kdy na vánocě neb na Velikú noc víno pil [svatý German]* PASMUZA 385; **sum(p)ník**: *Nazarus...pojmem sedm sumníkóv svého otcě, nabrav s sobú všeho dobrého dosti, i bral se do vlaských vlastí* PASMUZA⁶⁹ 372; **berla**: *a to řek svatý Prokop i počě opata berlú bítí prudcě* PASMUZA 317; **křížmem mazati** (ustálené spojení): *[kanovnící] křížmo berúce, všechny franské krále maží pro věčnú...pamět* PASMUZA 91; **mnich** (ve frazému mnich šerý): *těch časóv bliz před ustavením zákona predikáterového byl jeden mnich šerý zákona svatého Bernarta* PASMUZA 408; **probost (probošt)**: *poslal [král] jednoho svého úředníka a probosta* PASMUZA 38; **žaltář**: *[Jeronymus]...zaltář, kak jej na jitřniech pěti, rozjednal* PASMUZA 534; **alcipřěst**: *ti biskupi ty svaté kosti pobravše, v tom kostele, v nemžto někda byl svatý Ščepán alcipřěstem, s velikú ctí schovali* PASMUZA 401; **hýřiti**⁷⁰: *svatý Augustin...u veliké hýřenie upadl byl a v tom devět let hýřil* PASMUZA 462; **břítov**: *svatý Ščepán odtad na břítov svaté Lucie přišel* PASMUZA 398; *krchov: svatý Ščepán odtad na břítov kirchov*⁷¹ *svaté Lucie přišel* PASMUZA 398; **šlechta**: *svatá Margareta odpovédě: Šlechty sem urozené* PASMUZA 319; **truhla**: *prvý koš s červenú róží jest hrob svatého Ščepána...ale dva košě s bielú ruoží, toť sta dvě truhle, má jedna a Nikodemova druhá* PASMUZA 400; **trám**: *kázal [Dacianus svatého Vincencie] opak rucě svázavše, přes trám táhnúce a tak těžcě spúščeti a rozrážeti* PASMUZA 108; **vél**: *tehdyž také ustavil [Lev papež], aby duchovné paní byly černú véli na hlavách velovány* PASMUZA 370; **želěť**: *o svatém Pavlu také se piše, ež když jednoho dne v Římě u mešpory, na želěři stojě, kázáše* PASMUZA 299; **plech**: *kázal [král]*

⁶⁹ V PASKAL nedoloženo.

⁷⁰ V PASKAL nedoloženo.

⁷¹ Slovo *kirchov* je nadepsáno nad řádkem nad lexémem *břítov*.

železné plechy horúcie prinésti a na nich bosa apoštola postaviti PASMUZA 43; **šafrán:** *čtvrtý košík jest strieborný, šafrána plný* PASMUZA 400; **škaplér:** *a to řekši, ukáza jemu kroj rúcha predikátorového a zvlášte škaplér* PASMUZA 411; **žehnati sě:** *kolikrátž diábla slyši menujice, tolikrát sě tiem znamením [sv. Kříže] žehnaji* PASMUZA 358; **kaplan:** *proněžto často anebo sama jě přěslýchala [sv. Hedvika chudinu] anebo některému kaplanu jich súd poručila* PASMUZA 26.

2.4.1.1.1.6 Poslední skupinou přejímek jsou ty, které svým původem náleží k hornoněmeckým dialektům: **škeřiti sě:** *rozličně sě [dvořané] naň [posedlého d'áblem] škeřiec, jemu sě porúháchu* PASMUZA 55 (není jisté, zda se jedná o přejímku z hornoněmeckých dialektů).

2.4.1.1.1.7 V následujících podkapitolách jsou zachyceny další přejímky, které se ve zkoumaných textech podařilo identifikovat. Tyto výpůjčky se však v rámci staročeského písemnictví poprvé vyskytují (resp. vyskytují se poprvé alespoň v jednom z existujících významů) v jiných textech staršího data vzniku ve srovnání s analyzovanými⁷². Pro větší přehlednost jsou jednotlivé doklady řazeny opět na základě chronologizace německých dialektů (viz oddíl 2.4.1.1.1). Pod bodem a) jsou uváděny přejímky z pragermánštiny; pod bodem b) ze západogermánských dialektů; pod bodem c) z hornoněmeckých dialektů. Zbývající výpůjčky začleněné pod bodem d) nemají buď prokazatelně svůj původ v některém z germánských dialektů, nebo se jedná jen o pravděpodobné přejímky z germánštiny. Bod d) je podrobněji členěn takto: domnělé přejímky z germánštiny, popř. němčiny (jedná se o slova, která jsou s germánskými kořeny slov pouze původně spojována) / slova, která nejsou jako přejímky z němčiny nahlížena / slova, která jsou přejata z jiného slovanského jazyka / slova, jež jsou pravděpodobně přejata z řečtiny / slova přejatá z románských jazyků a latiny / slova přejatá odjinud⁷³. Lexémy, které jsou v následujícím přehledu zvýrazněny tučně, se v rámci zkoumaných textů (včetně odvozenin) vyskytují vždy pouze v jednom z nich.

2.4.1.1.1.7.1 KRISTA⁷⁴:

a) *chléb, chlév, kněz, kúpiti, cizí, vítěz, kotlík, po/zkusiti, osel, stko, velblúd, ciesař, víno;*

b) *hedvábný, chvíle, **stodola**, škoda, almužna, biskup, církev, hýřiti, kbel, král, krst, křesťan, krstiti, **met**, musiti, olej, papež, peniez, říšě, škřínka, trúba, žalm, hanba, komořičě, korona, lev, mšě, peklo, žalář, rada, barva, bochnik, míle, orloj, rytieř, šlojier, trám, **ort**, kacieř⁷⁵;*

c) –;

d) *břěh, dluh, hlúpý, Hospodin, hotový, hrad, hrob, lid, meč, ovoce, (s)třieda / hrubý, hřebík, jitro, křik, **mol**, plesati, schrána, žebrák / kříž / – / dska, fik, kór, **kmín**, kostel, lotr, **máta**, mísa, mistr, ocet, ofěra (ofěrovati) / kat.*

2.4.1.1.1.7.2 OTCB:

a) *chléb, chyška, kněz, kúpiti (kupovati), lest, řetěz, šaty (šatky), cizí, opicě, vítěz, o/po/zkusiti, osel, velblúd, ciesař, lichva, víno;*

b) *hedvábi, chvíle, mosaz, oltář, opat, pop, škoda, almužna, arci(biskup), berla, cierkev, dieka, hrabie, kbelík, komořička, král, křest, křesťan, kuchyň, lahvicě, mnich, múřenín, musiti, olej, peniezě (jen pl.), probošt, rychtář, říšě, škříně, žalm, žaltář, **komín**, koruna, lev, mšě, peklo, varovati sě, žalář, rada, barva, bochnik, **cibule**, **cihla**, jáhen (jáhenstvo), kalich, klášter (klášterec), **krám**, **marněř?**, míle, **oř**, pytel, rytieř, špile, šart, šiliňk, šlechta (šlechtic), **špehěř**, žehnati sě, bárka, fiola, ruožě, **máry (páry)**, **šachta**, **doch**, kacieř;*

⁷² Lexémy, jichž se to týká, jsou zde uváděny formou seznamu; v rámci jednotlivých zkoumaných textů se mohou uvedené přejímky opakovat.

⁷³ Ke členění přejímek pod bodem d) viz oddíly 2.4.1.1.1.1 až 2.4.1.1.1.3.

⁷⁴ V tomto rukopise se vyskytlo několik lexémů, které tematicky patří k biblismům. Jedná se o přejímky z řečtiny a aramejštiny: *racha; rabi (raboni); halma (<alma); Cephas (<Kefa); Emanuel; Šimon Bariona (<Bar-Jona).*

⁷⁵ V tomto rukopise a ještě v PASKAL je doložen lexém *hyn*, který je prokazatelnou přejímkou z němčiny, nejsme však schopni přesněji určit, z které její vývojové fáze.

c) – ;

d) *břeh, hladký, hlupý, Hospodin, hotový, hrad, hrob, chlad, jho, lid, meč, mléko, mrkev, mzda, ovoce, pluh, řemenář, stěna, sytý, tesaný, valiti se (váleti se) / hej, hrubý, hřebík, jitro, klín, kotva, kúzlo, krb, křik, lákati, manžel/ka, mrcha, pláň, roždíčko, tápati, vdolek (vdolček), vosk, zúfati, žebrák / kříž / pard(us) / broskev, dska, fík, kuor, kostel, lilium, lotr, mísa, mistr, ocet /kat.*

2.4.1.1.1.7.3 PASMUZA:

a) *chléb, chyška, kněz, kúpiti, lest, nebozez, řetěz, cizí, vítěz, vrah, kotel, o/po/zkusiti, osel, velblúd, císař, víno;*

b) *hedvábný (jen adj.), chvíle, mosazný (jen adj.), pop, puost, škoda, almužna, biskup, brněný (jen adj.), cierkev (cérekev), diek(a), hrabie, komňata, král, krst (křest), křest'an, křižmo, krstiti, kuchyň, mlýn, mnich, múřenín, musiti, olej, oplatek, pánev, papež, peniez (zvl. ale v pl.), pila, rychtář, říšě, skřině, trúba, váha, žalm, čirý, hanba, komora, korona (koruna), kukla, lev, mšě, peklo, perla, žalář, rada, barva, bohnec (jen tato podoba), cíle (jen jako femininum), falešník, flaška, helm (jen jako maskulinum), jáhen, kalich, kapla, klášter (klášterec), klenot, kruchta, lankrabie, los, markrabie, míle, orloj, pytel, rytieř, šafářka, šelma, šilink, slojieř, špicě, špitál (špitálník), šrám, válka, žehnati (se), růžě, trón, čepicě, kanclérstvie (jen tento lexém, nikoli kanclér), svekr, kacieř;*

c) – ;

d) *břeh, dluh, Hospodin, hotový, hrad, hrob, lid, meč, mléko, mošna, mzda, ovoce, pekař, řemenie (jen tento lexém), stěna, trieda, váleti (se) / hrubý, hřeb(ík), jitro, kotva, kúzlo, krópě, křik, lákati, manžel/ka (manželstvo/-stvie), mrcha, plesati, rózď'ka (rózha), schrána, tápající (jen tento lexém, nikoli tápati), višně, vosk, žebrák / kříž / – / dska, kápě, kostel, košile, křišťálový (jen tento lexém, nikoli křišťál nebo krystal), liliový (jen toto adj.), lotr, mísa, mistr, ocet, třěšňový (jen tento lexém, nikoli třěšně), uorhany, ofěra (ofěrovati) / kat.*

2.4.1.1.1.7.4 PASKAL:

a) *chléb, chlév, Chlum (jen proprium), chyška, kněz, kúpiti (kupovati), lest, nebozez, řetěz, šaty, Vlach, cizí, prkno, vítěz, vrah, kotel, o/po/zkusiti, osel (oslice), stklo, velblúd, cetka, ciesař, lichva, víno;*

b) *hedvábí, chvíle, mosaz, oltář, opat, pop, póst, škoda, Škopek (jen jako proprium), Vánoce, almužna, alcipř(r)íšt (arcipřist), berla, (arci)biskup, brněný (jen tento lexém, nikoli brněnie), cierkev, dieka, hrabie, král, křest, křest'an, křižmo, křítiti, kuchynný (jen tento lexém, nikoli kuchyň), lahvice, mlýn, mnich, múřenín, musiti, olej, pánev, papež, peniez (zvl. v pl.), pila, probošt, rychtář, říše, skřin(ě), trúba, váha, žalm, žaltář, čirý, hanba, komora, korona, kukla, lev, mše, peklo, perla, plachta, varovati, žalář, rada, barva, bohnec (jen tato podoba), cíl, faleš, flaška, forberk, frejř, glejt, hák, helm, jáhen, kalich, kaple/a (kaplička), káry (jen pl.), klášter, krchov, kruchta, lankrabie, litkupník, los, man, markrabie (markrabstvie), maršálek, míle, mordovati (morděř) (jen tyto lexémy, nikoli mord), orloj, papierový (jen tento lexém, nikoli papier), plech, purkrabie, pytel, rathúz, rota, rytieř, šafář (šafářka), šachy (šachovnice), šarlat, šart, šelma, šilink, škaplěř, šlechta (šlechtic, šlechtična ap.), šlojieř, špice, špitál (špitálník), šrám, Šváb (jen jako proprium), trám, válka, žehnati (se), žert, žoldněř, bárka, fiola, kaplan, puška, rouže, šafrán, truon, čepice, hadrovati se, hajtman (hautmanstvie), kanclěr, kytile, malovati, mince, rozšafný (jen tento lexém, nikoli rozšafný), svekr, troštovati se (jen tento lexém, nikoli trošt), truhla (truhlička), škeřiti, kacieř, koba, kúle;*

c) – ;

d) *břeh, dluh, hlupý, Hospodin, hotový, hrad, hrob, Hus (jen jako proprium), jívový (jen tento lexém, nikoli jíva), lid, meč, mléko, mošna (mošnice), mzda, ovoce, pekař, řemenie (jen tento lexém, nikoli řemen), stěna, trieda, sytý, úpěti, válet (se) / hrubý, hřeb(ík), jitro, klín, kotva (kotvice), kúzlo, kroupě, křik, lákati, manžel(ka), mrcha, plesati, ruožka (ruozka), schrána, spořiti, špalek, tápati, visně, vosk, zúfalstvie (zúfalý) (jen tyto lexémy, nikoli zúfati), žebrák / kříž / – / dska, drak, kór, kocúr, koltra, kostel, košile, křišťálový (jen tento lexém, nikoli křišťál nebo krystal), lilium, lotr, máj, mísa, mistr, ocet, třěšňový (jen tento lexém, nikoli třěšně), varhany, rufián (rufanstvo), ofěra (ofěrovati) / kat.*

2.4.1.1.1.8 Souhrnně lze konstatovat, že se v jednotlivých textech ponejvíce jedná o přejímky z pragermánštiny a pozdějších západogermánských dialektů, popř. o přejímky jimi zprostředkované. Z literárního charakteru textů vyplývá, že jde ponejvíce o slova, jež řadíme k obecné slovní zásobě (*chléb, chlév* ap.) a o slova, která měla nějaký vztah k náboženství, tvořila staročeskou náboženskou terminologii (zmínku o ní viz v oddíle 4.3). Pokud by na základě doložených přejímek měla být provedena diferenciacie textů, poměrně jednoznačně – a ne v rozporu s předpokládaným očekáváním – stojí na jedné straně KRISTA a PASMUZA a na straně druhé OTCB a PASKAL. Nelze tvrdit, že by texty PASMUZA a

KRISTA vůbec nepřijímaly do svého lexika cizí slova, nicméně přejímky jsou povětšinou už natolik běžné a zapojené do lexikálního systému staré češtiny, že je můžeme ve většině případů označit za nepříznakovou složku staročeského lexika. Rukopis OTCB, u něhož se nepředpokládá žádná autorská nebo jiná spojitost se zbytkem analyzovaných textů, převážně také využívá přejímek, jež se vyskytují i v dalších pramenech (například to platí o přejímkách z pragermánštiny). U přejímek ze západogermánských dialektů s těžištěm ve střední horní němčině a u domnělých přejímek z germánštiny, popř. němčiny jde však o lexémy, které v ostatních zkoumaných textech nenalzáme. Tím nemá být řečeno, že by se tyto přejímky nemohly vyskytovat obecně ve staročeském písemnictví přelomu 14. a 15. století, ale vzhledem k tomu, že se jedná téměř výhradně o lexémy obecné slovní zásoby (názvy potravin a předmětů potřebných k životu člověka ap.), lze se o nich domnívat, že se pevnou součástí staročeské slovní zásoby teprve stávaly, a to bez ohledu na to, že se jí staly velmi rychle a z periferie staročeské slovní zásoby záhy přešly do jejího centra.

Značnou souvislost oproti tomu předpokládáme mezi texty PASMUZA a PASKAL, které lze klasifikovat jako předlohu v případě PASMUZA a jako opis v případě PASKAL. O to víc je překvapující, že pro PASKAL je příznačné užívání mnohých přejímek, které jsou charakteristické v rámci zkoumaných pramenů jen pro něj a snad v omezené míře také pro měničící se staročeskou slovní zásobu v průběhu patnáctého století. S přihlédnutím k faktu, že charakter památek typu Pasionálu nebo Života Krista Pána nedovoloval při opisování přílišnou inovační činnost opisovače, lze konstatovat, že se přejímky, které byly identifikovány v PASKAL, vyskytují v poměrně hojné míře. Jejich těžiště leží opět podobně jako u OTCB v západogermánských dialektech a v domnělých přejímkách z germánštiny, popř. němčiny, avšak je možné se zde setkat i s několika málo případy, jež jsou přejímkami ještě z pragermánštiny, ale ve zbývajících textech se neobjevují. Vedle přejatých slov podobného charakteru jako v OTCB, která se zde však objevují v menší míře, se jedná o lexémy, jež svou sémantikou patří ke slovní zásobě specifikující sociální stratifikaci společnosti. Často se jedná o lexémy, které se ve staročeské slovní zásobě objevují současně s přejetím části sociálního systému; většinou lze postřehnout souvislost s rozvojem měst, jejich práv a spravování.

2.4.1.1.2 Níže uvádíme několik lexémů, abychom ukázali změny v jejich užívání s ohledem na frekvenci a místo výskytu v rámci zkoumaných památek.

V OTCB se ojediněle vyskytuje lexém *máry* (dvakrát se zde vyskytla i variantní podoba *páry*). Stojí však za pozornost, v jakém kontextu se vyskytuje. V PASMUZA a PASKAL je za uvedený lexém užíváno slovo *nosidla* ve významu ‚nosítka (na mrtvého, máry)‘, a to v hojné míře. Lexém *nosidlo* se jedenkrát vyskytuje i v OTCB, ale ve staré češtině v ojedinělém významu ‚rukojeť u nosítek, már‘: *vstav i ujě máry za jedno nosidlo a inhed sě hnu s toho miesta* OTCB 141a. Je tedy zřejmé, že přejetí lexému *máry* tedy umožnilo další významovou diferenciaci lexému *nosidlo*, přičemž lexém *máry* zaujal jeden z významů lexému *nosidlo*, a to ‚pohřební nosítka, nosítka na mrtvého‘. Takovýchto případů by bylo možné ve zkoumaných textech nalézt více.

Jinou vhodnou ukázkou tohoto druhu může být konkurence lexémů *ofěra*, *ofěrovati*, *ofěrný* versus *obět*, *obětovati*, *obětní* v každé ze zkoumaných památek zvlášť a pak i v jejich různých kombinacích.

	KRISTA – počet výskytů / poměr v %	OTCB – počet výskytů / poměr v %	PASMUZA ⁷⁶ – počet výskytů / poměr v %	PASKAL – počet výskytů / poměr v %
--	------------------------------------	----------------------------------	---	------------------------------------

⁷⁶ Z hlediska vzniku PASMUZA, u něhož se nyní předpokládá, že vznikl až po KRISTA rukou téhož autora, je třeba mít na paměti, že je složen přinejmenším ze 2 časových vrstev – v jedné se jedná (zhruba 1/3 celkového textu) o texty z pol. 14. stol. a v druhé mladší o texty z 2. pol. 14. stol. (v mladší části jsou všechny shodné kapitoly s KRISTA).

<i>ofěra, ofěrovati, ofěrný</i>	24 / 70	0 / 0	13 / 16	14 / 13
<i>obět, obětovati, obětný/i</i>	11 / 30	9 / 100	66 / 84	91 / 87

Z tabulky vysvítá, že během historického vývoje dochází k vytlačování lexému s přejatým základem *ofěr-* odvozeninou se slovanským základem *obět-*. I když se u Pasionálu kališnického zdálo, že tendence k přejímání a asimilování cizích slov do české slovní zásoby je z vývojového hlediska progresivní proces, při srovnání základů *ofěr-* a *obět-* je zřejmé, že se lze v jisté míře setkat i s procesem opačným.

Pro nastínění pochodů proměňování slovní zásoby pomocí přejímek považujeme uvedené poznatky o výpůjčkách z cizích jazyků uvedené v tomto oddíle za dostačující.

2.4.1.1.3 V souvislosti s přejímkami z cizích jazyků je žádoucí se v rámci slovní zásoby zmínit o možných vlivech staroslověnštiny, resp. církevní slovanštiny na počátky staročeské prózy a o potenciální existenci paleoslovenismů v ní. Tomuto aspektu se věnovalo, ač ne příliš systematicky, značné množství pozornosti, zejména na sklonku 19. století v Časopise českého muzeum⁷⁷, ale i později v průběhu minulého století.

Staroslověnského původu je téměř jistě ze staré češtiny doložené *licoměrstvie*, kterému ve staroslověnštině odpovídá podoba *liceměr̃stvije* nebo *liceměr̃stvo*. Lexém *licoměrstvie* se vyskytl v KRISTA 83b (*ale vnitřs jste plni licoměrstvie a zlosti*); v této památce a v obou pasionálech se vyskytuje lexém *licoměrník*, který je však odvozen od adjektiva *licoměrný*, jež se samo jedenkrát vyskytuje v KRISTA 83a. Toto adjektivum však původně patřilo k jiné slovní čeledi než základ *liceměr̃*, od něhož je odvozen zmiňovaný tvar *licoměrstvie*.

Staroslověnského původu je také pravděpodobně lexém *říza*, který má ve staroslověnštině mnohem bohatší slovní čeleď a rozvitější polysémii, než je tomu ve staré češtině. Bylo od něj odvozeno nejen adjektivum *ризънь*, které je doloženo i ve staré češtině, ale také substantivum *ризъница* ve významu ‚pokladnice‘. Výše uvedené nasvědčuje tomu, že ve staré češtině už toto substantivum postupně ztrácí postavení v centru slovní zásoby a přesouvá se na periferii (je možné zde uvažovat o počátku terminologizace). Jako substantivum se vyskytuje v KRISTA a PASMUZA (*uzřela dva anděly u bielych řízách* KRISTA 108a; *vidáni jsú...u jejie hrobu čtyřie počestní starci v řízách oblečení* PASMUZA 31), jako adjektivum v podobě *řízový* v obou pasionálech (*tehda jemu řízové rukávy na lokti opadly* PASMUZA 588, taktéž PASKAL).

Rovněž u několika dalších lexémů lze oprávněně uvažovat o spojitosti se staroslověnštinou nebo církevní slovanštinou české redakce. Staroslověnského původu je adjektivum *bezčíslný*<*beštislънь*, které je doloženo v obou pasionálech a v KRISTA (*múdrost svú takéš ukázal u bezčíslném zřiezení světa* KRISTA 7a, taktéž PASMUZA, PASKAL); v PASKAL je dokonce doložen jedenkrát lexém *bezčísla*<*beštisla* (v *nebesiech krásných siení bezčísla jest* B5b). U těchto lexémů se patrně jedná o přímý vliv staroslověnštiny nezprostředkovaný církevní slovanštinou české redakce, protože ta zná jen tvar *neištislъno* (Besědy).⁷⁸

⁷⁷ Hlavními polemiky byli při identifikování paleoslovenismů ve staročeském písemnictví V. Vondrák a V. Flajšhans (ČČM 69). V Flajšhans považuje za paleoslovenismus také lexém *tma* ve významu ‚velké množství, zástup‘, který je v tomto významu doložen v obou pasionálech a v OTCB (*diáblu smy a jest nás tuto celá tma, to jest u počet šest tisíc šest set šestdesát a šest* PASMUZA 433) – do uvedeného výčtu však na základě svého nejistého původu není zařazen – srov. Machek (1997:646).

⁷⁸ Ve všech zkoumaných textech je doložen lexém *věrovati* v nereflexivní podobě, který zdánlivě odkazuje na ruské *вѣровати*, ve skutečnosti se však jedná o běžně užívaný staročeský lexém *věrovati se* s významem ‚zapřísahat se‘, který je zcela odlišný od ruského *вѣровати*. Tato reflexivní podoba se objevuje teprve v PASKAL, lze tedy předpokládat, že se nejprve tento lexém vyskytoval ve významu ‚zapřísahat se‘ ve staré češtině v nereflexivní podobě.

Možné ovlivnění staroslověnštinou, popř. církevní slovanštinou české redakce lze předpokládat u způsobu tvoření kompozit s předním členem *novo-*, která se vyskytují v KRISTA a obou pasionálech (k tomu viz příklady v oddíle 2.4.2.4.18).

Za paleoslovenismus lze označit adjektivum *přěsný*, které se významu ‚nekvašený, neporušený kysáním, kvašením nebo jinými procesy‘ vyskytuje jednou v KRISTA (*podachu předeň částky pečené ryby a přěsné strdi* 109b).

Staročeské *posvářiti se* je svým původem s velkou pravděpodobností bohemismus vzniklý v rámci české redakce církevní slovanštiny, protože ve staroslověnštině není doložen a objevuje se až v podobě *posvariti se* v církevněslovanské památce české redakce (Besědy). Toto reflexivum je hapaxem vyskytujícím se v rámci staročeského písemnictví jen v PASMUZA (*aby bratřie mezi sobú prázdnú řeč mluvili a často se mezi sobú posvářili a v řeči druh druhu nectil* 417)⁷⁹.

2.4.1.2 Při vytvoření (překladu) nového domácího slova se slovotvorným významem odpovídajícím slovotvornému významu slova cizího jde vlastně o dotvoření kmenoslovné korelace k základnímu domácímu slovu podle cizího vzoru (*list*>*listovati* podle *Blatt*>*blättern*). Pro starou češtinu lze doložit takovéto dotváření kmenoslovné korelace už u nejstarší náboženské terminologie – srov. Němec (1968:143). To je případ lexému *vykupitel*, který je dotvořen ke slovesu *vykúpiti* podle latinského *redimere:redemptor*; dále *všemohúci* k *moci* podle latinského *posse:omnipotens*; *prvorozený*, *prvorozenec* k *roditi* podle latinského *gignere:primogenitus*. Všechny uvedené lexémy se nacházejí v analyzovaných textech (*našeho vykupitele* KRISTA 106b, *králi všemohúci* KRISTA 29a, *mého prvorozeného syna* KRISTA 26b, *tento svět všemohúci pán buoh tak dlúho drží* OTCB 41b (zbylé dva lexémy zde nejsou doloženy), *našich duší vykupitel* PASMUZA 217, *všemohúci král nebeský* t. 485, *zabil všecko prvorozené* t. 527, taktéž PASKAL). K velkému rozmachu obohacování české slovní zásoby tímto postupem dochází však zejména později, v průběhu 16. a 17. století, kdy se šíří především vliv němčiny (Němec 1968:143).

2.4.1.3 Podobnou povahu má v češtině také překládání cizích slov s přjetím jejich sémantické motivace, tj. překlad cizího slova v jeho přeneseném významu domácím slovem, které významově odpovídá pouze jeho významu nepřenesenému. Jeden takový sémantický kalk nám dokládá i stará čeština a také některé ze zkoumaných textů. Jedná se to lexém *svědomie* jakožto náboženský termín ‚svědomí, vnitřní hlas mravně hodnotící naše jednání‘ za latinské *conscientia* (*i bojě se svého svědomie* OTCB 26a, *prožežto se vždy svědomie bojí* PASMUZA 332, též PASKAL). Existenci starého domácího substantiva *svědomie* ‚vědomí o něčem společné s vědomím jiné osoby‘ (odvozeného od zaniklého verba *svěděti*) naznačují staročeské doklady s tímto lexémem ve významu ‚svědectví‘ (*jenžto jest podlé svědomie svatého Jakuba život popsal* PASMUZA 353, podobně PASKAL), dále pak adjektiva *svědomý* ve významu ‚jsoucí ve vědomí, známý‘ (*a to jí svědomo bieše* KRISTA 19a, *neb jest diábel satanáš dobrě svědom budúcieho ohně* OTCB 190b, *zdali to nenie všem svědomo?* PASMUZA 397, podobně PASKAL) a také adverbia *svědomě* (*netoliko ruce, skrze něžto rozliční skutkové se znamenají, ale i nohy svědomě, aby mysl i řeč srdce i duše člověčie čisté bylo* PASKAL G3a). Podle všeho lze tedy říct, že posun domácího významu verbálního substantiva *svědomie* ‚vědomí o něčem společné s vědomím jiné osoby‘ ve význam ‚svědomí, vnitřní hlas mravně hodnotící naše jednání‘ nastal vlivem latinského slova s adekvátní slovotvornou strukturou.

⁷⁹ Mezi další bohemismus církevněslovanského původu počítá F. V. Mareš (2000:387) také lexém *zápověď*, který je doložen v OTCB a pasionálech (*a tudy jest hubené pohanské pokolenie nevěduce zápovědi božie* OTCB 188a; *protož tobě na jeho zápověď nebylo tbatí* PASMUZA 233, též PASKAL). Jiné bohemismy církevněslovanského původu (přeložené z latiny) v počátcích staročesky psané prózy jsou: *milost*, *tajenstvie*, *svatyně*, *utěšitel*, *Starý a Nový zákon*, *poslední súd*, *kázati*, *kázanie*, *kazatel*, *věřiti*.

2.4.1.4 Kompromisním postupem mezi přejímáním a překladem cizích slov je přejímání cizích slov s překladem jejich dílčího komponentu, tj. pojmenování nové skutečnosti hybridním slovem. Ve zkoumaných textech se na tento jev vyskytly tyto doklady: *pakli kdy na Vánoce neb na Veliku noc víno pil* PASMUZA 385, taktéž PASKAL, *událo se jemu na vánoční noc hospodina snažně prositi* PASKAL V2b, *prodavač i kupec i litkupník neb přimluvce zjevně pohaněni bud'te* tamtéž a2a. Tento postup ve vývoji staročeské slovní zásoby už nepatří mezi postupy intelektuální a sám o sobě je velmi vzácný. Naproti tomu současná čeština hybridní tvoření slov bohatě využívá, nedochází v ní však k přejetí cizího slova s překladem jeho dílčí složky, ale o tvoření nového domácího slova pomocí složky abstrahované z cizích slov (*automobil* > *auto* > *autodílna*).

2.4.2 Nejběžnějším způsobem pojmenování nových skutečností je tvoření nových slov domácími slovotvornými prostředky. Vývoj vzniku nových domácích slov probíhá dvěma základními způsoby: a) postupy morfologickými, z nichž je nejčastější sufixace, ale běžné jsou také desuffixace, resuffixace, prefixace, deprefixace ap.; b) postupy syntakticko-morfologickými, které jsou zastoupeny kompozicí a dekompozicí. Díky tomu, že zkoumané texty byly zdigitalizovány se naskytá možnost provést detailnější slovotvorný rozbor. Z tohoto důvodu mu je na následujících stranách věnována větší pozornost než jevům předešlým.

Slovotvorná analýza textů počátků staročesky psané prózy je zpracována na následujících stranách. V každém ze zkoumaných textů (KRISTA, OTCB, PASMUZA, PASKAL) jsme se pokusili nalézt hlavní slovotvorné prostředky, které jsou charakteristické pro tvorbu substantiv, adjektiv a sloves. V malém měřítku lze na analyzovaném materiálu sledovat změnu produktivity u některých slovotvorných formantů a také nevelký pohyb v rámci slovotvorných kategorií. Substantiva, resp. výklad o nich, vychází z kategorií, jak jsou vyčleňovány v současné češtině, ale např. u adjektiv je možné sledovat i vyhraňování některých slovotvorných kategorií (viz oddíl 2.4.2.2).

2.4.2.1 Slovotvorba – Substantiva⁸⁰

2.4.2.1.1 Jména konatelská

Jedná se o jména označující živé bytosti (povětšinou osoby) zabývající se určitou činností nikoli přímo podle této činnosti, ale podle předmětu v širokém slova smyslu, ke kterému se tato činnost vztahuje, jenž je do této činnosti nějak zapojen.

Ve zkoumaných památkách se vyskytují tyto formanty:

	KRISTA	OTCB	PASMUZA	PASKAL
-ař/ -ář	<i>hospodář, hvězdář, rybář, mzdář, vinař ap.</i>	<i>lékař, hospodář, rychtář, řemenář ap.</i>	<i>hospodář, hvězdář, mlynář, rybář, rychtář, lékař ap.</i>	<i>lékař, bakalář, farář, hospodář, hvězdář, kronikář, mlynář, modlář, rybář, rychtář, šafář ap.</i>
-íř	–	–	–	<i>frejř</i>

⁸⁰ V následujícím rozboru slovotvorby jsou doklady uváděny jako samostatné lexémy bez lokace v jednotlivých pramenech, výjimku tvoří prefixace sloves, kde je nutný kontext pro adekvátní interpretaci – zde je zaznamenána i lokace u jednotlivých dokladů. Všechny lexémy, u kterých není zcela jasné, zda jsou zařazeny do adekvátní slovotvorné kategorie nebo by je bylo náležité začlenit k jiné slovotvorné kategorii, která však z důvodu marginálnosti dokladů k ní příslušejících není v přehledu uvedena, jsou označeny hvězdičkou. Počet uvedených příkladů pro daný sufix v rámci slovotvorné kategorie odráží jejich relativní četnost v jednotlivých zkoumaných textech, tzn., že ne u všech slovotvorných kategorií jsou zachyceny veškeré doklady. Důvodem je jejich velká četnost, jako je tomu např. u slovotvorné kategorie jmen dějových u sufixů *-nie / -tie* ap.

-ník	<i>půtník, pastevník, klíčník, úředník, zahradník , dlužník, běsník, hněvník, nájemník ap.</i>	<i>bojovník, dlužník, přebojník, převozník, půtník, řemeslník, sudník, zákonník, zahradník, svatebník, úředník, kúzedlník, hněvník ap.</i>	<i>almužník, běsník, kanovník, korábník, komorník, kostelník, kúze(d)lník, lichevník, mýtník, obrazník, pamětník, pastevník, pokánník, půtník, řečník, úředník, zákonník, zlatník, žalobník, lejník, řemeslník, špitálník, bojovník, přievozník ap.</i>	<i>almužník, d'ábelník, hněvník, kanovník, klíčník, komorník, korábník, kostelník, kúzedlník, litkupník, mýtník, obrazník, pamětník, pastevník, pokánník, půtník, řečník, řemeslník, setník, účastník, úředník, zákonník, závistník, zedník, zlatník, žalobník, lichevník, oltářník, špitálník, bojovník, př(i)evozník ap.</i>
- sta	<i>evanjelista a</i>	<i>evandělita</i>	<i>evandě(je)lista</i>	<i>e(u)vanjelista, jurista</i>
-ec	–	–	<i>synovec, střelec</i>	<i>synovec</i>
-ich	<i>ženich</i>	<i>ženich</i>	<i>ženich</i>	<i>ženich</i>
-ín	–	–	<i>čeledín, milostín</i>	<i>čeledín</i>
-ěn	–	–	<i>vojěň⁸¹</i>	<i>vojen</i>
- itev	<i>rybitev</i>	–	–	–
-ák	–	–	–	<i>Polák, Slovák, zpěvák</i>
-icě (f.)	–	–	<i>prosebnicě</i>	<i>prosebnicě</i>
-í (f.)	–	–	<i>pradlí</i>	<i>pradlí</i>

Jak je z tabulky zřejmé, největší produktivitu ve všech analyzovaných textech mají při tvoření konatelských jmen formanty *-ař/-ář* a *-ník*, ostatní uvedené sufixy jsou využívány mnohem méně. Za povšimnutí stojí, že ze zkoumaného materiálu (vyjma OTCB) je možné ještě doložit tvoření pomocí sufixů, které jsou v době vzniku příslušných textů už zcela neproduktivní (*-itev*, *-ěn*, *-í*).

2.4.2.1.2 Jména činitelská

Činitelskými jmény nazýváme obecně pojmenování bytosti, povětšinou osoby, podle činnosti pro ni charakteristické. Shodně se svým významem jsou činitelská jména odvozována vždy ze slovesných kmenů.

Ve zkoumaném materiálu se u těchto jmen objevily tyto formanty:

	KRISTA	OTCB	PASMUZA	PASKAL
-ař/-ář	<i>vládař, lhář ap.</i>	<i>ludař, vládař, kovář, lhář ap.</i>	<i>pisař, vládař ap.</i>	<i>kuchař, pekař, pisař, vládař, lhář ap.</i>

⁸¹ Vedle tohoto lexému je také v obou pasionálech doloženo slovo *vojna* (ve významu ‚válka‘), což je zpodstatnělý ženský tvar adjektiva *vojěň*.

-ník	<i>slibník, mučedlník, zpovědník, učenník, licoměrník, služebník, smilník, dělník, následovník, přestupník, vražedlník, modlebník ap.</i>	<i>muče(dl)ník, následovník, naučedlník, pomocník, služebník, smilník, uče(d(l))(n)ník, vražedlník, zpovědník, zvěstovník, dělník ap.</i>	<i>dělník, mučedl(n)ník, následovník, naučedlník, orudovník, slibník, služebník, učen(n)ík, vražedlník, zpovědl(n)ník, (s)pomocník, pomocitedlník ap.</i>	<i>hodovník, z(s)povědník, mučedlník, následovník, orodovník, (s)pomocník, přistupník, řezník, učedlník, služebník, vražedlník, dělník ap.</i>
-ák	<i>žebrák</i>	<i>žebrák</i>	<i>žebrák</i>	<i>žebrák</i>
-tel	<i>Spasitel, lomozitel, stvořitel, kr(ř)stítel, uzdravitel, utěšitel, pokušitel, kazatel, (ne)přítel ap.</i>	<i>dávateľ, křtiteľ, (ne)přítel, spasitel, stvořitel, vykladateľ, zkazitel, skladateľ ap.</i>	<i>kazateľ, kr(ř)stiteľ, lomozitel, naučiteľ, osvětiteľ, prositeľ, přispořitel, schovateľ, spasitel, spomociteľ, stvořitel, utěšitel, uzdravitel, vykupitel, založitel, zjěviteľ, zprostitel ap.</i>	<i>kazateľ, (ne)přítel, dávateľ, utěšitel, křtiteľ, stanoviteľ, vykupitel, spasitel, zjeviteľ, stvořitel, mstiteľ, přispořitel, uzdraviteľ, svítězitel, vysvoboditeľ, naučiteľ, založitel, zprostitel, prositeľ ap.</i>
-č (-c)	<i>dobyvač, oráč</i>	<i>oráč, salač*, vykladač, dědic</i>	<i>hledač, oráč, provolávač, rosievač, trubač, vodič, rodic, dědic</i>	<i>dědic, kuchtič, rodič, buřič, hledač, nabadač, prodavač, provolávač, rosěvač, rúhač, trubač, utrhač, vodič, vyznavač, zpievač</i>
-ec (-ek) / -cě	<i>chodec, obráncě, súdcě, strójcě, kupec, vódcě, prorádcě, svódcě</i>	<i>kupec, lovec, plavec, bydlec, jězdec, mravenec⁸², obráncě, obžěrcě, poprávcě, súdcě, svuodcě, voudcě, zhúbccě, zprávcě, zrádcě, zvolenec, pištěk</i>	<i>pěvec, obráncě, dárcě, hudec, kupec, prorádcě, rádcě, strójcě, súdcě, svuodcě, ustavcě, visělec, vódcě, lovec</i>	<i>dárce, hudec, súdce, kupec, obráncě, póhonce, poprávce, prorádce, přímluvce⁸³, rádcě, sou(ú)dce, strážce, strójce, (s)vuodce, zrádce, zvolenec, pokrytec, lovec</i>
-úch	–	<i>padúch⁸⁴</i>	<i>padúch</i>	<i>padúch</i>
-a	<i>přeběha</i>	<i>pastucha⁸⁵, přeběha, vládyka</i>	–	<i>vládyka</i>
-l	<i>posel, nosil</i>	<i>posel</i>	<i>posel</i>	<i>posel</i>
-ek	<i>svědek</i>	<i>svědek</i>	<i>svědek</i>	<i>svědek</i>
-ok	<i>prorok</i>	<i>prorok</i>	<i>prorok</i>	<i>prorok</i>
-ún	<i>pěstún</i>	–	<i>pěstún</i>	<i>pěstún</i>
-ataj	–	<i>vozataj</i>	<i>vozataj</i>	<i>vozataj</i>
-ýř	<i>pastýř</i>	–	<i>pastýř</i>	<i>pastýř</i>
-eň	<i>vězeň</i>	<i>vězeň</i>	<i>vězeň</i>	<i>vězeň</i>

⁸² K původu slova *mravenec* srov. Machek (1997:378).

⁸³ Doloženo jen v PASKAL jako ekvivalent za *litkupník*.

⁸⁴ U lexému *padúch* není zcela jasné, kterým slovem je motivováno. S největší pravděpodobností je fundujícím lexémem sloveso *padati*; proto je tento lexém zařazen mezi jména činitelská.

⁸⁵ *Pastucha* odlišuje OTCB od ostatních zkoumaných textů, kde je vždy místo tohoto slova lexém *pastýř* nebo *pastevník*. Lexém *pastevník* je však ve staré češtině doložen jen z PASMUZA, KRISTA a EVKLEM.

-0	–	–	–	příchoz (tj. příchozí)
-ka	–	–	dojka	–
-icě	porodnicě	–	porodnicě	porodnice

Nejvíce je v počátcích staročeské prózy u činitelských jmen zastoupen sufix *-ník*, *-tel*, *-ec* / *-cě* a *-č* (*-c*); ostatní sufixy mají mnohem okrajovější povahu. V několika málo případech lze doložit synonyma odvozená sufixem *-č* a *-tel* (*vykladač* / *vykladatel* OTCB). Napříč slovtvornými kategoriemi lze doložit také synonyma odvozená sufixem *-ák* u jmen konatelských a příponou *-ač* u jmen činitelských (*zpěvák* / *zpievač* PASKAL). V případě lexému *zpievač* je pravděpodobné, že fundujícím slovem je sloveso *zpievati*, nikoli substantivum *zpeřv* jako v případě lexému *zpěvák*, na což ukazuje zejména zdložená podoba vokálu v kořeni.

2.4.2.1.3 Jména prostředků činnosti

Jména prostředků činnosti pojmenovávají substance (věci, předměty, látky, místa, jevy) sloužící nějaké činnosti a k této činnosti trvale určené.

V textech se u této slovtvorné kategorie objevily tyto formanty:

	KRISTA	OTCB	PASMUZA	PASKAL
-dlo	<i>křídlo, kadidlo, prostěradlo, sběradlo, hrdlo</i> ap.	<i>držadlo, křídlo, nosidlo, osidlo, prostěradlo, zrcadlo</i> ap.	<i>črnidlo, držadlo, kadidlo, křídlo, nosidlo, osidlo, prostěradlo, sběradlo, sedlo, šídlo, škřídlo, pravidlo</i> ap.	<i>nosidlo, sedlo, bidlo, črnidlo, držadlo, jí(ie)dlo, osidlo, kadidlo, křídlo, pokrývadlo, pravidlo, prostieradlo, šídlo, škřídla</i> (jen. pl.), <i>vratidlo, zrcadlo</i> ap.
-ák	<i>řezák</i>	–	–	–
-a	<i>opona*, schrána*, závora</i>	<i>opona*, závora</i>	<i>opona*, schrána*, zápona*, trúba</i>	<i>vidla, závora, opona*, zápona*, schrána*, trúba</i>
ostatní formant y	<i>krmě, motovúz, sviecten</i> ap.	<i>pernicě</i> (f.), <i>kozicě</i> (f.), <i>krmě, zámek, sviecten, postavník, lučišče</i> ap.	<i>sviečě, podvrtel, ručnicě, nákovadnicě, postavník, větrník, násadiště, lučišče, kolébka</i> , ap.	<i>palečnice⁸⁶, sviece, sviecten, krmě, zámek, podvrtel, nákovadnice, postavník, větrník, násadiště, lučiště, příkrov, kolébka</i> , ap.

Ve zkoumaných textech je většina slov odvozena pomocí sufixu *-dlo*, zbytek tvoří víceméně nekompaktní skupiny sufixů, které jsou využívány při odvozování i u jiných slovtvorných kategorií. Rovněž sufix *-dlo* není jednoznačný, doloženy jsou s ním jména míst (*otpočivadlo*) a jména výsledků činnosti (*divadlo*).

⁸⁶ Tento lexém je v PASKAL synonymem za *ručnicě* v PASMUZA.

2.4.2.1.4 Jména výsledků děje (činnosti)

Jména, jež popisují výsledek děje, označují to, co vzniká dějem základového slovesa. Děj může být k substantii vyjádřené příslušným jménem ve vztahu „externí akce“, tj. záměrné činnosti závislé na vůli subjektu, v jejímž průběhu teprve dochází ke vzniku této substance – v takovém případě se pak jedná o výsledek činnosti. Děj může rovněž být k substantii ve vztahu „interní akce“, tj. spontánního, na vůli subjektu nezávislého děje, který rovněž vede k určitému výsledku, pak ovšem mluvíme jen o výsledku děje. V prvním případě se jedná hlavně od odvozeniny od sloves předmětových, ve druhém od sloves podmětových. Jména výsledků děje se odvozují ze slovesných základů, a to zejména sloves perfektivních. Jedná se o pojmenování neživotných substantií převážně konkrétních.

V analyzovaném materiálu se objevily tyto slovtvorné formanty:

	KRISTA	OTCB	PASMUZA	PASKAL
-ek	<i>stánek, užitek, statek, účastek, dobytek, počátek, dotek</i> ap.	<i>počátek, přiebytek, dobytek, statek, užitek, nábytek, nedostatek, stánek, otrusci</i> (jen pl.) ap.	<i>dobytek, nedostatek, ostatek, počátek, poprslek⁸⁷, přiebytek, skutek, statek, vzatek</i> ap.	<i>počátek, skutek, dobytek, nedostatek, ostatek, přiebytek, skutek, statek, užitek</i> ap.
-o ⁸⁸	<i>hrad, úřad, hod, úraz, hrob, slib, obraz, sbor, pláč, stok</i> ap.	<i>hod, hrad, chod, pověst, přěplach, sen, strach, úřad</i> ap.	<i>hod, smiech, úřad, chod, pláč, hrob, blud, hluk, okov, poklad, úřad</i> ap.	<i>nenávisť, závist, dluh, hod, hrob, poklad, úřad, okov, počet, slib, nápis</i> ap.
-j(ě)/ -oj(ě)/ - ě(e)j(ě))	<i>nadějě, kročěj, obyčej</i>	<i>nadějě, obyčej, stópěj, šlépěj</i>	<i>kročějě, obyčej, nadějě, stópěj, stúpěj, podvoj</i>	<i>obyčej, kročej, stúpěj, podvoj, naděje, šlépěj</i>
-icě (f.)	–	–	<i>pryskyřicě</i>	<i>hranice, pryskyřice</i>
-ina (f.)	<i>hodina, dědina</i> ap.	<i>hodina, rodina, rosina, dědina</i> ap.	<i>hodina</i> ap.	<i>hodina</i> ap.
-a/-ka (f.)	<i>zahrada, osada, hospoda, pohádka</i> ap.	<i>zátoka, ošitka, pohádka, polévka</i> ap.	<i>zahrada, modla, podlaha, poskvrna, prie(í)kořizna, pohádka</i> ap.	<i>modla, podlaha, zahrada, podlaha, poškvorna, prie(í)kořizna, ozdoba</i> ap.
-el	–	<i>uzel</i>	–	–
-úč	–	–	<i>kotúč*</i>	<i>kotúč*</i>
-dlo	–	–	–	<i>divadlo⁸⁹</i>
neutru m: -no	–	–	–	<i>lajno⁹⁰</i>

Prefixy sloužící při odvozování v kategorii jmen výsledků dějů jsou poměrně rozmanité, ale jen část z nich se při odvozování používá s větší frekvencí – jde zejména o odvozování pomocí nulového formantu a o sufixy *-ek* a *-a*.

⁸⁷ K původu slova *poprslek* srov. Machek (1997:433).

⁸⁸ U nulového sufixu u slovtvorné kategorie jmen výsledků děje je často neostrá hranice se jmény dějovými, která jsou zakončena také tímto sufixem.

⁸⁹ K etymologii tohoto slova srov. Machek (1997:119).

⁹⁰ K původu slova *lajno* srov. Machek (1997:325).

2.4.2.1.5 Jména míst

Slovotvorná kategorie jmen míst nepatří mezi základní typy onomaziologických struktur, jež se vydělují podle kategoriálního charakteru obou členů těchto struktur (onomaziologické báze a onomaziologického příznaku), ale prochází jimi napříč, resp. představuje jistou specifikaci těchto kategorií. Všem substantivním slovotvorným kategoriím je společné to, že jejich onomaziologickou bází vytváří pojmová kategorie substance, která je pak určována vztahem k jiné substanci, ději, okolnosti. Kategorii jmen míst je ale dána, tzn., že onomaziologickou bází tvoří specifický pojem místa, nikoli obecný pojem substance. Od ostatních substantivních slovotvorných kategorií se také odlišuje tím, že příznakem substance může být buďto děj (místa, kde děj probíhá), nebo substance (místa výskytu substancí). Zmíněná různá povaha příznaku se při vytváření názvů míst v době historické nijak markantně neprojevuje. Uznává se, že jména míst mají osobitý příznak, který prochází napříč různými kategoriemi. Přesné vymezení kategorie jmen míst však často není jednoznačné, často není jasné, k jaké slovotvorné kategorii lexém náleží (např. u stč. *nožnicě* lze uvažovat vedle kategorie jmen míst také o kategorii jmen přechýlených ap.). Primární je v tomto případě vymezení pojmu „místo“.

Pokud jde o kategorii jmen míst, v porovnání s češtinou střední doby a češtinou novou je staročeské období charakterizováno existencí většího množství formantů. V analyzovaných textech se objevily tyto konkrétní sufixy:

	KRISTA	OTCB	PASMUZA	PASKAL
-išče (-iště) ⁹¹	<i>tržiště,</i> <i>útočiště,</i> <i>pastviště,</i> <i>dvořiště,</i> <i>bydliště,</i> <i>měščiště</i> ap.	<i>útočiště,</i> <i>uohniště</i> ap.	<i>bydliště, hradiště,</i> <i>loviště, městiště,</i> <i>pastviště, tržiště,</i> <i>pastviště</i> ap.	<i>pastviště, městiště,</i> <i>bydliště, hradiště,</i> <i>loviště, tržiště,</i> <i>útočiště</i> ap.
-dlo	<i>bydlo,</i> <i>otpočívadlo</i>	<i>odpočívadlo</i>	<i>bydlo, přebývadlo,</i> <i>uodpočívadlo,</i> <i>kupadlo</i>	<i>kupadlo, bydlo,</i> <i>ot(d)počívadlo,</i> <i>přebývadlo</i>
-nicě (f.)	<i>nožnicě,</i> <i>tajnicě,</i> <i>temnicě,</i> <i>vinnicě</i> ap.	<i>hostinnicě,</i> <i>konnicě,</i> <i>křtidlnicě,</i> <i>ložnicě,</i> <i>štěpnicě,</i> <i>tajnicě,</i> <i>vinnicě,</i> <i>obecnice</i> ap.	<i>křtidlnicě, temnicě,</i> <i>chlebnicě, ložnicě,</i> <i>stříbrnicě, tajnicě,</i> <i>uoltárnice, nožnicě</i> (jen pl.) ap.	<i>hostinnice, chlebnice,</i> <i>křtidlnice, ložnice,</i> <i>nožnice, pokladnice,</i> <i>stříbrnice,</i> <i>šachovnice, šibenice,</i> <i>tajnice, temnice,</i> <i>vinice, Kostnice,</i> <i>oltárnice</i> ap.
-na (-ina) (f.)	<i>krajina</i>	<i>krajina,</i> <i>hlubina,</i> <i>chrastina,</i> <i>kopanina,</i> <i>pustina</i>	–	<i>krajina, končina</i>
-o	<i>vschod</i> ap.	<i>brod, východ,</i> <i>vzchod,</i> <i>podkraj</i> ap.	<i>vschod, mlýn, kraj</i> ap.	<i>kraj, mlýn, východ</i> ap.
-ec	<i>ovčinec</i>	<i>ovčinec</i>	<i>očistec, čistec</i>	<i>očistec</i>
-a (f.)	<i>hospoda</i>	<i>hospoda,</i> <i>půstka</i>	<i>hospoda</i>	<i>hospoda</i>
-ník	<i>rybník</i>	–	<i>rybník</i>	<i>rybník</i>
-é	–	<i>údolé</i>	<i>údolé</i>	<i>údolé</i>
-ář	–	–	<i>křížmář</i>	<i>křížmář</i>
-yně (f.)	<i>jeskyně</i>	<i>jeskyně,</i> <i>kuchyně</i>	<i>jeskyně, kuchyně</i>	<i>jeskyně, kuchyně</i>
-ín	–	–	<i>Tetín</i>	<i>Tetín</i>

⁹¹ V PASMUZA je jedenkrát doložen lexém *nnavisko*, který spadá do této slovotvorné kategorie.

Jak je z uvedené tabulky zřejmé, jména míst jsou v jednotlivých textech odvozována širokým repertoárem sufixů. Nejzastoupenější jsou přípony *-išče*, *-dlo* a *-nicě*; ostatní jsou využívány jen marginálně.

2.4.2.1.6 *Jména nositelů vlastností*

Jedná se o širokou onomaziologickou kategorii substantiv, která pojmenovávají osoby, zvířata nebo věci na základě některé jejich vlastnosti. Jsou to pojmenované konkrétní substance podle nedějového, statického příznaku. Vzhledem k tomu, že se vlastnosti předmětů vyjadřují primárně adjektivy, opírají se názvy nositelů vlastností převážně o adjektiva jako o svůj bezprostřední základ. Odvozují se však jen od adjektiv kvalitativních. Gramatický rod odvozenin se řídí rodem substantiva v motivujícím spojení substantivum + adjektivum. Velkou měrou převažují maskulina a feminina – viz analyzované texty, kde se neobjevilo žádné jméno nositele vlastnosti ve středním rodě.

U jmen nositelů vlastností se ve zkoumaném materiálu vyskytly tyto formanty:

	KRISTA	OTCB	PASMUZA	PASKAL
-ec (-ic)	<i>stařec, mladec, bohatec, umrlec, slepec, mudřec, poslanec, mrdec, oděnc</i> ap.	<i>stařec, lstivec, hubenec, nemilostivec, bohatec, litec, mladec, mládenec, stař(r)ec, umrlec, zabitec, chytřec, oděnc, psanec, němíc</i> ⁹² ap.	<i>stařec, hubenec, mladec, mládenec, mudřec, Němec/němic, skupec, učenc, umrlec, nebožec, starec, oděnc, bliženec</i> ap.	<i>stařec, bliženec, bohatec, čistec</i> (tj. cín), <i>hubenec, chytřec, lakomec, mládenec, mladec, mudřec, nebožec, nekřtěnc, oděnc, opilec, skupec, umrlec</i> ap.
-ák	–	<i>mudrák</i>	<i>novák</i>	<i>bodlák, bosák, novák, mudrák</i>
-ík	<i>hříšník, protivník, násilník</i> ap.	<i>(ne)šlechetník, pocestný, obojetník, púste(n)ník, milovník, protivník, hříšník, násilník, poslušník</i> ap.	<i>falešník, milostník, milovník, násilník, nenávistník, potupník, povolník, protivník, hříšník, přízedník, pústenník</i> ap.	<i>falešník, hříšník, milostník, milovník, násilník, nenávistník, obludník, poručník, potupník, povolník, protivník, přízedník, pústen(n)ík, smilník, biedník</i> ap.
-och	–	<i>jinoch</i>	<i>jinoch</i>	<i>jinoch</i>
-a	–	<i>hrdina</i>	–	–
-ek	–	–	<i>sirotek</i>	<i>sirotek</i>
-ska	–	–	<i>vojska</i>	<i>vojska</i> ⁹³
-icě	<i>medenicě, studnicě, světedlnicě, světitedlnicě, slepicě, pravicě</i> ap.	<i>medenicě, slepicě, studnicě, pravicě</i> ap.	<i>studnicě, studenicě, světicě, stříbrnicě, pravicě, levicě</i> ap.	<i>studnice, přesnice, pravice, levice</i> ap.
-ina	<i>novina</i>	<i>novina</i>	<i>chudina, umrlina, bystřina, novina, šedina</i>	<i>chudina, bystřina, novina, šedina</i>

⁹² Ke slovtvornému sufixu *-ec* je zde přiřazen jako varianta sufix *-ic*, který se uplatňuje jako paralelní při odvozování od adjektiva *němý*.

⁹³ V PASKAL je běžná také neutrální podoba *vojsko*.

V souladu se staročeským jazykovým obdobím jsou i ve zkoumaných textech nejproduktivnější dva sufixy *-ec* a *-ík*, uplatňují se i sufixy *-ák* a u feminin *-icě* a *-ina*. Další vyskytující se sufixy se u této slovtvorné kategorie užívají jen ojediněle.

2.4.2.1.7 *Jména dějová*

Dějová jména vyjadřují dějový příznak jako samostatnou substanci. Jedná se tedy o transpoziční kategorii, kde je výsledkem odvozování abstraktum. Tato abstrakta, která vyjadřují předmětně pojatý jev, si vynucují zmiňovanou změnu slovnědruhové kategorie verbální v substantivní. Při zpracování pojmu děje u substantiva jde o vyšší stupeň myšlenkové abstrakce a s ní spojeného zobecnování než při chápání děje jako procesu. Vzniklá substantivní abstrakta však mají tu vlastnost, že se jakožto pojmenování přenášejí i na konkrétní substance, které s dějem souvisí; hranice mezi abstrakty a konkréty je pak proto v mnoha případech nevyhraněná.

V lexikálním materiálu textů počátku staročeské prózy jsou v rámci této slovtvorné kategorie doloženy následující formanty:

	KRISTA	OTCB	PASMUZA	PASKAL
-nie/ -tie	<i>čtenie, kázanie... / prolitie, utonie... ap.</i>	<i>spasenie, přivedenie, bděnie, bojovanie, búkanie, debsanie, dokonanie, chozenie, kázanie, meškание, milovanie, mlčenie, myšlenie, narozenie, obcovanie / odpočinutie, oškludnutie, pitie, přijetie, vyplutie, zahynutie ap.</i>	<i>obracenie, bděnie, branie, hřimanie, kochanie, mučenie, oblúzenie, pohádanie ap. / nepřijetie, odpočinutie, omytie, pobitie, probitie, prolitie ap.</i>	<i>mlčenie, kralovanie, blúzenie, blýskanie, bodenie, dávanie, dešenie, dívanie, dobroděnie, doličenie, dofanie, hádanie, hodovanie, hřimanie, hryzenie, chválenie, kamenovanie, kázanie, korunovanie, kúsanie, meškание ap. / dojitie, nadutie, nepřijetie, obmytie, ot(d)počinutie, pobitie, početie, prolitie, přijetie, přístie, uleknutie, vyjitie, vyrytie, vzdechnutie ap.</i>
-0	<i>rozdiel, oddiel, hrom ... ap.</i>	<i>trud, povodeň ap.</i>	<i>rozdiel, nápast (f.), trud, úsvit, var ap.</i>	<i>posluch, posměch, prospěch, přieběh, rozpač, pohřeb, rozdiel, trud, spuůsob, blesk, podstrk, přichoz, var ap.</i>
-a	<i>přičina, přepusta, omluva, pomluva, potupa, poklona, záslona, promluva, robota, blýskota ap.</i>	<i>muka, útěcha, pótka, chlúba, potřeba, zloba ap.</i>	<i>potřeba, přičina, hřimota, útěcha, poklona, blýskota ap.</i>	<i>muka, přihoda, rozprávka, útěcha, pótka, přičina, potřeba, hřimota, blýskota, zpuosoba ap.</i>
-ba	<i>hanba, svatba, věščba, žaloba, modlitba, prosba, služba, hudba</i>	<i>modlitb(v)a, hanba, služba, chodba, prosba, svatba, plavba</i>	<i>modlitb(v)a, hanba, prosba, služba, věščba, svatba, žaloba</i>	<i>hanba, modlitba, pros(z)ba, věštba, služba, kletba, věštba ap.</i>

-et/ -ot	–	<i>bleskot, hřmet</i>	<i>hřmet</i>	<i>hřmot</i>
-ka, -vka	–	–	<i>válka, (-vka nedoloženo)</i>	<i>válka, rozprávka, překážka</i>

Nejčastěji se u této slovtvorné kategorie ve zkoumaných textech odvozuje dvojicí sufixů *-nie/-tie*, dále nulovým sufixem a pomocí *-a* a *-ba*. Začínají se uplatňovat sufixy *-et/-ot* a *-ka/-vka*. Při tvoření dějových jmen dochází často v rámci jedné památky nebo jimi napříč k paralelní slovtvorné derivaci, např.: *promluva/promluvenie* KRISTA; *hřmanie/hřmota/hřmot* PASKAL (další příklady na paralelní slovtvornou derivaci viz tabulka).

2.4.2.1.8 Jména vlastností

Jsou pojmenováním nedějových, statických příznaků jako nezávislých substancí. Jedná se transpoziční slovtvornou kategorii; výslednou konečnou odvozeninou je abstraktum. Staročeská deadjektivní abstrakta jsou od počátku historické doby formálně odlišná od názvů konkrétních nositelů vlastností; většinou jsou odvozena sufixy *-ost*, *-stvie/-stvo*, méně často pak sufixy *-ota*, *-oba* a formanty *-ie*, *-o*.

Jména vlastností jsou v analyzovaném materiálu zastoupena těmito formanty:

	KRISTA	OTCB	PASMUZA	PASKAL
-ost	<i>žádost, milost, mrzkost, múdrost, svatost, brzlost, čelost, dalekost, dárnost, drzost, hlubokost, hořkost, jistost, libost, malost, náhlost, nedóstožnost, nesnažnost, ohavnost, opatrnost, plnost, protivnost, radost, rychlost, shnilost, skúpost, sladkost, slavnost, snažnost, sprostnost, starost (tj. stáří), svatost, světlost, sytost, ščedrost, šlechetnost, temnost, težkost, tichost, trojnost, truchlost, velikost, výsost, známost, zřiedlnost, žalost ap.</i>	<i>bedlivost, bělost, blekotnost, bujnost, drzost, duostojnost, hojnost, horkost, hořkost, chytrost, churavost, jasnost, krotkost, lenost, mladost, múdrost, nekyprost, opatrnost, , svatost, světlost, sytost, tajnost, tesknost, tichost, truchlost, ustavičnost, velebnost, velikost, známost, žalost ap.</i>	<i>mlčědllost, radost, bělost, bezměrnost, bílost, brzlost, bujnost, čelost, cnost, divokost, drzost, hlubokost, horkost, hořkost, hrdost, hustost, chytrost, ješitnost, jistost, krotkost, křehkost, lenost, libost, (ne)milost, mladost, mrzkost, múdrost, náhlost, nedóstožnost, nesličnost, nesnadnost, okružlost, ostrost, pilnost, počestnost, pořádnost, pravedlnost, shnilost, sporost, spravedlnost, sprostnost, starost, studenost, svatost, světlost, ščedrost, širost, šlechetnost, temnost, tesknost, těžkost, tichost, trojnost, truchlost, ustavičnost, věčnost, velebnost, velikost, vysokost, zlost, známost, žádost, žalost, živost ap.</i>	<i>marnost, nesnadnost, radost, temnost, bělost, brzlost, bujnost, bytnost, celost, ctnost, červenost, darnost, dospělost, drzost, hlubokost, hojnost, horkost, horlivost, hořkost, hrdost, chlípnost, chytrost, žalost, lehkost, lenost, libost, marnost, mladost, mrzkost, múdrost, náhlost, ohavnost ap.</i>
-oščě/ -ošťě/ -ostě	<i>radoščě, tesknoščě</i>	<i>radošťě</i>	<i>miloščě, radoščě, žaloščě, mrzkostě</i>	<i>milošťě, mrzkošťě, radošťě, múdrošťě</i>

<p>-stvie/ -stvo⁹⁴</p>	<p><i>tělesenstvie,</i> <i>bedlstvie...</i> / dědičstvo⁹⁵, <i>hrdinstvo,</i> <i>královstvo/</i> <i>království,</i> <i>manželstvo/</i> <i>manželství,</i> mistrovstvo, <i>poselstvo/</i> <i>poselství,</i> <i>smilstvie/</i> <i>smilstvo,</i> vítězstvo ap.</p>	<p><i>súsědctvie,</i> <i>bezpečenstvie,</i> <i>blíženstvie,</i> <i>dědictví,</i> <i>dětinstvie/stvo,</i> děvojstvo, <i>dobrovolenstvie</i> <i>důstojenstvie,</i> <i>duchovenstvie,</i> <i>hrdinstvie,</i> <i>hubenstvie,</i> jáhenstvo, <i>jěšitenstvie,</i> <i>krále(o)vstvie,</i> <i>kupecstvie,</i> <i>lakomstvie/stvo,</i> <i>lékařstvie,</i> manželstvo, <i>ochotenstvie,</i> <i>panenstvie/stvo,</i> popovstvo, <i>poselstvie,</i> <i>poslušenstvie,</i> <i>protivenstvie,</i> <i>přívuzenstvie,</i> <i>rytieřstvie/stvo</i> <i>smilstvie/stvo,</i> <i>tovařistvie/stvo</i> ap.</p>	<p><i>apostolstvie,</i> <i>arcibiskupstvie,</i> <i>bezpečenstvie,</i> <i>biskupstvie/stvo,</i> <i>bláznovstvie/stvo,</i> <i>bohatstvie, božstvie,</i> <i>ciesarstvie/stvo,</i> <i>člověčstvie,</i> <i>dědičstvie/stvo,</i> <i>dětinstvie/stvo,</i> <i>děvojstvie/stvo, ,</i> <i>hrabstvie,</i> hrdinstvo, <i>jestojstvie,</i> <i>ješitenstvie,</i> <i>kacieř(r)stvie/stvo,</i> <i>kněžstvie/stvo,</i> <i>krále(o)vstvie/stvo,</i> lakomstvo, <i>lékařstvie,</i> <i>malomocenstvie,</i> <i>manželstvie/stvo,</i> <i>mistrovstvie/stvo,</i> <i>množstvie,</i> mučedlenstvie⁹⁶, mučedlníctvie, <i>náboženstvie,</i> <i>nebezpečenstvie,</i> <i>nesnadenstvie,</i> <i>neudatenstvie,</i> <i>nevděčenstvie, ,</i> <i>papežstvie/stvo,</i> pastýřstvo, <i>podobenstvie,</i> <i>poručenstvie,</i> <i>poručstvie,</i> <i>poselstvie/stvo,</i> <i>poslušenstvie,</i> <i>proročstvie,</i> <i>prospěšenstvie,</i> <i>prostranstvie,</i> <i>protivenstvie,</i> <i>rytieřstvie</i> smilstvo, <i>snaženstvie,</i> <i>sprostenstvie,</i> <i>starostvie,</i> <i>svědečstvie,</i> šeředenstvie, šeředstvie, <i>tajen(m)stvie,</i> tělesenstvie, tělestvie, tesařstvie, <i>ustavičenstvie,</i> <i>vděčenstvie,</i> <i>vdovstvie, veličstvie,</i> <i>vítězstvie/stvo,</i> <i>všemohučenstvie/stv</i> <i>o, žakovstvie</i> ap.</p>	<p><i>dědictví,</i> <i>apoštolstvie,</i> <i>(arci)biskupstvie,</i> <i>bláznovstvie/tvo,</i> <i>bohactvie, božstvie,</i> <i>bratrstvie,</i> <i>ciesarstvie,</i> <i>člověčenstvie,</i> <i>dědictvie/ctvo,</i> <i>děvičstvie,</i> <i>duchovenstvie,</i> <i>duostojenstvie,</i> <i>jednostajenstvie,</i> <i>kacieřstvie/tvo,</i> <i>kněžstvie/tvo,</i> <i>královstvie/tvo,</i> <i>křesťanstvie,</i> <i>lakomstvie/tvo,</i> <i>lékařstvie, manstvie,</i> <i>manželstvie/tvo,</i> <i>markrabstvie,</i> <i>poručenstvie,</i> <i>poselstvie,</i> <i>poslušenstvie,</i> <i>prorocstvie,</i> <i>prospěšenstvie,</i> <i>protivenstvie,</i> <i>rytieřstvie,</i> <i>svědectvie,</i> <i>šeredc(s)tvie/tvo,</i> <i>tajemstvie,</i> <i>ukrutenstvie,</i> <i>ustavičenstvie,</i> <i>hautmanstvie,</i> <i>vdovstvie,</i> <i>veleslavenstvie,</i> <i>velictvie, vítězstvie,</i> <i>vládařstvie,</i> <i>zúfalstvie /</i> hrdinstvo, <i>mistrovstvo/vie,</i> <i>mučedlnictvo/vie,</i> <i>dětinstvo/vie,</i> pastýřstvo, <i>smilstvo/vie,</i> bezdětinstvo, zákonictvo, <i>bohatctví,</i> <i>knížectví/ctvo,</i> <i>velictví</i> ap.</p>
---------------------------------------	--	---	---	--

⁹⁴ V rámci této slovtvorné kategorie jsou uváděny i lexémy, u nichž je název osoby označením povolání nebo

-ota	<i>čistota, dobrota, slepota, jistota, lakota, nečistota ap.</i>	<i>čistota, lakoty, dobrota, nahota, nečistota, belhota, křivota, suchota, lepota ap.</i>	<i>(ne)čistota, dobrota, jednota, jistota, lepota, nahota ap.</i>	<i>(ne)čistota, dobrota, hluchota, jistota, lepota, nahota, slepota, suchota, štědřota, křivota, psota ap.</i>
-oba	<i>chudoba, mdloba, siroba</i>	<i>chudoba, mdloba</i>	<i>chudoba, mdloba, siroba</i>	<i>mdloba, chudoba, siroba</i>
-ie	<i>zdravie, veselé ap.</i>	<i>veselé, zdravie ap.</i>	<i>zdravie, veselé ap.</i>	<i>zdravie, veselé ap.</i>
-o	<i>horko ap.</i>	<i>mokro, horko, teplo ap.</i>	<i>jasno, horko, studeno ap.</i>	<i>jasno, horko, studeno ap.</i>
-ina	–	<i>tišina</i>	–	–
-ině	<i>svatyně</i>	<i>svatyně</i>	<i>svatyně</i>	<i>svatyně</i>

Podstatná část všech formací je u této slovtvorné kategorie odvozena příponou *-ost*, popř. morfologickou variantou *-oščě/-ošťě/ostě*. Druhým velmi využívaným sufixem byla přípona *-stvie/-stvo*, přičemž sufix *-stvo* je méně častý a ve většině případů se jedná jen o paralelní podobu ke *-stvie* bez jakékoli významové odlišnosti. V textech je u několika lexémů doložena pouze podoba *-stvo*, ale neznamená to, že by se v těchto případech ve staré češtině podoba na *-stvie* vůbec nevyskytovala – v tabulce jsou tyto odvozeniny psány jiným typem písma. Využití zbývajících uvedených sufixů je malé až výjimečné. V několika případech sufix *-stvo* významově odlišuje daný lexém od jeho zakončení na *-stvie*, a to tehdy, když se zakončením *-stvo* tvoří jména hromadná (srov. tabulku v oddíle 2.4.2.1.10). Pro zajímavost je možné uvést doklady na užití variantních slovtvorných základů při odvozování (v tabulce jsou tučným písmem společně s kurzívou), které se vyskytují v Pasionálu muzejním; slovtvorným formantem je v těchto případech vždy sufix *-stvie*.

2.4.2.1.9 *Jména okolností* jsou výsledkem transpozice okolnosti v samostatnou substanci. Při tomto procesu se jakoby opomíjí nositel tohoto příznaku. Z tohoto důvodu je pochopitelné, že se jména okolností prolínají se jmény nositelů okolnostních příznaků, proto se zde vedle abstrakt nalézají také pojmenování konkrétních substancí. Slovnědruhově jsou odvozovacím základem pro tuto slovtvornou kategorii adverbia a dále výrazy funkčně ekvivalentní, tj. předložkové pády substantiv.

Ve zkoumaných textech lze doložit tyto doklady s následujícími formanty⁹⁷:

	KRISTA	OTCB	PASMUZA	PASKAL
různé prefixy	<i>bezdětečstvie, bezprávie..., přístřešie, předpeklé ap.</i>	<i>náručie, předpeklé ap.</i>	<i>nákončie, bezživotie, příjmie, přístřešie, předpeklé ap.</i>	<i>nákončie, bezživotie, předměstie, předpeklé, příjmě, přístřešie ap.</i>

u kterých vystupuje do popředí význam druhu povolání, oboru činnosti, směru ap. (*křesťanstvie, lékařstvie, mučedlenstvie, pastýřstvo, proročstvie ap.*). Z těchto významů se posléze vyvinulo označování míst, území (*ciesarstvie, královstvie ap.*). Přesto, že jsou odvozeniny typu *královstvie* na pomezí mezi slovtvornou kategorií jmen vlastností a jmen míst, jsou uváděny pouze jako součást slovtvorné kategorie jmen vlastností (k tomuto vymezení srov. *Mluvnice češtiny 1* 1986:298).

⁹⁵ Jiným typem písma jsou v tabulce označeny lexémy, které se ve zkoumaných textech vyskytly jen se sufixem *-stvo*.

⁹⁶ Tučně jsou v tabulce uvedeny případy, u nichž jsou z textů doloženy variantní slovtvorné základy.

⁹⁷ V rámci této studie je u jmen okolností upřednostňováno užší pojetí vymezení této slovtvorné kategorie. V tabulce jsou zařazeny pouze ty lexémy, o nichž se domníváme, že je není možné zařadit do jiné slovtvorné kategorie. *Mluvnice češtiny 1* (1986:312) a *Šlosar* (1986:281) upřednostňují širší specifikaci této slovtvorné kategorie a v jejich pojetí by sem ze zkoumaných textů patřila např. ještě slova: *povětršie, příslovie, zajitřie, nazaj(i)třie, záhubie, nádobie, násilě, zádušie, pokolenie, nádobie, ponebí, zášijek, poliček, pošijek, spolek, závdavek*.

-ek	<i>prostředek</i> ap.	<i>předek, svrček,</i> <i>zadek, podolek,</i> <i>náměstek</i> ap.	<i>náměstek,</i> <i>prostředek</i> ap.	<i>prostředek, předek,</i> <i>náměstek</i> ap.
-----	--------------------------	---	---	---

Ve zkoumaných textech se při tvorbě okolnostních jmen nejčastěji objevily prefixy *bez-*, *ná-*, *před-*, *po-*, *pro-*, *pří-*. Druhou možností tvoření těchto jmen je s využitím sufixu *-ek*; tento způsob tvoření je staré češtině nový a nenavazuje na žádný typ doložený ve staroslověnině.

2.4.2.1.10 *Jména hromadná* jsou slovtvornou modifikační kategorií, v které se lexikální význam fundujícího slova nemění, pouze se k němu přidává význam množství; plurálový význam ‚množství jednotlivin‘ je tu modifikován, obohacován a doplňován znakem soubornosti, celistvosti.

Ve zkoumaných památkách se u této kategorie uplatňují následující formanty:

	KRISTA	OTCB	PASMUZA	PASKAL
-ie/ - ovie	<i>kamenie, kvietie,</i> <i>roždie, uhlé/</i> <i>hroznovie</i> ap.	<i>malinie, dříevie,</i> <i>kamenie, kořenie /</i> <i>palmovie</i> ap.	<i>kamenie, prútie,</i> <i>ruždie / uhlé</i> ap.	<i>kamenie, prútie /</i> <i>uhlé, obilé, skále</i> ap.
-ie (f.)	<i>kněžie, bratřie</i>	<i>bratřie, kněžie</i>	<i>bratřie, kněžie</i>	<i>bratřie, kněžie</i> ⁹⁸
- ctvo/ -stvo	<i>ptačstvo,</i> <i>tovařistvo,</i> <i>rytieřstvo</i> ap.	<i>kacieřstvo,</i> <i>pohanstvo,</i> <i>žákovstvo</i> ap.	<i>tovařistvo/stvie,</i> <i>křesťanstvo/stvie,</i> <i>pohanstvo, ptačstvo,</i> <i>rytieřstvo,</i> <i>žákovstvo, židovstvo</i> ap.	<i>tovařistvo,</i> <i>ptactvo,</i> <i>žákovstvo,</i> <i>křesťanstvo,</i> <i>rytieřstvo,</i> <i>pohanstvo,</i> <i>židovstvo</i> ap.

Nejvíce doložených útvarů je ve staročeských zkoumaných prózách se zakončením *-ie/-ovie* a *-ctvo/-stvo*. Od osob jsou ještě ve všech textech doložena stará kolektiva *bratřie*, *kněžie* (srov. komentář v tabulce u PASKAL).

2.4.2.1.11 *Jména přechýlená*

Jde o modifikační kategorii, která spočívá v tom, že se k základnímu pojmenování živé bytosti přidává derivací znak odlišného rodu. Podle mluvnické povahy jmen rozlišujeme dvě skupiny rodových dvojic: slovtvorné (např. *bůh – bohyně*) a neslovtvorné (např. *bratr – sestra*). Ve slovtvorných dvojicích, které jsou předmětem naší analýzy, se v převážné většině vyskytuje jméno označující ženskou bytost jako jméno odvozené slovtvornou příponou na základě maskulina, opačně to bývá jen velmi výjimečně; v menší míře než feminina se tímto způsobem odvozují také neutra. V textech počátků staročeské prózy, jsou doložena přechýlení k rodu ženskému, která slouží k vyjádření přirozených pohlavních rozdílů, a k neutřím, která vyjadřují nedospělost, pohlavní nevyhraněnost pojmenovávaného jedince.

Vyskytly se tyto formanty:

	KRISTA	OTCB	PASMUZA	PASKAL
feminina : -yni(ě)	<i>hospodyni,</i> <i>bezdětkyni(ě),</i> <i>mistryně</i> ap.	<i>bohyně,</i> <i>hospodyně,</i> <i>mistryně</i> ap.	<i>bezdětkyni(ě),</i> <i>bohyni(ě),</i> <i>hospodyni(ě),</i> <i>mistryně, prorokyně,</i> <i>synovkyně</i> ap.	<i>bezdětkyně, bohyně,</i> <i>hospodyně, mistryně,</i> <i>prorokyně,</i> <i>přítelkyně</i> ap.

⁹⁸ Doplňující adjektivum, které tyto lexémy specifikuje, je však už v plurálu maskulin. Je tedy možné předpokládat, že už tyto dva lexémy nejsou pokládány za hromadná jména se singulárním skloňováním podle feminin, nýbrž už za maskulina s plurálovým skloňováním.

-ka	<i>pohanka, nebožka</i> ap.	<i>rodička, družka, manželka, mužatka</i> ap.	<i>šafárka, ejipčaka, vnučka, hospodynka, křesťanka, pohanka, nebožka, židovka</i> ap.	<i>hospodárka, šafárka, chovačka, manželka, nebožka, pohanka, tovariška, chovačka⁹⁹, rodička, židovka, dědička, vnučka</i> ap.
-icě	<i>mírnice, naučedlnice, poselnicě, poslušnicě, prostřednicě, přívuznicě, služebnicě, utěšitedlnice, vzvolenicě, hříšnicě, (s)pomocnicě, smilnicě, družicě, nahrazedlnicě, orudovnicě</i> ap.	<i>hubenicě, komornicě, lvicě, opicě, oslicě, služebnicě, vlčicě</i> ap.	<i>apostolnicě, kazatedlnicě, mučedlnicě, naučedlnicě, prositedlnicě, běšnicě, bláznicě, holubicě, milostnicě/milostivice, mladice, následovnicě, orudovnicě, oslicě, pokánnicě, pomocnicě, poselnicě, přítelnicě, přívuznicě, pústennicě, služebnicě, spomocnicě, vlčicě, zvolenice</i> ap.	<i>apoštolnice, bláznice, diábelnice, holubice, hříšnice, hubenice, kazatelnice, komornice, mladice, mučedlnice, následovnice, naučedlnice, nenávistnice, orlice, orodovnice, oslice, příbuznice, prie(i)telnice, přízednice, pústennice, pútnice, služebnice, spomocnice, světice, vlčice, zvolenice</i>
-na (-ovna)	<i>královna, Samaritána</i>	–	<i>ciesařovna, králo(e)vna, kněžna</i>	<i>šlechtična, kněžna, královna</i>
-a	<i>pěstúna</i>	–	<i>křesťana, pěstúna, súseda</i>	<i>pěstúna, súseda</i>
neutra: -ě	<i>dobyťčě; lze doložit i odvozeniny se zvláštním plurálem -enci, který vznikl v souvislosti s deminutivy: holubenci</i>	<i>dobyťčě; lze doložit i odvozeniny se zvláštním plurálem -enci, který vznikl v souvislosti s deminutivy: holubenci, kolenci</i>	<i>dobyťčě; lze doložit i odvozeniny se zvláštním plurálem -enci, který vznikl v souvislosti s deminutivy: kolenci</i>	<i>dobyťčě</i>

V textech se v rámci této slovtvorné kategorie uplatňují u feminin tři velmi produktivní sufify: *-yně(i)*, *-ka* a *-icě*, okrajově k nim ještě co do produktivnosti lze přidat příponu *-na* s variantou *-ovna*. Zbývající sufify, které jsou uvedeny v tabulce, plní při přechylování zcela okrajovou funkci.

⁹⁹ Za lexém *dojka* v PASMUZA.

U neuter je dominantní přípona -ě, jež je ve zkoumaných textech doložena vždy jen jedním dokladem.

2.4.2.1.12 *Jména zdobnělá*

Jedná se o modifikační slovtvornou kategorii, v níž se k významu základní substance navíc přidává znak zmenšení, který je ještě často spojen s emocionálním zabarvením zpravidla kladného charakteru. Každý z obou významových komponentů se může uplatňovat v různé míře, popřípadě zcela převažovat. Naopak může dojít k potlačování nebo úplné ztrátě deminutivního zabarvení; deminutivní význam se rovněž může prolínat s významem specifikačním. Podstatným rysem deminutiv je jejich možnost vícenásobné derivace. Jména zdobnělá jsou považována za jednu z nejdůležitějších modifikačních kategorií (*Tvoření slov v češtině 2* 1967:494). Pro celou jejich soustavu je charakteristický vysoký stupeň gramatikalizace (jde o výrazný rys diferencující je od augmentativ). Deminutiva povětšinou respektují původní rod fundujícího jména, dělí se na maskulina, feminina a neutra.

V rámci slovtvorné kategorie deminutiv se ve zkoumaném materiálu vyskytly tyto formanty:

	KRISTA	OTCB	PASMUZA	PASKAL
maskulina: -ec	<i>stolec</i> ¹⁰⁰ , <i>telec</i> , <i>prstec</i> , <i>bratřec</i> , <i>holubenec</i> , <i>beranec</i> , <i>kozlenec</i> , <i>bratřenec</i> , <i>bochnec</i> ap.	<i>úročec</i> , <i>bržec</i> , <i>klášterec</i> , <i>krušec</i> , <i>lvičenec</i> ¹⁰¹ , <i>provazec</i> , <i>sestřenec</i> , <i>stolec</i> , <i>sudec</i> , <i>úřadec</i> , <i>bratřec</i> , <i>dielec</i> , <i>kútec</i> , <i>plástec</i> , <i>postavec</i> , <i>robenec</i> , <i>stavec</i> , <i>sudenec</i> , <i>žrnovec</i> ap.	<i>robenec</i> , <i>bochnec</i> , <i>bratřec</i> , <i>ostrovec</i> , <i>provazec</i> , <i>stolec</i> , <i>synovec</i> , <i>pupenec</i> , <i>klášterec</i> , <i>měšec</i> , <i>postavec</i> ap.	<i>bochnec</i> , <i>bratranec</i> (<i>bratřenec</i>), <i>bratřec</i> , <i>měšec</i> , <i>ostrovec</i> , <i>postavec</i> , <i>praporec</i> , <i>pupenec</i> , <i>robenec</i> , <i>bratranec</i> , <i>zvonec</i> , ap.
-ek	<i>holúbek</i> , <i>ptáček</i> , <i>kúsek</i> , <i>živótek</i> , <i>domek</i> , <i>hrádek</i> , <i>beránek</i> , <i>volek</i> , <i>účinek</i> ap.	<i>beránek</i> , <i>čásek</i> , <i>domek</i> , <i>hádek</i> , <i>holúbek</i> , <i>lístek</i> , <i>mníšek</i> , <i>provázek</i> , <i>súdek</i> , <i>svazek</i> , <i>tovarišek</i> , <i>účinek</i> , <i>volek</i> , <i>živuotek</i> , <i>brloužek</i> , <i>pacholek</i> , <i>prútek</i> , <i>člunek</i> , <i>črvek</i> , <i>vlásek</i> , <i>kožíšek</i> , <i>synek</i> , <i>oráček</i> , <i>oslíček</i> , <i>ptáček</i> ap.	<i>oráček</i> , <i>příbyteček</i> , <i>ptáček</i> , <i>domek</i> , <i>holúbek</i> , <i>kútek</i> , <i>lístek</i> , <i>mníšek</i> , <i>obrázek</i> , <i>okrslek</i> , <i>prútek</i> , <i>robišek</i> , <i>beránek</i> , <i>čbánek</i> , <i>pláštěk</i> , <i>potóček</i> , <i>človíček</i> , <i>tatíček</i> , <i>žáček</i> , <i>účinek</i> ap.	<i>článek</i> , <i>kútek</i> , <i>lístek</i> , <i>prútek</i> , <i>holúbek</i> , <i>hrádek</i> , <i>maršálek</i> , <i>mníšek</i> , <i>mravenek</i> , <i>obrázek</i> , <i>okrslek</i> , <i>provázek</i> , <i>prstének</i> , <i>súdek</i> , ap.
-ík	<i>pokojík</i> , <i>kotlík</i> , <i>rybářík</i> , <i>psík</i> , <i>oslík</i> , <i>bičík</i> , <i>hřebík</i> , <i>pacholík</i> , <i>nebožčík</i> ap.	<i>bochník</i> , <i>kbelík</i> , <i>mužík</i> , <i>otčík</i> , <i>pacholík</i> , <i>pokojík</i> , <i>tatík</i> , <i>veršík</i> , <i>košík</i> ap.	<i>křížmařík</i> , <i>pláščík</i> , <i>hřebík</i> , <i>košík</i> , <i>pacholík</i> , <i>tatík</i> , <i>otčík</i> , <i>pokojík</i> , <i>mužík</i> , <i>nebožčík</i> ap.	<i>křížmařík</i> , <i>kostelík</i> , <i>hřebík</i> , <i>košík</i> , <i>oslík</i> , <i>pacholík</i> , <i>pokojík</i> , <i>pytlík</i> , <i>řebřík</i> , <i>šlojeriek</i> , <i>tatík</i> , <i>veršík</i> ap.

¹⁰⁰ Formálně se jedná o deminutivum, které tento význam ztratilo a nabylo význam speciální ,trůn'. Tento fakt se však netýká dokladu v KRISTA, kde se vyskytuje ještě ve svém deminutivním významu: *ale Ježíš stolec postavě, ubrus položíše* KRISTA 32a.

¹⁰¹ U tohoto lexému a u slova *robenec* došlo zároveň k rodové změně.

-ček	<i>mladček, mládenček, kupček, pacholček, statček</i>	<i>hrnček, hřebíček, mazáček, mládenček, ostateček, přiebytček, rybníček, svazček, jedináček, synáček, vdolček</i>	<i>mladček, mládenček, synáček, telček, holomeček</i>	<i>synáček, telček, vnuček, holomeček, potóček</i>
-ky (jen pl.)	–	<i>šatky, peniezky</i>	–	–
feminina: -čě/-icě	<i>dvercě (jen pl.), ručicě, komořicě, děvicě</i>	<i>blánicě, děvicě, kapicě, krmicě, krupicě, lahvicě, lavicě, mladice, pelešicě, potřebicě, pravdicě, rolícě, řěpicě, tvrzicě, tyřricě, udicě, vdovicě, vodice, ztravicě; jinošicě (maskulinum)</i>	<i>děvicě, lavicě, přilbicě, suknicě, udicě, potřebicě</i>	<i>děvčice, děvice, kotvice, lahvice¹⁰², lavice, mošnice, potřebice, přielbice, suknice, vdovice, vesnice, udice</i>
-ka	<i>škříňka, děvečka, panenka, částka, dcerka, plenka, čelédka, dievka ap.</i>	<i>děvečka, chudomačka, hromádka, chalúpka, chvílka, chyška, peléška, postélka, véska, rohožka, zahrádka, ženka, jahódka, krupka, částka, pokrutka, potřebka, bylínka, krajínka, střěbanínka, zelínka, jeskyňka, kniežka, lúžka, pastúška, véska, hólka, pásnička, zédka, stezka, ženka, dievka ap.</i>	<i>děvečka, sviečka, nitka, panenka, plenka, flaška, hospodynka, tetka, dievka, húslky (jen pl.), Dušky (jen pl.) ap.</i>	<i>částka, flaška, plenka, děvečka, sviečka, nitka, nesnážka, dievka ap.</i>
-ička	<i>lodička, královnička, ovčíčka, vdovička, hrdlička, ručíčka, nebožička</i>	<i>komornička, komořička, lahvička, pásnička, potřebička, studnička, tajnička</i>	<i>deštička, děv(e)ička, dušička, hlavička, kaplička, komořička, králevnička, nebožička, ovčíčka, pásnička, sestřička, včelička, pútnička, ručíčka</i>	<i>kaplička, nebožič(t)ka, písnička, deštička, dušička, hlavička, komořička, holubička, húsličky (jen pl.), královnička, lanička, lodička, mošnička, ovčíčka, sestřička, studnička, truhlička, včelička, lžička, písnička</i>

¹⁰² Tento lexém je ponechán ve výčtu s deminutivou z čistě formálních důvodů; ve skutečnosti se ve staré češtině o deminutivum nejednalo (nepředpokládá se totiž vytvoření deminutiva z lexému *láhev*, nýbrž postup opačný, a to vznik lexému *láhev* z původnějšího *lahvice* – srov. oddíl 2.2.3.2.2.2).

neutra: -ce	<i>slůvce, hldelce, oke(o)nce, bydlce, vrátce (jen pl.)</i>	<i>dřevce, kolence, kořenice, městce, nádobice, okence, růsce sbožice, tělce, zelice</i>	<i>okence, tělce, vrátce (jen pl.), kolence</i>	<i>okence, věderce, vrátce (pl.)</i>
-tko	<i>kuřátko, ščeňátko, dietko, děťátko, oslátko</i>	<i>děťátko, dietko</i>	<i>děťátko, dietko, nebožátko, robátko</i>	<i>děťátko, mládátko, robátko, dietko, vnúčátko, kuřátko, nebožátko, řeřátko</i>
-ečko	<i>městečko</i>	<i>jabléčko, městečko, okénečko, poliečko</i>	<i>městečko</i>	<i>lodiečko, městečko</i>
-ko	<i>bříško</i>	<i>kořeníčko, křovičko, lističko, obilíčko, roždíčko, sítičko, sukovičko, zeličko, okénko, býličko, ličko</i>	<i>kameníčko, narozeníčko, osudíčko, uokýško ap.</i>	<i>kameníčko, narozeníčko, osudíčko, zeličko ap.</i>

U maskulin jsou v této slovo tvorné kategorii čtyři velmi produktivní deminutivní sufixy (viz tabulka). V několika málo případech došlo při deminutivizaci také k přechýlení, a to od neuter k maskulinům (*pacholík* – všechny texty; *řebřík* PASKAL). Femininní deminutiva se tvoří pomocí tří velmi produktivních formantů (viz tabulka). V jednom případě je k femininům zařazeno významem maskulinum, jenž je však formálně femininem. Neutra jsou odvozována pomocí sufixů *-ce*, *-tko*, *-ko*, méně často pak variantou *-ečko*. Celkově lze shrnout, že dominantní deminutivní formanty vyznívají jak na zakončení *c*-ového charakteru *-ec*; *-cě/-icě* ap., tak na zakončení *k*-ového charakteru. Tento stav se během doby střední mění a zakončení *c*-ového charakteru se u deminutiv stává zcela neproduktivní¹⁰³. Ojedinele se v rámci jednoho pramene objevila paralelní derivace pomocí sufixů *-icě* a *-ka* (*potřebicě/potřebka* OTCB); doložit ji lze i v rámci dvou různých textů (*komořicě* KRISTA – *komořička* PASMUZA).

2.4.2.1.13 *Jména obyvatelská a jména podle příslušnosti* jsou osobní jména motivovaná příslušností k místu v širokém smyslu. Tvoří se většinou od vlastních jmen, v menší míře také od apelativ. Obyvatelská jména tvořená od proprií se považují za vlastní s výjimkou některých jmen věcných¹⁰⁴, obyvatelská jména tvořená od jmen obecných jsou považována za apelativa.

Ve zkoumaných textech se objevují jména obyvatelská tvořená jak od jmen vlastních, tak obecných:

	KRISTA	OTCB	PASMUZA	PASKAL
- ěnin	<i>měščěnin</i>	<i>můřenin</i>	<i>měščěnin, můřenin, Slověnin</i>	<i>měštěnin, můřenin, Slovenin</i> (k vyrovnávání s plurálem ještě nedochází, ale už jsou doloženy tvary <i>Polák, Slovák</i>)
- inec	–	<i>vašinec, našinec</i>	–	–
- ák	–	<i>sedlák</i>	<i>sedlák</i>	<i>sedlák</i>
- ek	–	–	<i>sedlek</i>	–

¹⁰³ Srov. Šlosar (1986:290).

¹⁰⁴ Srov. *Tvoření slov v češtině 2* (1967:411).

2.4.1.1.14 *Jména nositelů substančního vztahu*

Slovotvorná kategorie jmen nositelů substančního vztahu se prolíná se slovotvornou kategorií jmen nositelů vlastností, ale oproti sémanticky jednodušší onomaziologické kategorii nositelů vlastností je kategorie nositelů substančního vztahu sémanticky značně rozrůzněná a vytváří rozmanité speciální onomaziologické kategorie, ke kterým patří např. jména podle význačné části, jména podle původu látky, jména podle podobnosti ap.

Ve zkoumaných textech se vyskytly následující formanty jednotlivých onomaziologických podkategorií jmen nositelů substančního vztahu:

a) *Jména podle význačné části:*

	KRISTA	OTCB	PASMUZA	PASKAL
-icě	<i>měřicě</i>	<i>měřicě, nohavicě</i>	<i>nohavicě</i>	<i>nohavice, rukavice</i>

b) *Jména podle původu látky:*

	KRISTA	OTCB	PASMUZA	PASKAL
-ic	–	–	<i>oráčovic, panic, královic</i>	<i>biřic, královic, panic, šlechtic</i>
-ík	–	–	<i>sumník</i>	–
-ina (f.)	–	<i>zelina</i>	<i>peřina, paučina</i>	<i>paučina</i>
-ník	–	–	<i>žitník</i>	<i>žitník</i>
-icě	–	<i>křemenicě, sklenicě</i>	–	–
-ich	–	<i>kožich</i>	–	–

c) *Jména podle podobnosti:*

	KRISTA	OTCB	PASMUZA	PASKAL
-ek	<i>desátek</i>	–	–	<i>desátek</i>
-icě/ -nicě	<i>stolicě, zimnicě</i>	<i>dennicě, nežtovicě, polovicě, zimnicě</i>	<i>stolicě, čepicě, dennicě, lisicě, pásnicě, polovicě, povětřicě, rúšicě, stolicě, šibenicě, zimnicě</i>	<i>lisicě, čepice, pásmice, polovice, rúšice, stolice, zimnice, letnice¹⁰⁵</i>
-a	–	<i>próducha</i>	–	–
-ava	–	–	<i>mrákava</i>	–
-ota	–	–	–	<i>mrákota</i>
-o (n.)	<i>břicho</i>	<i>břicho</i>	<i>břicho</i>	<i>břicho</i>

Slovotvorná kategorie jmen nositelů substančního vztahu je ve zkoumaných textech zastoupena rozmanitým množstvím sufixů, pro které je společným rysem jen velmi malá produktivita. Výjimku představuje sufix *-(n)icě*, pomocí kterého se zejména v podkategorii jmen podle podobnosti v hojně míře tvoří femininní odvozeniny.

¹⁰⁵ Vzhledem k tomu, že fundujícím slovem je pravděpodobně substantivum *léto* (srov. Machek 1997:328), jedná se spíše o slovotvornou kategorii jmen podle podobnosti, nikoli o slovotvornou kategorii jmen nositelů vlastností.

2.4.1.1.15 Prefixace substantiv¹⁰⁶

Na rozdíl od sufixace je tento typ tvoření u substantiv podstatně méně častý, proto mu není věnována taková pozornost jako sufixaci. Přesto jsou zde uvedeny veškeré předpony, které se ve zkoumaných textech na prefixaci podílejí. V následující tabulce jsou zaznamenány příklady jednak na tzv. čistou prefixaci, u níž se substantivum jako základové samostatně existující slovo ve spojení s předložkou významově obměňuje, aniž by nějak měnilo svou tvaroslovnou charakteristiku (srov. *Tvoření slov v češtině 2* 1967:695), jednak na tzv. prefixaci smíšenou, kde odvozené lexikální útvary nepředstavují pouze modifikaci toho, co je vyjádřeno základovým slovem, ale stávají se pojmenováními jiného řádu, které nelze podřadit fundujícímu útvaru (*Tvoření slov v češtině 2* 1967:685).

Přehled užívaných prefixů v jednotlivých zkoumaných textech¹⁰⁷:

	KRISTA	OTCB	PASMUZA	PASKAL
arci- (alci-)	–	<i>arcibiskup</i>	<i>arcibiskup</i> , (také posesivum <i>arcibiskupóv</i>), <i>arcibiskupstvo/ie</i> , <i>alcipřest</i>	<i>arcibiskup</i> , (také posesivum <i>arcibiskupóv</i>), <i>arcibiskupstvo/ie</i> , <i>arcipřist</i> , <i>arcikacieř</i> , <i>alcipřiš(s)t</i> , <i>alcipřeš(s)t</i>
anci- anti-	–	–	<i>ancikr(ř)ist</i> (<i>ancikřistus</i>)	<i>antikrist(us)</i> , (také posesivum <i>antikristóv</i>)
bez(e)- ¹⁰⁸	<i>bezdětečstvie</i> , <i>bezdětinstvo</i> ap.	–	<i>bezdětkyni</i> , <i>bezživotie</i>	<i>bezdětinstvo</i> , <i>bezdětkyně</i> , <i>bezprávie</i> , <i>bezživotie</i>
do-	<i>dostúpenie</i>	<i>dokonánie</i> , <i>dolíčenie</i> , <i>doufánie</i>	<i>domněnie</i> , <i>doplnění</i> , <i>dosvědčenie</i> , <i>dovedenie</i> ap.	<i>dojítie</i> , <i>dokonánie</i> , <i>dolíčenie</i> , <i>domněnie</i> , <i>dopuštění</i> , <i>dosvědčenie</i> , <i>doufánie</i> ap.
dosti-	–	<i>dostiučinění</i>	–	–
na-/ná-	<i>narozenie</i> , <i>navrácenie</i> ap.	<i>naplnění</i> , <i>napominanie</i> , <i>narozenie</i> , <i>naučedlník</i> , <i>naučenie</i> , <i>navrácenie</i> ap.	<i>narozenie</i> , <i>narozeničko</i> , <i>naučedlník</i> , <i>naučedlničě</i> , <i>naučenie</i> , <i>navrácenie</i> , <i>nákovadlničě</i> ap.	<i>nabádanie</i> , <i>nadutie</i> , <i>naleznie</i> , <i>naplnění</i> , <i>napominanie</i> , <i>napravenie</i> , <i>napsánie</i> , <i>narozenie</i> , <i>navrácenie</i> , <i>náhoda</i> , <i>nákovadlnice</i> , <i>národ</i> , <i>návod</i> ap.
ne-	<i>nevrácenie</i> , <i>nečistota</i> , <i>nedostatek</i> , <i>nedóstožnosť</i> , <i>nedóvčerenie</i> , <i>nemilost</i> , <i>nepřietel</i> , <i>nepřiezen</i> , <i>nepřijetie</i> , <i>nevěrenie</i> ap.	<i>nebázn</i> , <i>nebezpečnosť</i> , <i>nedomněnie</i> , <i>nedostatek</i> , <i>nekyprost</i> , <i>nenáboženstvie</i> , <i>neposlušenství</i> , <i>nepotřeba</i> , <i>nepravda</i> , <i>nepřietel</i> , <i>nepřiezn</i> , <i>nešlechťnosť</i> , <i>neustavičenstvie</i> ap.	<i>nečistota</i> , <i>nedostatek</i> , <i>nejětie</i> , <i>nekázen</i> , <i>nemúdrost</i> , <i>nepokoj</i> , <i>nepřietel</i> , <i>nepřiezn</i> , <i>nesnadnosť</i> , <i>nevrovnosť</i> ap.	<i>nebázn</i> , <i>nečistota</i> , <i>nedostatek</i> , <i>nejetie</i> , <i>nekázen</i> , <i>nekřtěnec</i> , <i>nepokoj</i> , <i>nepravost</i> , <i>nepřietel</i> , <i>nepřiezeň</i> , <i>neřád</i> , <i>nesnadnosť</i> , <i>nespanie</i> , <i>neudatenstvie</i> , <i>neumělost</i> , <i>neznámost</i> ap.

¹⁰⁶ V souvislosti s prefixací substantiv srov. také oddíl 2.4.2.1.9.

¹⁰⁷ Do seznamu předponových substantiv jsou zařazena i ta verbální substantiva, která již zřetelně ukazují na odvození od prefixovaných sloves.

¹⁰⁸ Ve všech uvedených případech lze uvažovat také o slovtvorné kategorii jmen okolností.

o-/ob-	<i>obdarovanie, obezrenie ap.</i>	<i>obdařenie, obdrzrenie, obluda, obmeškãnie, obsedenie, obvãzanie, očišćenie, ohlãšenie, omluva, opušćenie, oslavenie, otãzanie, ozraćenie ap.</i>	<i>obdiv, obleženie, obluda, obmeškãnie, oboćie, obrėzãnie, obrėzovanie, obveselenie, obtieženie, obvlaženie, očišćenie, okov, omluva, omytie, opona, opuštjenje, osúzenie, osvietenel, osvietenie, uotaz ap.</i>	<i>obdarovanie, obeslãnie, obezrenie, obchod, oblehćenie, obleženie, obluda, obludnik, oblúzenie, obmeškãnie, obrėzãnie, obtieženie, obvlaženie, očištjenje, ohrada, omluva, opuštjenje, ostrizrenie, osúzenie, osvietenie, otãzanie, otãzka ap.</i>
ot- /od-	<i>otdiel, odpovedenie, otpušćenie ap.</i>	<i>odlúćenie, odplata, odpoćinutie, odpovედ, odpovedenie, odpušćenie, odsúzenie ap.</i>	<i>od(t)plata, odpoćinutie, odpoćivadlo, odpoćivãnie, od(t)povედ, od(t)povedenie, od(t)pušćenie, odvlaženie, otdiel, otevřenie, otplacenie ap.</i>	<i>ot(d)placenie, ot(d)poćinutie, otpoćivadlo, ot(d)poćivãnie, ot(d)puštjenje, ot(d)povedenie, oddiel, odepsãnie, odlúćenie, odplata, odsou(ú)zenie, odvlaženie, odvolãnie ap.</i>
pa-	–	–	<i>paznohty¹⁰⁹ (jen v pl.)</i>	<i>paznehty, pazúry¹¹⁰ (oboje jen v pl.)</i>
po-	<i>pobojovanie, počest, pohãdka, politovanie, pomluva, pomoc, pomyšlenie, poniženie, porozenie, pořãdnost ap.</i>	<i>pohãdka, pokãnie, pokynutie, pomluva, poniženie, popruh, poroznie, pořãd, poslada ap.</i>	<i>pobėženie, pobitie, poblúzenie, pobojovanie, pocelovanie, počest, pohãdãnie, pohãdka, pohýřenie, pochovanie, poklinãnie, poklonjenje, pokopãnie, pomazãnie, pomluva, ponucenie, poprava, poprošenie, popsãnie, porozenie, poslúženie, potlaćenie, potřesenie, potvrzenie ap.</i>	<i>pobėženie, pobitie, poblúzenie, pocelovanie, poćištjenje, podařenie, pohãdka, pohonec, pohoršenie, pohrom(a), pochovanie, pochovãvanie, pochybenie, pokãnie, pokãnnik, poklinãnie, poklona, pokryvadlo, pokřik, polibenie, pomazãnie, pomluva, ponucenie (ponúkanie), ponuknutie, ponućenie, poprava, poprãvce, poprošenie, popsãnie, porozenie, posvćenie, poškvrna, potkãnie, potřesenie, potupa, potupenie, potvrzenie, povolenie, pozdravenie, poznãnie ap.</i>
pod-	<i>podbitie, podnož, podstúpěj</i>	<i>podnož, podkraj</i>	<i>podćieš, podkonie, podnož, podpãlenie, podpãnvie, poduška, podãkladie ap.</i>	<i>podćieše, poddãvenie, podklona, podkomořie, podkonie, podnožie, podpãnvie, podpora, podstrk, poduška, podvrtel, podãkladie</i>
pra-	<i>prãnãrod, prãzdědĩ</i>	–	<i>prãnãrod, prašćedĩ</i>	<i>prãděd, (mĩsto prãnãrod zde ve stejném významu prãnãrod)</i>

¹⁰⁹ K etymologii tohoto slova srov. Machek (1997:439).

¹¹⁰ Ibidem.

pro-	<i>prodlenie, prolitie, promluvenie, promluva ap.</i>	<i>prodlenie, prohlubeň, prohřešenie, prolitie, propast, prorada, prospěch, prospěšenství ap.</i>	<i>probitie, prodlenie, prolitie, promluvenie, propast, prorádce, prorada ap.</i>	<i>prodavač, prodlenie, procházka, prolitie, proměnění, proměna, promluvenie, pronárod, prorádce, provinění ap.</i>
pró- (pruo-)	–	<i>próducha, próvod, próstie</i>	<i>próvod, próčelé</i>	<i>próvod, próčelé</i>
pře-	<i>předání, přestúpenie, přestání ap.</i>	<i>přebojník, přebývanie, přechítanie, překáženie, přeloženie, přelud(a), přemluva, přěplach, přepuštění, přestání, přestúpenie, přesušenie, převozník ap.</i>	<i>přebyvadlo, přebývanie, přehádanie, přepušenie, přestání, přetrpenie ap.</i>	<i>přebyvadlo, přebývanie, přehádanie, překáženie, překážka, překlad, překládanie, přemnožstvie, přenesenie, přeplašenie, přepuštění, přestání, převědění, převozník ap.</i>
před(e)- ¹¹¹	<i>předběha</i>	<i>předmluva</i>	<i>předěrcenie (předřečenie), předjednání, předpůsobenie</i>	<i>předjednání, předpověd</i>
při- /prie-	<i>příběh, příkázanie ap.</i>	<i>přívoz, přihlédanie, přichýlenie, přijetí, příkázanie, přirozenie, přivedenie, přívítanie ap.</i>	<i>přiblížení, příběh, příekop, příekorizna, přiepusta, přieval, přivoz, přihlédanie, přijitie, příkázanie, přílbicě, přiodění, přirozenie, přispořitel, přivedenie ap.</i>	<i>přiblížení, příběh, přieval, přivoz, přihlédanie, přijitie, příkázanie, přiodění, přirovnání, přirozenie, přispořitel, přivedenie, přivísutí, přiznání ap.</i>
roz-	<i>rozdíel, rozkázanie, rozlúčenie, rozmyšlenie ap.</i>	<i>rozprávění, rozdění, rozeznání, rozhněvání, rozkázanie, rozmysl, rozněcování, rozniecenie, rozprávění, rozvodnění ap.</i>	<i>rozdíel, rozhranie, rozkázanie, rozlúčenie, rozmyšlenie, rozniecenie, rozplozenie, rozpravenie, rozstúpenie, rozvádka ap.</i>	<i>rozbroj, rozdiel, rozdvojenie, rozeznání, rozhranie, rozkázanie, rozlúčenie, rozmnoženie, rozmyšlenie, rozniecenie, rozpravenie, rozprávka, rozpuštění, roztržka, rozvádka, rozvlaženie ap.</i>

¹¹¹ Srov. slovotvornou kategorii jmen okolností (oddíl 2.4.2.1.9).

s(e)-	sbĕradlo, sbor, shnilost, shřěšení, schráněnie, schrána, sjednánie, skládanie, skonánie, slib, slíbenie, slibník, smilovánie, snuzenie, svítězenie, svódcě ap.	sběř, sbor, sežzenie, skládanie, shřěšení, skonánie, skončenie, slíbenie, smilovánie, spadenie, stvořenie, stvořitel, svítězenie ap.	sbĕradlo, sbor, snilost, shřěšení, schrána, sjednánie, skládanie, skonánie, skončenie, slíbenie, složenie, směštnánie, smilovánie, smlúva, spadenie, spojenie, stvořenie, stvořitel, svítězenie, svuodcě ap.	sbor, sepsánie, seslánie, setrvánie, shřěšení, schrána, schráněnie, sjednánie, skládanie, skonánie, skončenie, slíbenie, slitovánie, smilovánie, smlúva, spadenie, spálenie, spojenie, stvořenie, stvořitel, svítězenie, svítězitel, svolenie, svuodce ap.
sú-	súhrada	súmрак, súsěd	súsěd, súsěda	súsed (soused), súseda
sub-	–	subdiákon	–	subdiákon
ú-	úmysl, úrod, účastek, účinek, úraz, úrok, úředník, úvod, útěcha ap.	účinek, úkor, úmysl, úročec, úrok, úřad, úřadec, úsvit, útok ap.	účinek, údolé, úkrojek, úkrop, úmluva, úmysl, úraz, úroda, úřad (úřed), úředník, úsvit, útěcha, útočiště, úvoz ap.	účastník, účinek, údolé, úhona, úklad, úkrop, úkora, úmluva, úmysl, úraz, úroda, úřad, úředník, úsvit, útěcha, úsudek, útočiště, úvod, úvoz ap.
v(e)-	vděčenství , vděčnost, vdešení, vezřenie, vstánie	vslunie, vstánie	vděčenství, vdešení, vezřenie, vstánie	vděčenství, vdechnutie, vdešení, vezřenie, vnesenie, vnuknutie, vstánie
vs- / vz(e)-	vschod, vzkříšenie (varianty zkríšenie, skríšenie), vzbuzenie, vezřenie, vznícenie, vzvolenicě, vzdychánie	vezřenie, vzchod, vzkříšenie, vztek, vzteklost, vztěkánie, vzdychánie	vschod (varianta vzchod), vzdešení, vzdychánie, vezřenie, vzhlédanie, vzkříšenie, vznešení, vznícenie	vzdálenie, vzdešení, vzdychánie, vezřenie, vzhlédanie, vzchod, vzkázanie, zkríšenie, vzloženie, vnesenie, vzplozenie, vztahánie
vy- (vý-)	vykúpenie ap.	vypravenie, vykladatel, vykúpenie, vyplutie, vypuzenie, vyvedenie, východ ap.	vykládanie, vykúpenie, vyvedenie ap.	vyhnánie, vyjitie, vykládanie, vykúpenie, vysvobozenie, vyvedenie, vyznánie ap.

z-	zbavenie, zjednanie, zjevenie, zposobenie, zvolenie ap.	zbavenie, zbuzenie, zhrzenie, zevovanie, zhubcě, zchovanice, zchovanie, zjevenie, zkúsenie, zpodjěnie, zpomanutie, zposobenie, zpravenie, zrádcě, zúfanie, zvolenec ap.	zěvenie, zežzenie, zjednanie, zjěvenie, zjěvitel, zmodranie, zposobenie, zprošćenie, zřiezenie, ztracenie, zvedenie, zvolenie ap.	zběř, zbor, zbuřenie, zjednanie, zjevenie, zkaženie, zmazanie, zmilelec, zmodrovanie, zmoženie, zposobenie, zproštěnie, zpuosoba, zrádce, zrada, zrust, zřieděnie, zřiezenie, ztracenie, zúfalstvie, zvelebenie, zvolenice, zvolenie ap.
za-/ zá- ¹¹²	zapřěnie, zástup ap.	zaslúženie, zahlazenie, zahrádka, zahrada, zatopenie, zatracenie, zavolanie, zazženie, západ, zástup, zátopa ap.	zabitie, zahlazenie, zahrada, založenie, zameškánie, zapřěnie, zaslúženie, zaviněnie, zavřěnie, západ, zápona, zápověd, záslona, zástup ap.	zabitie, zablúzenie, zahanbenie, zahlazenie, zahrada, založenie, založitel, zameškánie, zanetbánie, zatracenie, zaslúženie, zatracenie, zaviněnie, záclona, západ, zápona, zápověd, zástup, závažie ap.

Z uvedené tabulky vyplývá, že ve zkoumaných textech se ve spojení se substantivy až na výjimky typu *arci*, *anti* a *sub*¹¹³ objevují předpony domácího původu; přičemž předponové útvary čistého typu převládají nad útvary předponového typu smíšeného. V rámci jednoho z textů (případ KRISTA a OTCB) nebo mezi texty navzájem lze poukázat na konkurenci v užívání dvou a více předpon ve spojení s totožným substantivem; tyto variantní podoby předponových substantiv mají tentýž význam. V rukopisu KRISTA jsou s touž sémantikou vedle původní podoby *vzkřiešenie* doloženy také varianty *zkřiešenie* a *skřiešenie*. Ke zjednodušování *vz-* v *z-* dochází ve staré češtině už u jejích písemných počátků, zejména pokud ve složenině za *vz-* následuje konsonant, viz Gebauer (1894:435); výskyt podob *zkřiešenie* a *skřiešenie* je možné uspokojivě vysvětlit uplatňováním asimilace znělosti. Tentýž důvod lze spatřovat např. za nárůstem výskytu předpony *z-* v PASKAL oproti zbývajícím analyzovaným textům (*zboř*, *zběř* ap.). V OtcB se ve spojení s lexémem *mluva* vyskytují bez jakékoli významové diferenciaci předpony *přě-* a *před-* (*přěmluva* a *předmluva*).

2.4.2.2 Adjektiva

Na rozdíl od substantiv, kde se významové kategorie konstituovaly převážně už koncem praslovanského období, byla adjektiva na konci tohoto vývojového období slovtvorně diferencována jen do jakýchsi „předkategorií“, z nichž se dnešní podrobněji a ostřeji vydělené kategorie vyčlenily až v průběhu historické doby, tj. předstaročeského a raně staročeského období.¹¹⁴

¹¹² Srov. slovtvornou kategorii jmen okolností (oddíl 2.4.2.1.9).

¹¹³ Uvedené předpony se vyskytují pouze se substantivy, jež jsou stejně jako ony rovněž cizího původu – viz doklady v tabulce.

¹¹⁴ Slovtvorba adjektiv je zpracována formálně odlišným způsobem v porovnání se substantivy – příklady z jednotlivých textů jsou včleňovány do výkladu, ač je tento způsob méně přehledný než tabulkové rozvržení u substantiv.

2.4.2.2.1 Desubstantivní adjektiva

Ve staré češtině se stejně jako ve staroslověnštině vydělují dvě skupiny těchto adjektiv: relační a kvalitativní.

2.4.2.2.1.1 Relační adjektiva

Stará čeština má v kategorii relačních adjektiv jiné kvantitativní zastoupení sufixů než staroslověnština, přesto je ale možné vysledovat kontinuitu např. v tom, že praslovanský sufix *-ovъ* se po vzniku složené deklinace široce uplatňuje v kategorii relace ve formě *-ový* a v kategorii individuální posesivity v podobě *-óv*. Zkoumané texty počátků staročesky psané prózy reflektují u relačních adjektiv přibližně tento stav:

Některé příklady individuální posesivity vyjádřené formantem *-óv*: KRISTA: *Abrahamóv, centurionóv, ciesařóv, Davidóv, Filipóv, králóv* ap. / OTCB: *Abrahamóv, ciesařóv, čertóv, Davidóv, faraonóv* ap. / PASMUZA: *Adamóv, Andělóv*¹¹⁵, *Áronóv, biskupóv, ciesařóv, Ježíšóv/Ježíšiev*¹¹⁶, *králóv* ap. / PASKAL: *ciesařóv, diáblóv, ciesařuov Filipóv, Ježíšóv, králóv* ap.

Relační formant *-ový* je spojitelný se základy pojmenování životných, osobních a zvířecích (KRISTA: *hadový, králový, ciesařový, kupcový, pústenníkový, tesařový* ap. / OTCB: *biskupový, buvolový, pardový, lvový, štírový, hadový, ještěrový, jezdcový, kovářový, kozlový, králový, lotrový, lapkový, velblúdový* ap. / PASMUZA: *diáblový, kacieřový, kazatelový, králový, predikátorový, pústenníkový, slonový, biskupový, bláznový, ciesařový, hadový, pastýřový, vrabcový* ap. / PASKAL: *kazatelový, biskupový, bláznový, bohový, ciesařový, králový, lékařový, orlový, pekařový, slonový* ap.); vedle toho se přičleňuje také k základům pojmenování neživotných (KRISTA: *běhový, hrobový, chrámový, měnníkový, predikátorový, sadový, trhový, stánkový* ap. / OTCB: *bojový, hromový, medový, pytlový* ap. / PASMUZA: *hromový, lesový, ohňový, zvonový, žalářový, čistcový, daktylový, domový, hradový, mlýnový, nožový, lžový* ap. / PASKAL: *nožový, alabastrový, časový, hrobový, lesový, orlojový, vichrový, zvonový, hromový, daktylový, nardový* ap.). Ve zkoumaných textech dokonce překračuje původní rodové omezení a spojuje se i s femininy, ojedinele i neutry u pojmenování rostlin – KRISTA: *liliumový* / OTCB: *býlový; palmový, zelinový* / PASMUZA: *liliový, palmový, liliumový* / PASKAL: *liliový, olivový, palmový*). Někdejší protějšek formantu *-ový*, formant *-inъ*, se také rozštěpil na podobu jmennou *-in* a vyjadřoval individuální posesivitu feminin a mužských *a-* a *ja-*kmenů¹¹⁷ (KRISTA: *vdovin* / OTCB: *mateřin, sestřin* / PASMUZA: *starostin, dceřin* ap. / PASKAL: *dceřin, lankrabin* ap.) a na podobu složenou *-iný*; ta se však co do produktivity nerozvinula, ve zkoumaném materiálu se uplatňuje ojedinele ve spojení s *i*-kmenovými základy (KRISTA: *-* / OTCB: *dětiný* / PASMUZA: *dětiný* / PASKAL: *dětiný*).

Sufix *-jb* (*-ijb*) v podobě jmenné deklinace ztratil svou produktivitu, na přechodnou dobu jsou pomocí něj derivována vlastní jména (KRISTA: *-* / OTCB: *-* / PASMUZA: *Boleslav* / PASKAL: *Boleslav*). S morfológickou charakteristikou se ale pojí u složené adjektivní deklinace se základy pojmenovávajícími osoby i živočichy, výjimečně i jinými (KRISTA: *člověčí, holubí, boží* ap. / OTCB: *nedvězí, vlčí, osličí, člověčí, boží, pústenničí* ap. / PASMUZA: *člověčí, buoží, hromničí* ap. / PASKAL: *boží, člověčí, kniežecí, pústenničí* ap.)

Velmi početná skupina relačních adjektiv se odvozuje sufixem *-ský*, pomocí něhož se tvoří kolektivně posesivní adjektiva; odvozuje se jím od pojmenování osob, ojedinele od názvů živočichů nebo neživotných jmen nepojmenovávajících místo (KRISTA: *andělský, apostolský, božský, člověčský, dětinský* ap. / OTCB: *andělský, apoštolský, arriánský, božský, bratrský, diábelský, hospodár(ř)ský, kacieřský, konský* ap. / PASMUZA: *andělský, ciesařský, člověčský, buožský, dětinský, diábelský, kněžský, manželský, vojenský* ap.; *klášterský, konský* / PASKAL: *anjelský, apoštolský, bratrský, dětinský, kacieřský, kancléřský, vojenský, božský, člověčský, ciesařský* ap.; *dvorský, klášterský, koňský*) a od pojmenování míst (KRISTA: *assyrský, ejiptský, galilejský* ap. / OTCB: *babylonský, asyrský, cyprský, ejiptský* ap. / PASMUZA: *alexandrinský, alexandřský, angličský, arabský, bamberský, franský, nebeský, mořský, rajský, zámořský, zemský* ap. / PASKAL: *akvitánský, angličský, bádenský, kolínský, mořský, zemský* ap.). Varianta tohoto sufixu v podobě *-ovský* se pojí s jednoslabičnými základy maskulin (KRISTA: *židovský,*

¹¹⁵ Srov. poznámku 117.

¹¹⁶ Tato podoba se v PASMUZA vyskytuje jen jednou, jinde se ve zkoumaném materiálu v rámci posesivních adjektiv přehláska 'o>ě, resp. ó>ie neuplatňuje.

¹¹⁷ Maskulina uvedených kmenů už nejsou doložena ve všech zkoumaných památkách (viz příklady).

královský / OTCB: *židovský, žákovský* ap. / PASMUZA: *senovský, žákovský, židovský* ap. / PASKAL: *židovský, královský, mistrovský, mnichovský, vdovský, žákovský* ap.).

Při vyjadřování kolektivní posesivity je pro lexémy tvořené formantem *-ský* ve všech zkoumaných textech charakteristická možnost dvojí derivace, a to tehdy, pokud jsou odvozeny od pojmenování osob. Možnost paralelní derivace s tímto formantem má formant *-ový*¹¹⁸ a původní sufix *-ijb* opatřený morfologickou charakteristikou, např.: KRISTA: *člověčský x člověčí, božský x boží* / OTCB: *božský x boží* / PASMUZA: *ciesarový x ciesařský, dětinský x dětiný; buožský x buoží* / PASKAL: *ciesarový x ciesařský, dětinský x dětiný; člověčský x člověčí; boží x božský x bohový*¹¹⁹. Z podob *andělův* a *andělský* v PASMUZA, které obě vyjadřovaly kolektivní posesivitu¹²⁰, lze usuzovat na to, že ještě nebyla zcela dokončena diferenciací mezi prostředky, kterými se tvořila individuální a kolektivní posesivita.

Za samostatnou zmínku stojí podoba lexému *mnichovský* doložená v PASKAL, která se v této podobě vyskytuje pouze v tomto tisku, v KRISTA a v PASMUZA není adjektivum odvozené od základu *mnich* doloženo vůbec a v OTCB se vyskytují adjektivní podoby *mnichový, mnišský*. U adjektiv *mnichovský* a *mnichový* se opět jedná o existenci paralelní derivace mezi formanty *-ový* a *-(ov)ský*. Lexém *mnišský* se liší odvozovacím základem od lexému *mnichovský*, s nímž má společný odvozovací formant. Souhrnně se slovtvorný formant *-ský* jeví u odvozenin ze jmen osob jako velmi produktivní a je zřejmé, že postupně začíná nahrazovat ostatní formanty, které s ním vstupují do vztahu paralelní derivace, tedy *-ový* a *-í*. Tento příklad poukazuje na značnou rozkolísanost úzu ve 14. a 15. století.

Sufix *-ný* se ve funkci relativu začíná hojně uplatňovat až ve staré češtině. Nejvíce se spojuje s femininy a neutry a výjimečně s maskuliny, u nichž převažuje tvoření pomocí sufixu *-ový*. Ve zcela ojedinělých případech vyjadřuje sufix *-ný* posesivitu u osob v mužském rodě. Odvozeniny tvořené tímto sufixem jsou konkrétně: KRISTA: *slunečný, obecný, přirozený; duchovný* (jen tato podoba), *tělesný* ap. / OTCB: *dřevěný, kuchyňný, manželný, pekelný, plamenný, počestný, školný, včelný, drahý, slunečný, duchovný* ap. / PASMUZA: *slunečný, válečný, hvězdný, ječný, kostelný, krásný, modlebný, mosazný, počátečný; duchovný* ap. / PASKAL: *kuchyňný, hmotný, hromničný, hvězdný, ječný, konečný, měděný, mléčný, modlitebný, mosazný, nábožný, nadpodstatný, neprobytečný, věčný, (ne)věrný, omylný, pekelný, plamenný, pohonný, potvorný, slunečný* (jen tato podoba), *strastný, strýčený, stříbrný, soudný, tělesný, válečný, vrátný, zlostný, žiněný, žitný* ap.

Konkurenční sufix *-ní*, který je ve staroslověnštině zastoupen jen sporadicky, je starou češtinou využíván velmi často. Pojmenovává osoby, zvířata, jiná konkrétní, místa i abstrakta, spojuje se se základy všech tří rodů: (KRISTA: *sluneční, sobotní, velikonoční, materní, mešporní, noční* ap. / OTCB: *nedělní, nešporní, nocní, osadní, polední, duchovní* ap. / PASMUZA: *sluneční, kompletní, kostelní, mešporní, noční* ap. / PASKAL: *jitřní, kostelní, kumpletní, nešporní, obecní, oltářní, pekelní, poslední, postní, sváteční, šachovní, úhlavní, vlastní, všední, zádušní, žalářní* ap.); varianta *-ovní* se spojuje s jednoslabičnými základy maskulin (KRISTA: – / OTCB: *duchovní* ap. / PASMUZA: *duchovní* ap. / PASKAL: *duchovní* (jen tato podoba)).

Slovtvorné sufixy *-ní* a *-ný* si navzájem konkurují během celého staročeského období (*Historická mluvnice češtiny* 1986:298) a stejně je tomu také v analyzovaných textech. Pro zkoumané texty je příznačné, že se kolísání mezi měkkým a tvrdým adjektivním skloňováním omezuje jen na několik málo lexémů, v našem případě *slunečný, sluneční; pekelný, pekelní* a *duchovný, duchovní*. Obě adjektivní odvozeniny od substantiva *slunce* se vyskytují v KRISTA a PASMUZA, v PASKAL a OTCB je doložena pouze podoba *slunečný*. U

¹¹⁸ Jisté výjimky tvoří KRISTA a OTCB, v nichž nelze doložit paralelní derivaci pomocí formantů *-ský* a *-ový*. V tomto ohledu se tyto prameny jeví jako konzervativní, jelikož v pasionálech se už formant *-ský* objevuje u lexémů, které jsou zde tvořeny výhradně ještě formantem *-ový* (např.: *králový, ciesarový* ap.).

¹¹⁹ Tato podoba se ve zkoumaném materiálu vyskytla jen jedenkrát v PASKAL.

¹²⁰ Podoba *andělův* s významem kolektivní posesivity se v PASMUZA vyskytla jen jednou (*hrad, nad nimžto anděl stál, slóve hrad Andělův až do dnešního dne* 163).

dvojice lexémů *pekelný* a *pekelní* dochází ke kolísání jen v PASKAL, starší texty mají vždy podobu podle tvrdého adjektivního skloňování. Dvojice lexémů *duchovní* a *duchovní* kolísá PASMUZA a v OTCB, přičemž v Pasionálu výrazně převažuje podoba se sufixem *-ný* a v Životech svatých Otců je tomu opačně, v KRISTA se vyskytla pouze podoba na *-ný*, kdežto v PASKAL jen na *-ní*. V PASKAL je u několika vybraných lexémů patrná zřetelná tendence k přechodu od tvrdého adjektivního skloňování k měkkému (výjimkou je podoba *slunečný*). V historických gramatikách se předpokládá, že k tomuto jevu dochází přibližně někdy od první poloviny 15. století¹²¹.

Specifickou funkci má ve staré češtině shodně se staroslověnštinou sufix *-ěнь*, kterým se tvořila látková adjektiva (adjektiva pojmenovávající nerosty, látky a staré kulturní rostliny). Ve zkoumaných textech se na tvoření tohoto typu adjektiv vyskytly následující doklady: KRISTA: – / OTCB: *dřevěný* / PASMUZA: *žíněný* ap. / PASKAL: *brněný, měděný, olověný, žíněný* ap.; podoby se sufixem *-ový*: KRISTA: – / OTCB: – / PASMUZA: *mramorový, křišťálový* ap. / PASKAL: *liliový, mramorový* ap. Od neuter a feminin se odvozuje pomocí sufixu *-ný*: KRISTA: *hedvábný, stklenný* ap. / OTCB: *stříbrný, mosazný* ap. / PASMUZA: *rozžěný, hedvábný, stříbrný, stklenný, mosazný* ap. / PASKAL: *sklenný, mosazný, ruožěný, stříbrný* ap.

2.4.2.2.1.2 Kvalitativní adjektiva

Raná stará čeština má k dispozici shodný repertoár derivačních prostředků jako praslovanština, dochází však k jistým přesunům. Stav v analyzovaných textech je u tohoto typu adjektiv zhruba následující:

Sufix *-ný* se nečastěji pojí se základy všech tří rodů majícími povahu abstrakt; odvozeniny z konkrét jsou méně početné: KRISTA: *věčný, dávný, sprostný, bludný, ctný, divný, důstojný, falešný, hlučný, hrozný, mocný, nemocný, radostný, sbožný, silný, srdečný, suchopárný, šlechtný, tučný, hříšný* ap. / OTCB: *dvorný, bludný, dávný, hrozný, chladný, chutný, jěšitný, krásný, lestný, mocný, nábožný, necný, nemocný, nezčastný, obecný, obyčejný, pokojný, pokorný, silný, slavný, smrtedlný, věčný, hříšný* ap. / PASMUZA: *divný, hrozný, hříšný, ochlaštěný, silný, nenávisťný, nescastný, neustavičný, ochotný, památný, počestný, podobný, pokorný, falešný, lestný, mocný* ap. / PASKAL: *falešný, hrdinný, hrozný, hřiesný, krásný, marný, (ne)mocný, bezpečný, (ne)šťastný, neustavičný, památný, počestný, podobný, pokojný, pokorný, potřebný, přirozený, pyšný, radostný, rozkošný, rozumný, silný, sličný, svobodný, temný, zbožný, žalostný* ap.

Stoupající produktivitu má ve staré češtině sufix *-atý (-ovatý)*, který s sebou nese významový odstín ‚vyznačování se tím, co vyjadřuje základní jméno‘, tj. význam objektové posesivity; pojí se výhradně se základy konkrét: KRISTA: *jedovatý* / OTCB: *trudovatý, jědovatý, rohatý, zlatý* / PASMUZA: *uzlovatý, jědovatý* ap. / PASKAL: *čtverohranatý, jedovatý, uzlovatý, trudovatý* ap.

Varianta sufixu *-itý* je pro raně staročeské období charakteristická svým spojováním s neutry, ale ve zkoumaných textech překračuje toto omezení a je doložena v odvozeninách od maskulin a feminin (výjimku tvoří PASKAL, srov. uvedené doklady): KRISTA: *peněžitý, znamenitý* / OTCB: *kamenitý, piesčitý* / PASMUZA: *znamenitý; nravitý; puščitý* ap. / PASKAL: *znamenitý*. Varianta sufixu *-ovitý* se uplatňuje zejména u maskulin, ale není to pravidlem, je mladší doby vzniku než předešlé dva sufixy: KRISTA: *domovitý, hladovitý, movitý, pracovitý* / OTCB: *jmenovitý, hladovitý* / PASMUZA: *hladovitý, movitý* ap. / PASKAL: *hladovitý, movitý* ap.

Na základě uvedených dokladů je možné usoudit, že se ve staré češtině konstituovala nová kategorie kvalitativních adjektiv vyjadřujících vlastnost ‚vyznačování se tím, co pojmenovává fundující jméno‘, tj. objektovou posesivitu.

Sufix *-avý* je konkurentem sufixu *-atý*, pojí se až na výjimky s konkréty, jeho produktivita je však omezena možností spojování pouze s femininy (*Historická mluvnice češtiny* 1986:304). Ve zkoumaných textech se vyskytly tyto doklady: KRISTA: *krvavý, nákaděřavý* / OTCB: *děřavý, krvavý* / PASMUZA: *krvavý, ryšavý, nákaděřavý* ap. / PASKAL: *krvavý, kadeřavý*¹²².

¹²¹ V některých případech poté dochází ke zpětnému vyrovnání (typ *pekelní*).

¹²² Z dokladu *kadeřavý* je zřejmé, že došlo k odstranění předpony *ná-* vyjadřující zeslabení významu. Tento jev můžeme v této památce a vůbec pro průběh 15. století pokládat za charakteristický a systémový.

Sufix *-ivý* (s variantou *-livý*) se pojí převážně se základy abstrakt; jedná se o konkurenční sufix k sufixu *-ný*, který má stejnou spojitelnost (*Historická mluvnice češtiny* 1986:304). Ve zkoumaných textech jsou doloženy základy od maskulin a feminin: KRISTA: *hněvivý, lstivý, (ne)milostivý, (ne)poctivý, ohnivý, šedivý, žádostivý, žalostivý, žiezlivý; svárlivý* / OTCB: *bláznivý, dobrotivý, hněvivý, lstivý, milostivý, neduživý, nelitostivý, nemilostivý, pamětlivý, poctivý, spravedlivý, škravadlivý, tesklivý, závistivý, žalostivý, žiezlivý* / PASMUZA: *závistivý, nesmyslivý, (ne)poctivý, žalostivý, přělstivý, dobrotivý, lenostivý (ale také lenivý), lstivý, (ne)milostivý, nestydlivý, šedivý, bolestivý, hněvivý, nestrašivý, pečlivý, stydlivý, svárlivý* / PASKAL: *bláznivý, bolestivý, dobrotivý, hněvivý, (ne)lstivý, milostivý, neduživý, nepoctivý, ohnivý, poctivý, (pře)žalostivý, žádostivý, sazivý, spravedlivý, pečlivý*.

V materiálu je možné nalézt dost případů paralelní derivace: KRISTA: *milostný x (ne)milostivý* / OTCB: *lestný x lstivý* / PASMUZA: *lestný x lstivý; smyslný x smyslivý* ap. / PASKAL: *lestně* (doloženo jen adverbium) *x lstivý*. Z PASKAL lze doložit už jen částečnou paralelu, která nemá plnou oporu v slovnědruhově totožnosti. Lze tedy usuzovat, že v průběhu 15. století obecně dochází u tohoto typu adjektiv k potlačování možnosti paralelní derivace a postupné specifikaci slovtvorných formantů. Formace se sufixem *-ný* jsou staršího data, což ukazuje na dynamiku sufixu *-ivý (-livý)* v této dvojici přípon. V PASMUZA se vyskytl případ, v němž je pomocí slovtvorného formantu *-ivý* odvozováno od dvou lexémů s dvěma odlišnými základy, ale stejným kořenem. Pojmenování, s nimiž se formant *-ivý* spojuje, jsou slovnědruhově odlišná. V prvním případě je odvozováno od substantiva *lenost* a ve druhém od adjektiva *léný* (*sen jim lenostivý oslazují* 416 *x co se v svéj lenivěj myslí pozdíš* 464).

Ve staré češtině se dále rozvíjí typ odvozenin ze spojení předložky *bez* a substantiva. Ve zkoumaných textech se objevují tyto doklady: KRISTA: *bezčíslný, bezmierný, bezprávný* / OTCB: *-* / PASMUZA: *bezčíslný, bezkonečný, bezpečný* ap. / PASKAL: *bezčíslný, bezkonečný, bezpečný, bezprávný*.

2.4.2.2.2 Deverbální adjektiva

Raná stará čeština z praslovanštiny zdělila nejpočetněji zastoupený typ deverbálních adjektiv zakončených sufixem *-ný*, pomocí něhož se odvozují formace od sloves různých typů, zejména však *i-* a *ě-*kmenových; doloženy jsou jak aktivní, tak pasivní odvozeniny, objevují se i formace vyjadřující potenciální zasažení dějem: KRISTA: *blažený, modlitebný, nalezený, neokrášený, nevěrný, okrvavený, poddaný, pokorný, poslaný, potupený, potvrzený, požehnaný, proklatý, přivalený, skrájěný, slíbený, tajný, učený, umetený, utěšený, uzdravený, vyobcovaný, zadržaný, zasvěcený, zavržený, zjevný, žádný* ap. / OTCB: *blažený, bujný, hubený, (j)menovaný, naplněný, neučený, nevidaný, oblečený, ohlášený, ohlodaný, ohrazený, plný, položený, posedený, poslaný, požehnaný, připravený, řečený, skrocený, učený, učiněný, určitý, ustavený, žádaný, žádný, přívuzný* ap. / PASMUZA: *blažený, bludný, bujný, duostojný, hubený, chaterný, chovaný, obrácený, oděný, odraný, omylný, opatrný, poddaný, oslavný, otvrdný, vstavený, okrvavený, oslavený* ap. / PASKAL: *podlažený, chaterný, hubený, lačný, mluvný, mohutný, nalezený, naplněný, neokrášený, neposlušný, nerozdělný, neslýchaný, neústupný, nevěděný, obrácený, obranný, oděný, odraný, ohavný, ohrazený, poddaný, poléčený, pomámený, poručený, poslaný, posvěcovaný, poškrvněný, potvrzený, požehnaný, připravený, rozpačený, roztržený, řečený, říkaný, sečený, shledaný, skrájěný, slavný, slíbený, slovutný, snažný, škodný, točený, určený, učiněný, udatný, udělaný, ukázaný, ukřižovaný, úmorný, upečený, urozený, uřezaný, ustavený, ustavičný, utěšený, vážný, velebný, všetečný, vtržený, vydáný, výmluvný, vyražovaný, vyslaný, vytesaný, vzácný, zapálený, zaslíbený, zatracený, zatvrzený, zavřiený, zedraný, zjevený, zkažený, zkrvavený, zlámaný, zproštěný, zpuosobený, zvolený, zvučný, žádný* ap.

Ve zkoumaných textech a už v rané staré češtině se začíná poměrně často objevovat sufix *-te(d)lý*, u něhož význam potenciálního zasažení dějem jednoznačně převažuje: KRISTA: *smrt(i)edlný, spasitedlný* / OTCB: *smrtedlný, neumětedlný* / PASMUZA: *bytedlný, (ne)smrtedlný, (pře)spasite(d)lný, prositedlný* / PASKAL: *(ne)smrtedlný, prositedlný, bytedlný, nepohnutedlný, obyvedlný, (pře)spasitedlný, zřetedlný*. Čeština se v tomto bodě diferencuje od stavu staroslověnského.

Formace odvozené z *m-*ového participiem vyjadřující potenciální zasažení dějem v češtině ustupují, zachovává se pouze několik lexikalizovaných formací, které jsou v počátcích staročeské prózy ještě hojně doloženy: KRISTA: *lakomý* (adv. *vidomě*) / OTCB: *lakomý*,

vědomý / PASMUZA: (ne)pitomý, svědomý, lakomý, nevidomý / PASKAL: lakomý, (ne)vidomý, pitomý, svědomý.

Vyjádření vlastnosti vyplývající z neaktuálního vykonávání děje se ve staré čeština a rovněž v analyzovaných textech vyjadřovalo pomocí sufixu *-ivý*, zejména od sloves *i-* a *ě-* kmenových, objevují se i varianty *-livý*, *-avý*, jimiž se odvozuje od sloves různých typů: KRISTA: *neobsěživý, nestrašivý, zlobivý; bedlivý, bodlivý, stydlivý; belhavý* / OTCB: *bedlivý, netrpělivý, vrtravý, belhavý, huhlavý* ap. / PASMUZA: *zlobivý; bodlivý; belhavý, blýskavý* ap. PASKAL: *nestrašivý, úráživý; bodlivý, mlčedlivý, (ne)stydlivý; belhavý, blýskavý, drásavý, hltavý, rúhavý, nelekavý* ap.

Perifernější postavení ve staročeském slovtvorném systému mají sufixy *-atý*, *-itý*, jež vyjadřují rovněž vlastnost vyplývající z neaktuálního konání děje: KRISTA: *vyňatý, proklatý; pracovitý, znamenitý, probitý, vzbítý* / OTCB: *otvořitý, pečitý, pozlatitý, požítý, pracovitý, točitý* ap. / PASMUZA: *smrdatý, najatý, ot(d)jatý, počatý; přišitý, končitý, pracovitý* ap. / PASKAL: *najatý, počatý, nestydatý, vyňatý, proklatý, napatý, odjatý, projaté; končitý, pracovitý, průchoditý, přišitý, zabítý, prolitý, probitý, podšitý* ap.

Běžně se ve zkoumaných textech setkáváme s deverbálními adjektivy tvořenými *l-ovým* formantem. Absolutní většina se jich tvoří od sloves intransitivních, odvozeniny z tranzitiv jsou spíše výjimkou: KRISTA: *truchlý, veselý, mdlý, smělý, pošlý, zaslúžilý, posědlý, spadlý, zmlklý, dospělý, minulý, umrlý* ap. / OTCB: *dospělý, ostaralý, prostydlý, shnilý, umělý, umrlý, ustalý, zablúdilý, zameškalý, zsechlý* ap. / PASMUZA: *neustalý, ochudlý, prošlý, truchlý, veselý, vz(s)chovalý, vzkvetlý, zabylý, znamenalý, svítězilý, umřelý/umrlý, narodilý, truchlý, zmrzlý, spadlý, rozehnalý, dospělý, usnulý, urostlý* ap. / PASKAL: *dospělý, neustalý, ochudlý, prošlý, truchlý, umělý, zabylý, zachovalý, zvyklý, otvrdlý, rozehnalý, spadlý, zmizelý, narodilý, naznalý, svítězilý, umrlý, způsobilý, zmrzlý, zpustilý, opilý, poběhlý, zemřelý, zchlapilý, usnulý, zchovalý, netrvalý, otekly, opuchlý, rozvedlý* ap.

Ve zkoumaných textech jsou doloženy i některé případy paralelní derivace (např. *otvrdný* PASMUZA x *otvrdlý* PASKAL); podoba s *l-ovým* formantem je v podobných případech užívána s větší frekvencí.

2.4.2.2.3 Deadjektivní adjektiva

Při odvozování tohoto typu adjektiv se jedná jen o modifikaci významu kvalitativních adjektiv ve smyslu zesílení nebo zeslabení vlastnosti vyjádřené základní formou adjektiva.¹²³

2.4.2.2.3.1 Zesílení

Ve zkoumaných textech se zesílení užívá například u stupňování. Přežívají ještě ojediněle starobylé mužské tvary komparativu (KRISTA: *milostivější, mocnější, lepší* ap. / OTCB: *bedlivější, hotověji, najprotivnější, silnější, smutnější, lepší* ap. / PASMUZA: *kraší, lítěji, milostivější, mocnější, silnější, vděčněji, vzácněji* ap. / PASKAL: *kraší, vděčněji, duostojněji, milostivější, povýšenější* ap.), pod vlivem feminin a nepřímých pádů se však rozšiřuje přípona *-ší*, která se uplatňuje na úkor dřívějšího skloňování. Superlativ se tvořil přidáním prefixu *naj-* (KRISTA: *najhlučnější, najvyšší, najvětší* / OTCB: *najbližnější, najbohatější, najdalejší, najdivnější, najhlupší, najhorší, najchuzší, nejlepší, nejmenší* ap. / PASMUZA: *najduostojnější, najhroznější, najkraš(š)í, nejlepší, nejmenší, najmlazší, najmocnější/najmocný, najsluvnější, najsprostnější, najučenější* ap. / PASKAL: *najtější, největší, najbellejší, najdobrotivější, najkraší* ap.), nebo kombinací prefixů *pře-* a *naj-* (KRISTA: *přenajvyšší* / OTCB: *-* / PASMUZA: *přenajvyšší, přenajmilejší* / PASKAL: *přenajvyšší, přenajmilejší*).

Spíše zvláštností je doložená možnost tvoření superlativu v PASMUZA, kde se vedle kombinace komparativu stupňovaného adjektiva a předpony *naj-* setkáme s tvořením pomocí prefixu *naj-* a pozitivu daného adjektiva: *najmocnější* a vedle toho *najmocný*.

Velmi častým způsobem zesílení je prefixace pomocí *pře-*: KRISTA: *předivný, přemilostivý, přepoctivý, přestydlivý, přezalostivý* ap. / OTCB: *přebudný, překrásný, přemúdry, přěsvatý, přěšlechtný,*

¹²³ Ve všech textech se rovněž vyskytují adjektiva, jež jsou odvozována z původní (starší) podoby jiných adjektiv pomocí slovtvorných formantů, které se uplatňují při odvozování adjektiv ze substantiv. Doložit to lze těmito příklady: KRISTA: *šedivý* / OTCB: *ukrutný (najukrutnější), churavý, šedivý* / PASMUZA: *ukrutný (ukrutnější), ryšavý*, (není doložena podoba adjektiva *churavý*, ale pouze starší podoba *chvorý*, jež byla variantou podoby *churý*, od které je odvozeno *churavý*), *šedivý* / PASKAL: *ukrutný, ryšavý, churavý, šedivý*.

převeliký ap. / PASMUZA: *přeblažený, přebuohatý, přěčistý, přěčrný, přederčený, přědivný, přědobrý, přědrahý* ap. / PASKAL: *přeslavný, předrahý, přemúdrý* ap.

Středem slovotvorného zesílení významu však byla sufixace, která byla v dokladech z textů vždy spojena s emocionálním zabarvením. Doloženy jsou sufixy *-ičký, -ichný, -echno* (doloženo jen adverbium): KRISTA: *maličký; malichný; malechno* / OTCB: *maličký* (zbytek nedoložen) / PASMUZA: *maličký; malichný; malechno* / PASKAL: *maličký* (zbytek nedoložen). Jak je zřejmé v OTCB a PASKAL jakožto mladších textech došlo ke slovotvorné unifikaci ve prospěch formantu *-ičký*.

2.4.2.2.3.2 Zeslabení

Ve staré češtině je tato kategorie rozvinutá, zejména počínaje 15. stoletím. Zprvu se objevují prefigované formace pomocí *při-* (doloženo jen jako přičestí trpné *přižéhán* v PASMUZA a PASKAL), ale později hojně přibývají složeniny s prefixem *ná-*, u nichž jsou pak ponejvíce také doloženy útvary prefixálně-sufixální; ojediněle se vyskytl případ s prefixem *po-*: KRISTA: *nákadeřavý, náokružlý, násmědý* / OTCB: *podlúhovatý* / PASMUZA: *nákadeřavý, nášediv; podlúhovatý* ap. / PASKAL: *nášedivý, podlúhovatý* ap.

2.4.2.2.4 Deadverbiální adjektiva

Tento typ adjektiv vzniká transpozicí okolnostního příznaku v příznak substance, tzn. změnou slovního druhu bez významového posunu. Nejčastější sufixy pro tvoření tohoto typu adjektiv byly *-ní, -(ě)jší* a *-ný*. Ostatní prostředky byly okrajovější, jako např. konverze s využitím koncovek *-í* a *-ý* nebo odvozování sufixy *-cí* a *-cký*.

Doklady se sufixy *-ní, -(ě)jší*: KRISTA: *bližní, dnešní, okolní, pozdní, nynější, vešdajší, zajitřější, tehdajší, vnitřní, přední, (s)vrchní* / OTCB: *dávný*¹²⁴, dnešní, obláštň, bližní, dnešní, dřevní, poslední, nynější, zajitřější, dalejší, dolejší* ap. / PASMUZA: *dnešní, dřevní, uokolní, najvrchní, bližní, zdejší* ap. / PASKAL: *bližní, dávný, jitřní, okolní, potomní, dnešní, dřevní, přední, svrchní, vnitřní, zvláštň* ap.

Doklady se sufixem *-ný*: KRISTA: *protivný, dávný, sprostný* ap. / OTCB: *daremný, dávný, sprostný* ap. / PASMUZA: *bližný*, protivný, sprostný* ap. / PASKAL: *dávný, bližný*, protivný, sprostný* ap.

Doklady vzniklé konverzí pomocí *-í, -ý, -cí*: KRISTA: *vláščí* (ostatní nedoloženo) / OTCB: *upřiemý, jinaký, říedký, domáci* ap. (ostatní nedoloženo) / PASMUZA: *vláščí; upřiemý; domáci* ap. / PASKAL: *upřiemý; domáci* (ostatní nedoloženo).

Podobně jako u desubstantivních relačních adjektiv (srov. oddíl 2.4.2.2.1.1) dochází i při odvozování adjektiv z adverbii ke konkurenci sufixů *-ný* a *-ní*. Kolísání v distribuci obou sufixů se rovněž vztahuje pouze na dvě dvojice lexémů (*dávný, dávný* a *bližný, bližní*) a je časově podmíněno. Doklady potvrzují, že u lexému *bližní* je varianta se sufixem *-ní* původní a sufix *-ný* je u tohoto lexému sekundární (otázkou ovšem zůstává, zda je podoba *bližný* vůbec ve zkoumaném materiálu doložena – lze ji takto na základě kontextu interpretovat v obou pasionálech). Podoba lexému *dávný* je původní, varianta se sufixem *-ní*, jež je doložena jen z PASKAL, se ve stč. hojněji začíná objevovat někdy v průběhu 15. století. Během 16.–18. století však dochází k postupnému vyrovnávání ve prospěch sufixu *-ný*. Ojediněle se lze setkat s podobou se sufixem *-ní* i v 19. století.

2.4.2.3 Verba

Tvoření sloves je specifické v tom, že funkci odvozovacího sufixu většinou zastává kmenotvorný formant. Z možných slovesných základů má nejdůležitější slovotvornou roli bezesporu infinitivní kmen, většina deverbálních derivací se opírá právě o něj. Z diachronního pohledu se důležitost infinitivního kmene jasně vyjevuje u sloves, u nichž byl

¹²⁴ U některých tvarů nelze v jednotlivých textech jednoznačně určit, zda se jedná o měkké či tvrdé adjektivní skloňování, tj. zda je k odvození využito sufixu *-ný* nebo *-ní*. Tyto případy jsou ve výčtu příkladů označeny hvězdičkou.

tento formant reprezentován nulovým morfem. Tato slovesa byla už na začátku staročeského období neproduktivní. Ve většině případů je infinitivnímu kmeni přiřazen jeden produktivní slovtvorný typ, výjimku tvoří infinitivní *ě*-kmeny, k nimž jsou přiřazeny dva typy, a to *trpěti* a původní *ja*-kmen *sázěti*; oba uvedené slovtvorné typy však během historického vývoje vykazují silně integrační tendence. Z hlediska slovtvorného tedy může být infinitivní kmen považován za dostatečný pro charakteristiku slovtvorného typu.

Repertoár infinitivních kmenotvorných formantů je omezený, proto je většina těchto formantů polyfunkční. Z tohoto důvodu je východiskem analýzy forma nahlížená z pozice kmenových protikladů jednotlivých typů sloves.

Ve srovnání se substantivy je u sloves mnohem častěji využívána prefixace. Také pro prefixy je charakteristická polyfunkčnost – vedle funkcí modifikačních se uplatňuje i funkce vidová. Prefixaci je zde v souvislosti se zkoumanými texty věnována jen okrajová pozornost, snahou je podkrýt vývojové tendence, pomocí nichž by bylo možné texty po této stránce jasněji specifikovat (k prefixaci srov. rovněž jednotlivé aspekty, jež pojednávají o vývojových tendencích v oddíle 2.2.1.3.2.3 a následujících).

2.4.2.3.1 Sufixace

Tento slovtvorný proces lze nazírat podle toho, který slovní druh je fundujícím pro vytvořené sloveso. Výsledkem pak mohou být verba desubstantivní, verba deadjektivní a verba odvozená z interjekcí.

2.4.2.3.1.1 Desubstantiva se tvoří pomocí formantů *i* a *ova*. Sufix *i* je využíván hojněji, neboť se tak derivovala nejen tranzitiva typu *súdití*, ale i intranzitiva jako *bydliti*, a to díky tomu, že tranzitivnost mohla být neutralizována reflexivností (*mučiti* > *mučiti se*). Desubstantivní odvozeniny s formantem *ova* (*ěva*) jsou postupně omezovány, jelikož *i*-kmeny začínají tvořit vidové protějšky právě *ova*-kmenové, ale zachovávají se dříve odvozené formace (*Historická mluvnice češtiny* 1986:321). Ze zkoumaných textů lze doložit např. tato desubstantivní slovesa: 1) s formantem *i*: KRISTA: *blúdití, bydliti, činiti, diviti, hrdliti, chváliti, loviti, osobiti, pokrmítí, raditi* ap. / OTCB: *bočiti, bydliti, činiti, hřešiti, choditi, chváliti, krmítí, léčiti, mysliti, nakrmítí, neploditi, neslibiti* ap. / PASMUZA: *bydliti, činiti, choditi, hroziti, (na)chváliti, chybítí, kupčítí, mysliti, nabohatiti, ohraditi, osvělití, ploditi, slziti, smířiti se* ap. / PASKAL: *barviti, bydliti, činiti, nachváliti, obklíčiti, obdařiti, obnažiti, pochybití, vévoditi, zraditi* ap. – 2) s formantem *ova*¹²⁵: KRISTA: *bičovati, děkovati, chovati, kamenovati, jmenovati, kralovati, pobojovali, žalovati, obětovati, ofěrovati, otobědovati, prorokovati* ap. / OTCB: *bičovati, bojovati, děkovati, chovati, kamenovati, kralovati, mocovati se, nocovati, orodovati, pamatovati, panovati, pracovati, putovati* ap. / PASMUZA: *bičovati, (do)bojovati, čarovati, kralovati, (po)jmenovati, (u)kamenovati, (po)děkovati, koronovati, (ne)prorokovati, obcovati, obětovati/ofěrovati, ukřížovati* ap. / PASKAL: *bičovati, bojovati, čarovati, jmenovati, kamenovati, kralovati, prorokovati, nezvěstovati, obcovati, obětovati, obradovati, ofěrovati, olejovati, políčkovati, zamordovati, zvěstovati* ap.

2.4.2.3.1.2 Deadjektivní verba se ve staré češtině odvozují pomocí formantů *i*, *ě*, *n* a *a*. *I*-kmeny představují tranzitiva, která lze neutralizovat reflexivizací. Staročeské *ě*-kmeny jsou intranzitiva, stejný význam mají také odvozeniny *n*-kmenové. Poslední skupinu deadjektivních sloves představují *a*-kmeny, které se tvořily jen tehdy, když nebylo možné vytvořit odvozeninu *n*-kmenovou (*Historická mluvnice češtiny* 1986:321). V textech lze doložit také tvoření sloves odvozených z adjektiv pomocí formantu *ova*, v některých případech však už jen s prefixací: 1) formant *ova* (*ěva*)¹²⁶: KRISTA: *cělovati, pocělovati, milovati* / OTCB: *cělovati, milovati, nerozleněvati, pocělovati, smilovati, pustovati* / PASMUZA: *(po)cělovati, (s)milovati* / PASKAL: *(po)celovati, milovati* – 2) s formantem *i*: KRISTA: *plniti, naplniti, potupiti* ap. / OTCB: *plniti, naplniti, tupiti, potupiti, potvrditi, utvrditi, přitvrditi, stvrditi* ap. / PASMUZA: *proholiti, oholiti, obnoviti, opítomiti, potvrditi, ztvrditi, otvrditi, protiviti, uprázňiti, živiti, s/na/vy/plniti, po/tupiti* ap. / PASKAL: *obnoviti, obveseliti, oholiti, otvrditi, plniti* ap. – 3) s formantem *ě*: KRISTA: *zmrťvěti* / OTCB: *zchuravěti* / PASMUZA: *ztvrděti* ap. / PASKAL: *ztvrděti* – 4) s formantem *n*: KRISTA: *uschnúti* ap. / OTCB: *uschnúti* ap.

¹²⁵ Podoba odvozovací formant *ěva* není ve zkoumaných textech u tvoření ze substantiv doložena.

¹²⁶ Tento formant je při odvozování deadjektivních sloves doložen pouze v OTCB.

/ PASMUZA: *uschnúti* ap. / PASKAL: *ztvrdnúti*¹²⁷, *uschnúti* ap. – 5) s formantem *a*: KRISTA: *zastarati se*, *hrdati* / OTCB: *hrdati*, *rozsychnati se*, *starati se* / PASMUZA: *hrdati*, *starati se* / PASKAL: *hrdati*, *starati se*.

2.4.2.3.1.3 Slovesa odvozená z interjekcí se ve staré češtině tvoří paralelně dvěma formanty: *ě*-kmenová vyjadřují děj nečleněný a *a*-kmenová členěný. Výjimečně se uplatňují formanty *i* nebo *ova* (tento poslední případ je ve zkoumaných textech spojen se sufixací). *N*-kmenové odvozeniny, které jsou v textech doloženy, jsou jen dokonavé protějšky sloves tvořených formanty *ě*- a *a*-kmenovými, nikoli už slovesa okamžitá. 1) slovesa tvořená formanty *ě* a *a*: KRISTA: *chrčěti*, *ječeti* / OTCB: *búkati*, *kýchati*; *odchrkovati* / PASMUZA: *chrčěti*, *ječěti*; *kšíti* / PASKAL: *chrochtati*, *ječeti*, *chrčeti*, *mumlati* – 2) slovesa odvozená formantem *n*: KRISTA: *chuknúti*, *chronúti*, *dchnúti* / OTCB: – / PASMUZA: *dchnúti* / PASKAL: *dchnúti*, *kýchnući*.

2.4.2.3.2 Prefixace

Slovesné prefixy ve zkoumaných textech jsou charakteristické svou neměnností a plní tři funkce: a) prostorově modifikační, b) vyjádření způsobu slovesného děje, c) vidovou. Ve většině případů se jedná o kombinaci dvou nebo více těchto funkcí v rámci jednoho prefixu, obvykle zastává jeden prefix buď funkci prostorově modifikační, nebo funkci, která vyjadřuje způsob slovesného děje, a zároveň funkci vidovou. Šlosar (1986:331) uvádí, že jen ojediněle má prefix pouze vidovou funkci¹²⁸.

2.4.2.3.2.1 Funkce prostorově modifikační

Ačkoli nevidové významy prefixů tvoří ve spojení se základy různých významů téměř významové kontinuum, přesto se zřetelně člení na dvě skupiny. V jedné z nich plní nevidové významy prefixů funkci prostorově modifikační a ve druhé vyjadřují způsob slovesného děje. Šlosar (1986:331) dále uvádí, že různá povaha těchto funkcí je zřejmá z faktu dvojnásobné prefixace, která je možná, vyjma některých lexikalizovaných útvarů, jen při kombinaci prefixů různé povahy. Ve zkoumaném materiálu se vyskytuje dostatečné množství případů na tento jev, v nichž se pravidelně prefix vyjadřující způsob vyskytuje dále od slovesného základu (tj. vždy před prefixem vyjadřujícím prostorovou modifikaci): *aby ráčil jejie nahotu přiodieti* PASMUZA 21; *nah sem byl, přioděli ste mne* KRISTA 85b; *nikdy se jeho svaté řeči naposlúchati nemohúc* KRISTA 37b, podobně PASMUZA; *do jejieho domu v noci sem ji doprovodil* OTCB 11b; *kdež mi jest skuoro s tohoto světa sníti, a tobě, ež si mlád, déle poostati* PASMUZA 356; *tomu bych chtěl, by mne na malý čas poposlúchal*¹²⁹ PASMUZA 13; *kto by mi toho dopomoci mohl* PASMUZA 480 ap.

Čistě prostorovou funkci vyjadřuje ve zkoumaných textech prefix *vz(e)-*: *vzezřěl sem na slzy tvé* PASMUZA 3; *prvý den vzdvihne se moře* PASMUZA 8 (podobně PASKAL); *i počě na mnicha z nicě vzhlédati a usmievati se velmi mile* OTCB 6a; *svatý Jan evanjelista píše, ež vzebrav se Ježíš s svými apostoly na jednu horu* KRISTA 54b.

Zvláštním a málo častým případem lexikální modifikace prefixem je významová inverze. Jde o výsledek kombinace speciálních slovesných významů s některými předponami, tj. kombinace prefixu se separativním významem se slovním základem vyjadřujícím kontakt. Ve zkoumaných textech funkci separativního prefixu plní předpona *ot-* (*od-*): *zdali by ta [tj. dcera Abrahamova] nejměla otvázána býti ot snuzenie tohoto v sobotní den?* KRISTA 72b; *dievkám a cným ženám odjímáchu jich čest* OTCB 206b; *tehda ona, nebožka, hrnec otkryvši, k nim vecě* PASMUZA 244 (podobně PASKAL).

2.4.2.3.2.2 Způsob slovesného děje (fáze děje, distributivnost děje, míra děje)

2.4.2.3.2.2.1 Fáze

¹²⁷ Původní staročeská *ě*-kmenová intranzitiva jsou doložena ve všech textech včetně PASKAL. V této památce však už těmto *ě*-kmenovým odvozeninám silně konkurují odvozeniny *n*-kmenové, které v průběhu dalšího vývoje zcela převládají.

¹²⁸ V této části práce se v nástinu prefixace omezíme jen na funkci prostorově modifikační a na funkci vyjadřující způsob slovesného děje.

¹²⁹ V tomto případě se nejedná o dvojnásobnou prefixaci předponami téže funkční kategorie, ale o reduplikaci sloužící k odlišení měrového *popo-* od futurálního *po-*.

Fázová určení vyjadřují začátek nebo konec děje, ojedinele jeho průběh. Ingresivnost se začíná vyjadřovat prefixy poté, co upadá protiklad, který ji vyjadřoval dříve pomocí kmene (*Historická mluvnice češtiny* 1986:333). Na počátku staročeského období se nejčastěji uplatňují prefixy *vz(e)-*, *po-* a *roz-*, méně *pro-*, *ob-*, nově se pak do této funkce dostává prefix *za-*. Ve zkoumaných textech se tyto vývojové tendence reflektují přibližně takto: KRISTA: *Ježíš vzhóru vzezřev* 63a, *když na kříži vzbitému octa popadie* 103a, *poběhnete jich nenávidiec z města do města* 83b, *opět jsou se Židie rozbrojili mezi sebou* 71b, *tak sem prozřel* 70a, *všeho světa tváři se jsou obveselily* 111a, *tak liž chceš... v svém hněvě zadržeti svá milosrdie* 8a x *aby tě mezi rukama vzdrželi* 34a; ve zbývajících zkoumaných textech je stav stejný. Nejstarší opisy ze 14. století a rovněž i PASKAL ještě hojně dokládají prefix *vz(e)-* ve funkci ingresíva, paralelně s ním se objevuje *za-*. Ojedinele dochází ke zjednodušení prefixu *vz-* na *z-* (*že shrěšil i zaplakal* KRISTA 97a). Nelze dost dobře mluvit o předpokládaném ústupu prefixu *vz(e)-* a jeho nahrazování *za-*. Ojedinele lze i u prefixu *roz-* poukázat na to, že se u něho začíná zvýrazňovat intenzivní složka významu a funkčně se odlišuje od významu prostě ingresivního (*ten jsa rozniecen ohněm božie milosti* OTCB 59a).

Prefixy *vz-* a *po-* se postupně funkčně přehodnocují a nabývají futurální význam: KRISTA *vzendeš bezpečně po tomto řebří* 3a, OTCB *zajtra se pokaješ* 88a, PASMUZA *pójdú-li...před vašé modly a na ně podmu* 94 ap.¹³⁰

Finitivnost, tj. vyjádření závěrečné fáze slovesného děje (jež je však odlišné od vyjádření pomocí vidu) bylo např. už ve staroslověnštině možné ojedinele vyznačit prefixem *otb-*, což také plně využívá raná stará čeština. Omezení jsou dána dominantním významem odluky; tento prefix nemůže v této funkci stát u sloves pohybu a podobně (*Historická mluvnice češtiny* 1986:334). Příklady ze zkoumaných textů: *Karius a Alechius, všicknu svú řeč otmuvista* PASMUZA 215; *vlka od dietete odkřičeli* PASKAL CC4b – podobně i jinde. Vedle tohoto sufixu se ve staročeské době ve stejné funkci začíná uplatňovat prefix *do-*, jehož finitní význam se vyvinul z původního významu cílového. Doklad: *těla syna svého dodáviti se nemohúc* PASMUZA 327, podobně i v dalších textech.

2.4.2.3.2.2.2 Distributivnost

Distributivní význam části prefigovaných sloves je jednoznačný teprve ve spojení s plurálovým nebo kolektivním jménem (*pobít dobytek*). U těchto sloves jde o sumární vyjádření řady shodných dějů, které však nemají uzuální charakter (*poroznášet*), jaký lze vyjádřit iterativem (*roznášívati*). Raná stará čeština stejně jako staroslověnština odvozovala distributiva prefixem *po-*¹³¹, ale vedle něho je užíván v této funkci také prefix *z-*; oba jsou v počátcích přibližně stejně produktivní, postupem času však vstupují do komplementární distribuce, kdy se prefixem *po-* odvozuje od sloves nepředponových a prefixem *z-* od sloves předponových (*Historická mluvnice češtiny* 1986:335).

U všech zkoumaných textů lze doložit distributiva s prefixem *po-*: *hrady i všeho světa moci pobil* KRISTA 31b, *pobili smy vieru pohanskú* OTCB 204a, *nepřátely mocně pobivše* PASMUZA 573, *nepřátely mocně pobivše* PASKALCC5b. S prefixem *z-* se vyskytují většinově odvozeniny od předponových sloves (např.: *jim jich kosti zpřerážechu* PASMUZA 208, taktéž KRISTA a PASKAL), ale doklady na tvoření od sloves prostých nejsou výjimkou (*aby je zjímajě svázány přivedl* PASMUZA 128, *aby je zjímali, po nich poslal* PASKAL P4b). Vedle těchto dvou uvedených prefixů, jež ve staré češtině vyjadřují distributivnost, se v pasionálech a KRISTA objevil (v PASKAL však jen jednou) prefix *na-*, který podle našeho názoru rovněž distributivnost vyjadřuje, ač se zřetelným průvodním rysem míry (*nikdy se jeho svatě řeči naposlúchati nemohúc* KRISTA 37b, *aby snažně naposlúchal* PASMUZA 590, *tu se sladkých piesní nebeských naposlúchajíc* PASKAL O8b). Tuto tezi lze podložit stejným

¹³⁰ Podrobněji se o vývoji, funkci a využití futurálních prefixů *vz(e)-* (*z-*, *v-*, *u-*) a *po-* zmiňuje Šlosar (1986:334).

¹³¹ K tomu srov. Šlosar (1986:334).

místem v PASMUZA (viz doklad výše) a v PASKAL, kde je už distributivum *poposlúchati* (*aby snažně poposlúchal* DD1b).

2.4.2.3.2.3 Míra

K vyjádření míry v rané staré češtině stejně jako ve staroslověnštině sloužil příležitostně prefix *po-*, ale bez bližší specifikace míry (*málo potom pomeškav, Ježíš řekl* KRISTA 102b, *počekaj maličko* OTCB 6b, *počakaj, zda je asa mrtvy nalezneš* PASMUZA 287, též PASKAL. S touto předponou se v textech ve významu malé míry odvozuje i od sloves předponových (*poostal tu ješče dva dni na tom mieste* KRISTA 73a, *a tobě, ež si mlád, déle poostati* PASMUZA 356, *duchovní panna v kostele poostavši* PASKAL B1b). Během staročeského období se k vyjádření míry ustaluje užívání prefixu *na-* (*na- se*)¹³², který však povětšinou vyjadřuje míru velkou (*jehožto se žádají všickni duchové andělsčí nahlédati* KRISTA 32b, *a té sladké chuti i syti bychom i nakocháchom se* OTCB 105b, *po sedmi dnech namřev se hladem* t. 164a, *lichevníci...chtiec...své děti nabohatiti a nad jinými panovati* PASMUZA 5, *kto se tebe kdy duostojně nachváliti může* tamtéž 488, oboje taktéž PASKAL ap.). Malá míra je pomocí tohoto prefixu vyjadřována mnohem méně, ale nelze tvrdit, že jde o něco neobvyklého (*pak suchá a piesčitá vlast když namokla bieše deštěm* OTCB 165a, *tu flašku, ješto byl skryl, naklonil* PASMUZA 170 ap.). Z dokladů je zřejmé, že se v průběhu 14. století začíná vyhraňovat význam velké míry u prefixu *na-*. Ojediněle se ve zkoumaném materiálu vyskytuje také sloveso s prefixem *nad-* vyjadřující velkou míru (*v jeho svatú tvář jemu patříce, a což promluvil, na pamět berúce a v jeho přěsladkých sloviech nadhlédajíc se v srdci kocháchu* KRISTA 42b). V textech se výjimečně objevuje už i měrový sufixu *při-*, a to jen ve spojení se slovesem *odieti* (*nah sem byl, přioděli ste mne* KRISTA 85b, *aby mě takýmž přikrovem přioděl* OTCB 25a, *aby ráčil jejie nahotu přiodieti* PASMUZA 21).

2.4.2.4 Kompozita¹³³

Při třídění a klasifikaci jednotlivých kompozit, která se vyskytla ve zkoumaném materiálu, je výchozím pramenem práce D. Šlosara (1999). K typům kompozit, které jsou vyčleněny v jeho studii, přidáváme víceméně jen několik podtypů, které si při zpracovávání vynutil textový materiál. Na následujících stranách jsou nejprve zpracovávána substantivní a posléze adjektivní kompozita podle jednotlivých typů, které se vyskytly ve zkoumaných textech.

2.4.2.4.1 Substantivní kompozita se zadním členem deverbálním – tento typ kompozit (S-K-V) patřil už v praslovanštině k nejrozvinutějším (mohou být i skladu A-K-V).

KRISTA: *blahoslavenstvie, cizobercě, cizoložník, cizoložstvie, licoměrník, licoměrstvie, nocleh, ratolest, zloděj zlodějstvie/o, veleslavenstvie*

OTCB: *blahoslavenie, cizoložník, cizoložstvie, čarodějník, krveprolitie, listonoš nocleh, ratolest, zloděj*

PASMUZA: *blahoslavenstvie, bohobojenstvie, čarodějnicě, čarodějnik (čaroděnik), Kristonoš, nocleh, ratolest, svatokrácě, veleslavenstvie, zloděj, zlodějnicě¹³⁴, Vojtěch*

PASKAL: *bohorodice, čarodě(j)ník, cizoložstvie, dobrodienec, hromobitie, krvotok, Kristonoše, licoměrník, modloslužebenstvie, nocleh, okamženie, ratolest, svatočtenie, svatokupectvie, svatokrácce, veleslavenstvie, vinobranie, zloděj, zlodějka, zlořečenstvie, Vojtěch*

KRISTD: *blahoslavenstvie, cizoložník, nocleh, veleslavenstvie*

KRISTE: *veleslavenstvie*

¹³² Ibidem.

¹³³ Velké množství složenin má první člen předponu *před-*, *bez-*, *pod-* (*předmestie, podpánvie, bezživotie*); tento typ však nepovažujeme za „čistá“ kompozita, proto není v přehledu uváděn. Stranou pozornosti při členění a uvádění kompozit také zůstávají již staré a neprůhledné složeniny typu *skořeřpina* ap.

¹³⁴ Napříč jednotlivými zkoumanými prameny můžeme i u kompozit tvořených kompozičně-derivačním postupem doložit dvojí možnost paralelní sufixace – srov. s uvedenou podobou lexému podobu *zlodějka* v PASKAL.

Kompozita typu S-K-V s nulovým sufixem lze doložit ze všech analyzovaných pramenů vyjma KRISTE, kde se vyskytuje jen typ A-K-V (viz níže). Jednotlivá kompozita jsou jak konkréta, tak abstrakta (*krvotok, nocleh*).

V souvislosti s rozkladem kmenové deklinace na sklonku praslovanského období přestává být konektém závislý na kmeni prvního členu kompozita. Z doložených příkladů je zřejmé, že v češtině 14. a 15. stol. zcela převládá konektém *-o-* (např. *krvotok, listonoš, Kristonoš*), ojediněle se objevuje nulový konektém (např. *Vojtěch, nocleh*).

Oba členy, které vstupují do doložených složenin, jsou prvotní neodvozené útvary, první člen je základem primárních substantiv, druhým členem je slovesný kořen.

Ve všech zkoumaných textech, krom mladších opisů KRISTD a KRISTE, je možné nalézt kompozita typu A-K-V s nulovým sufixem, která lze podle Šlosara (1999:25) nahlížet jako obdobné vyjádření jednoho z možných sémantických doplnění slovesného děje, jako je tomu v případě předního členu substantivního. V době staročeské se jedná o periferní typ, který se objevuje jen v několika málo frekventovaných formacích (v našem případě jde o lexém *zloděj*).

Z dokladů je patrné, že převládají kompozita typu S-K-V a A-K-V, která jsou ještě doplněna sufixem blíže specifikujícím dané kompozitum (může např. diferencovat abstrakta a konkréta, neživotné substance od životných, lidské bytosti od zvířat); v těchto případech se v analyzovaném materiálu jedná vždy o formace kompozičně-sufixální. Hojně jsou ve všech zkoumaných textech doložena verbální substantiva se sufixem *-stvie/-stivo (-ctvie)*, ojediněle se objevují také sufixy *-tie a -nie*. V případě sufixů *-tie, -nie* jsou kompozita tvořena ještě neobvyklými konektémy *-a-* a *-e-*¹³⁵, které se shodují s genitivními koncovkami substantiv předního členu. Téměř ve všech pramenech je doložen kompozičně-sufixální postup se sufixem *-ník*, tedy kategorie nositelů vlastností (*licoměrník, cizoložník*); vyskytuje se rovněž sufix *-ce (-ce)*, který tvoří konkurenční strukturu typu se sufixem *-ec* doloženému jednou v PASKAL (*dobrodienec*). Typ se sufixem *-ce* vyjadřuje jen osobního činitele děje, typ se sufixem *-ec* není takto ostře vyhraněn. Pro označení ženské osoby byly u původně bezsufixálně tvořeného kompozita *zloděj* užity jasně identifikující sufixy *-ka* a *-(n)ice* (*zlodějnice* PASMUZA, *zlodějka* PASKAL).

2.4.2.4.2 Substantivní kompozita skladu V-(K)-S byla vlastní už praslovanštině. Mezi členy stál konektém *-i-*, který připomínal imperativní koncovku, ale nebyl jí. Pokud měl první člen vokalické vyznění, obešla se složenina bez konektému. Typ kompozit V-(K)-S je však periferní, silně mu konkuruje typ se složením S-K-V. Jelikož tato kompozita stojí na periférii, uplatňují se jako složeniny s expresivním příznakem nebo při tvorbě vlastních jmen.

KRISTA: –

OTCB: –

PASMUZA: *Spytigneus, Stanislav, Vratislav*

PASKAL: *kratochvíle; Spytigneus, Stanislav, Vratislav*

KRISTD: –

KRISTE: –

¹³⁵ Jde o lexémy *okamženie* v PASKAL a *krveprolitie* v OTCB, které však lze také hodnotit jako dva samostatné lexémy. Grafika pramenů nás nicméně vede k tomu, že je v těchto konkrétních případech považujeme za kompozita. Ve zbývajících textech respektujeme znění pramene a považujeme lexémy *krve prolitie* a *oka mženie* za dvě samostatné slovní jednotky. Totéž se týká lexémů *z mrtvých vstanie*, pokud jsou v prameni zaznamenány uvedeným způsobem.

Malé množství dokladů z analyzovaných textů potvrzuje periferní postavení tohoto typu kompozit¹³⁶. Doložené složeniny jsou pouze propria, a to s konektémem *-i-* v PASMUZA a PASKAL. Perifernost složenin V-(K)-S lze považovat za pravděpodobnou příčinu jejich silného uplatnění v podsystému proprií. Už ve staročeském období se u těchto kompozit začíná objevovat vedle do té doby dominantního konektému *-i-* také konektém *-o-*, což lze z našeho materiálu doložit v jednom případě v PASKAL u kalku *kratochvíle* z německého *Kurzweil* (zároveň se jedná o jediné apelativum u tohoto typu kompozit).

2.4.2.4.3 Substantivní kompozita skladu A-K-S jsou běžná už v praslovanském období; původně se jednalo vždy o maskulina. Pokud byl druhý člen složeniny jiného rodu, dochází ke změně morfologické charakteristiky na maskulinum. Tento typ kompozit lze dělit na taková, která pojmenovávají substanci vyjádřenou zadním členem, tzv. typ endocentrický (*černozem* – typ 1) – tento typ, jak uvádí D. Šlosar (1999:37) je patrně sekundární, a taková, tzv. typ exocentrický, která pojmenovávají substanci odlišnou (*zlatohlav* – typ 2), patrně primární.

KRISTA: *cizozemec, velblúd*, (vše typ 2); *dobrovolenstvie, malomocenstvie, milosrdie, velryb*

OTCB: *cizozemec, velblúd*, (vše typ 2); *dobrovóle, dobrovolenstvie, milosrdenstvie, milosrdie*

PASMUZA: *cizozemec, velblúd, Boleslav, Drahomír, Radslava, Václav* (vše typ 2); *dobrovolenstvie, malomocenstvie, milosrdie*

PASKAL: *cizozemec, hajtman, hautmanstvie, Velikonoc(e), zlatohlav, Boleslav, Drahomír, Radslava, Václav, zlosyn* (vše typ 2); *dobrovolenstvie, milosrdenstvie, svatočtenie*

KRISTD: *cizozemec* (typ 2); *milosrdenstvie*

KRISTE: *cizozemec* (typ 2); *dobrovolenstvie, milosrdenstvie*

Tento typ substantivních kompozit se vyskytuje ve všech zkoumaných pramenech. Z dokladů je patrné, že ve staré češtině už nejsou složeniny tohoto typu pouze maskuliny, ale doložena jsou také feminina a ve větším množství rovněž neutra. Endocentrická bezsufixální kompozita se vyskytují pouze v KRISTA a OTCB, a to *velryb* a *dobrovóle*. Exocentrická bezsufixální kompozita se uplatňují především při tvoření proprií (srov. doložená vlastní jména), u lexému *velblúd* a v mladších fázích staročeského jazykového vývoje (sklonek 15. stol.) také u apelativ (*hajtman, Velikonoc, zlatohlav* jen v PASKAL).

Sufixální kompozita typu A-K-S přináší jasnější sémantickou specifikaci; mají různou fundaci. Nejzastoupenější je fundace adjektivem a substantivem – zde lze doložit lexém *cizozemec*, který se vyskytl ve všech zkoumaných textech. Pro všechny analyzované prameny je taktéž charakteristický výskyt tohoto typu složenin ve středním rodě (viz výše uvedené doklady).

2.4.2.4.4 Pro substantivní kompozita typu N-K-S je charakteristické, že se u nich během staročeského období už poměrně běžně vyskytuje numerální člen v genitivu. Tento jev, který má svůj počátek už na konci praslovanského období, je snad možné považovat za emancipaci číslovek jako slovního druhu (Šlosar 1999).

KRISTA: *poledne*

OTCB: *poledne, puolnoc*

PASMUZA: *jednostavenstvie, pólnoc, polodne (poledne)*

PASKAL: *jednostajenstvie, poledne*¹³⁷

KRISTD: –

KRISTE: –

¹³⁶ K tomuto typu kompozit lze zařadit i ojedinělé doklady na substantiva *motovúz* v KRISTA, PASMUZA a PASKAL a *vrtoviez* v OTCB, ač se primárně jedná o substantivní kompozita skladu V-K-V.

¹³⁷ V textech PASKAL a KRISTE je na základě znění pramene lexém *pólnoc* transkribován ve formě *puol noc*, nikoliv tedy jako kompozitum, ale jako dva samostatné lexémy.

V analyzovaném materiálu není v žádném z dokladů přední numerální člen v genitivu. U slova *pól*, které je zde členem bezsufixálních složenin *puolnoc*, *poledne* (*polodne*), je možné tvrdit, že byl chápán jako substantivum (ve fázi kmenově určeného konektému a s konektémem *-o-* a *-e-*), nikoli však jako číslovka. Derivačně-kompoziční postup se uplatnil u zbývajících dvou kompozit (*jednostavenstvie*, *jednostajenstvie*) – uvedené dva případy lze snad považovat za analogické typu *polú+ie*.

2.4.2.4.5 Ze zkoumaných písemných památek lze doložit jeden lexém, který je substantivním kompozitem typu N-K-V – jedná se o plurál maskulina *prvospi* s významy ‚první část noci, doba prvního spánku do půlnoci‘ a ‚kuropění, doba ranního kokrhání kohoutů, časné ráno‘, jež se nachází v těchto významech v obou pasionálech.

2.4.2.4.6 Substantivní kompozita s předním pronominálním členem jsou ve zkoumaných textech zastoupena lexémy s předními členy *veš-* a *sám-*¹³⁸ a zadním členem, který je slovesného základu. Kompozita s *veš-* jsou omezena jen na lexém *všemohučenstvie/-stvo*, popř. *všemohúcnost* v KRISTA, KRISTD a obou pasionálech a kompozita se členem *sám-* pouze na lexémy *samostriiel* v obou pasionálech a *samomluvenie* v PASMUZA. V OTCB a v KRISTE se kompozita s předním pronominálním členem nevyskytla.

2.4.2.4.7 Substantivní kompozita s předním adverbiálním členem jsou ve zkoumaných textech zastoupena pouze jedním lexémem *dostiučiněnie*¹³⁹ v OTCB.

2.4.2.4.8 Substantivní kompozita skladu S-(K)-S se ve staré češtině vyskytují s dvojitou sémantikou, a to koordinační a subordinační. V kontrastu s ostatními kompozity se zde dominantně uplatňuje postup čistě kompoziční oproti kompozičně-derivačnímu.

KRISTA: *Jezukrist*

OTCB: *Jezukrist*

PASMUZA: *Jezukrist*, *středopostie*; *Bohuslav*, *Břetislav*

PASKAL: *Jezukrist*, *středopostí*; *Bohuslav*, *Břetislav*

KRISTD: *Jezukristóv*, *Jezukrist*

KRISTE: *Jezukrist*, *Jezukristóv*

Ve zkoumaném materiálu se vyskytla kompozita koordinační povahy, a to téměř jen v podobě vlastních jmen – zde se jedná o čistou kompozici. V pasionálech je doloženo kompozitum *středopostie*, které svou formou patří k sufixálnímu typu kompozita.

2.4.2.4.9 Zcela ojediněle lze doložit substantivní kompozita typu S-K-A, jež se ve formě *proprii* objevují v obou pasionálech: PASMUZA: *Ludmila*, *Petromila*; PASKAL: *Ludmila*, *Lidmila*.

2.4.2.4.10 Adjektivní kompozita skladu A-K-S patří k nejpůvodnějším typům kompozit. Ve staré češtině je již hojně zastoupen postup kompozičně-derivační, který se začal uplatňovat patrně už v praslovanském období. Konektémem je *-o-*, menšina zadních členů má jen morfologickou charakteristiku, ale většinou se uplatňuje postup kompozičně-derivační.

KRISTA: *malomocný*, *milosrdný*, (dolož též adv. *milosrdně*, *dobrovolně*), *suchopárný*, *suchoruký*, *velikonoční*

¹³⁸ Zřídka jsou u tohoto typu kompozit předními členy lexémy *sobě*, *sebe*, *svůj*, *můj*; v žádném ze zkoumaných textů se však nevyskytly (Šlosar 1999).

¹³⁹ V rukopise KRISTA a KRISTE nacházíme na odpovídajících místech oddělené psaní slovních jednotek *dosti učiněnie* a *dosti učiniti.*, Z tohoto důvodu je tak rovněž transkribujeme a považujeme je za dva samostatné lexémy.

OTCB: *dobrovolný* (dolož. též adv. *dobrovolně*), *milosrdný, prostovlasý*

PASMUZA: *dobrovolný* (dolož. též adv. *dobrovolně*), *dlúhonosý, malomocný, milosrdný* (dolož. též adv. *milosrdně*), *tvrdohlavý, zlatohlavový; čistiniti*

PASKAL: *dobrovolný* (dolož. též adv. *dobrovolně*), *dlúhonosý, malomocný, milosrdný* (dolož. též adv. *milosrdně*), *prostovlasý, velikomocný, velikonoční, zlatoustý; čistoviniti (čistoviniti)*

KRISTD: *milosrdný, velikonoční*, (dolož. adv. *dobrovolně*)

KRISTE: –

Tento produktivní typ kompozit je doložen ve všech zkoumaných pramenech vyjma KRISTE, a to jak ve formě kompozita opatřeného jen morfologickou charakteristikou (*tvrdohlavý, prostovlasý, dlúhonosý*), tak ve formě kompozičně-derivační, u níž je využíván sufix *-ný*. Lexémy opatřené jen morfologickou charakteristikou představují konkréta, kompozičně-derivační postup je vyhrazen pro abstrakta. Mezi tato kompozita je zařazeno také již méně průhledné a ustrnulé kompozitum *čistiniti* (na konci 15. století už asi také ne úplně srozumitelné, jak dokládají podoby vyskytující se v PASKAL), jež vzniklo sloučením tvarů *čist +niti*¹⁴⁰.

2.4.2.4.11 Adjektivní kompozita typu N-K-S vyskytující se běžně ve staré češtině jsou variantou typu A-K-S. Nejednotná forma předního členu poukazuje k relativně mladší době vzniku, přední člen je zčásti v genitivu a zčásti je ke druhému členu složeniny připojován různými konektémy.

KRISTA: *jednosvorný*

OTCB: *jednoštitný*

PASMUZA: *čtveroúhlý, jednosvorný*

PASKAL: *čtverohranatý, jednosvorný*

KRISTD: –

KRISTE: –

Typ kompozit N-K-S se vyskytuje ve všech zkoumaných památkách vyjma mladších opisů Života Krista Pána. Abstrakta jsou tvořena předním komponentem *jedno-*, s jednotnou formou konektému *-o-* a zadním členem opatřeným sufixem *-ný* (*jednoštitný*). Konkréta jsou složena z předního členu *čtvero-* a zadního členu opatřeného buď morfologickou charakteristikou (*čtveroúhlý*), nebo sufixem *-atý* (*čtverohranatý*).

2.4.2.4.12 Adjektivní kompozita typu N-K-A lze považovat za podtyp adjektivních kompozit typu N-K-S (výsledná kompozita jsou formálně zcela shodná).

KRISTA: –

OTCB: *jednostajný*, (dolož. též adv. *jednostajně*)

PASMUZA: –

PASKAL: *jednostajný* (dolož. též *jednostajně*)

KRISTD: –

KRISTE: *jednostajný*

Z textů lze tento typ kompozita doložit jen jedním lexémem *jednostajný*, popř. jeho adverbiální podobou. Do složeniny vstupuje první člen s konektémem *-o-* a druhý člen je opatřen morfologickou charakteristikou adjektiv, která je však v tomto případě už adjektivu vlastní před vstupem do kompozita.

2.4.2.4.13 Adjektivní kompozita typu N-K-N jsou podkategorií typu N-K-A, resp. N-K-S. Ve zkoumaných textech je tento typ složenin doložen pouze jednou lexémem *puoldruhý* v PASKAL. Přední část kompozita je v tomto případě připojena bez konektému k části druhé, jež je opatřena morfologickou charakteristikou číslovek, resp. adjektiv.

¹⁴⁰ Podrobněji o etymologii tohoto kompozita Machek (1997:104).

2.4.2.4.14 Adjektivní kompozitum typu V-K-S se vyskytlo pouze v jednom případě v PASKAL. Jde o kalk z němčiny – *kratochvilný*.

2.4.2.4.15 Dalším typem složenin jsou adjektivní kompozita s předním pronominálním členem, který se uplatňuje podobně jako u kompozit substantivních jen jako první člen složeniny. Repertoár užívaných zájmen je velmi úzký: *veš, sám*, ojediněle *sebe, sobě*.

KRISTA: *všemohúci*

OTCB: *samobydlný, samosobní, soběvolen*¹⁴¹, *všelikaký, všemohúci*, (dolož. též adv. *všedně*)

PASMUZA: *všemohúci, všední*

PASKAL: *samobydlný, svévolný, všelijaký, všemohúci, převšemohúci, všední, všetečný* (dolož. též adv. *všetečně, nevšetečně*)

KRISTD: *všemohúci*

KRISTE: *všemohúci, převšemohúci*

Analyzovaný materiál dokládá, že nejužívanějším předním členem je *vše-*, nejčastěji jako součást kompozita (*pře*)*všemohúci*, v PASKAL jsou doložena ještě kompozita *všelijaký, všetečný, všední* – poslední dva uvedené případy též jako adverbium. V textech se objevily dva lexémy s předním členem *sám-* spojeným s druhým členem kompozita konektémem *-o-* (*samobydlný, samosobní*); v obou případech jsou zadní členy původem deverbální. Poměrně vzácný doklad na staročeské kompozitum, kde je předním členem posesivní reflexivní zájmeno, se vyskytuje v PASKAL (*svévolný*); jedenkrát je z OTCB doloženo kompozitum ve jmenné podobě s předním členem *sobě-* (*soběvolen*), o němž se předpokládá (srov. Šlosar 1999), že se – být ve složené podobě – objevuje až v době střední u Komenského¹⁴².

2.4.2.4.16 U adjektivních kompozit s předním adverbialním členem, který vstupuje do kompozit bez konektému, se nejčastěji uplatňují přední členy *spolu-*, *dole-*, *svrchu-*. V analyzovaném materiálu se však žádné kompozitum tohoto typu neobjevilo¹⁴³.

2.4.2.4.17 Adjektivní kompozita typu A-K-A nejsou ve staré češtině příliš rozšířena. V analyzovaných textech, vyjma OTCB a KRISTD, kde se tento typ kompozit vůbec nevyskytuje, se objevilo pouze jedno kompozitum tohoto typu, a to *veleslavný*. Svým původem a formou tento lexém k typu kompozit A-K-A bezesporu patří, ale ve staročeské době má adjektivní přední člen *vele-* funkci modifikačního prefixu vyjadřujícího velkou míru vlastnosti pojmenované zadním členem.

2.4.2.4.18 Adjektivní kompozita se zadním členem deverbálním nejsou s největší pravděpodobností praslovanským dědictvím, ale ve staré češtině už představují velmi rozšířený typ, který je rozhodnou většinou už jen kompozičně-derivační (Šlosar 1999). Nejčastěji se uplatňují slovesa *i*-kmenová, řidčeji *i* jiná, a jako první člen povětšinou základy substantivní a adjektivní.

KRISTA: *novopřišlý, novoučiněný, blahoslavený, bohobojný, drzomluvný; jednorozený, lstivohledný, prvorozený, sporoplovúci, stredoplovúci, zlořečený*¹⁴⁴

¹⁴¹ Jako dva samostatné lexémy je toto kompozitum doloženo také v PASMUZA a PASKAL, kde je mezi oba lexémy včleněna spojka *-li*.

¹⁴² Obdoba tohoto kompozita se vyskytuje též v PASKAL, ale zde je na základě grafiky pramene interpretováno jako dvě samostatná slova.

¹⁴³ Důvodem, proč není tento typ kompozit ve zkoumaném materiálu doložen, je zvolená interpretace, kdy je možné dané kompozitum hodnotit jako dvě samostatná slova.

¹⁴⁴ V této památce je doloženo potenciální kompozitum *bohobojící*; na základě znění pramene je však interpretováno jako dva samostatné lexémy.

OTCB: (nedoložena již žádná kompozita s předním členem *novo-*) *blahoslavený, bohobojný, čarodějný, zlořečený*

PASMUZA: *novopřišlý, novoučiněný, novoobrácený, novourozený, novonalezený, novosebraný, novomrlý, novovzrostlý, novopotvrzený, novokrščený, novosěný, novobitý, blahoslavený, bohobojný (buohobojný), ducholový, čarodějný, drzomluvný, jednorozený, prvorozený, rukojmý, zlořečený*

PASKAL: *novokřtěný, novopřišlý, novoučiněný, novoobrácený, novourozený, novonalezený, novosebraný, novozemřelý, novovzrostlý, novobitý¹⁴⁵, novovsátý; blahoslavený, přeblahoslavený, bohobojný, čarodějný, drzomluvný, jednorozený, okolostojící, prvorozený, rukojmý, stredoplovúci, svatokupečský, zlořečený*

KRISTD: (nedoložena již žádná kompozita s předním komponentem *novo-*); *blahoslavený, přeblahoslavený, bohobojný, jednorozený, prvorozený, zlořečený*

KRISTE: *novopřišlý; blahoslavený, přeblahoslavený, bohobojný, jednorozený, mnohomluvný, zlořečený*

Tento typ kompozit je velmi hojně zastoupen ve všech zkoumaných textech. Až na jeden doklad z PASKAL (*rukojmý*), u něhož se jedná o postup kompoziční opatřený morfologickou charakteristikou, jsou všechny doklady sufixačně-kompoziční. Nejpočetněji je mezi nimi zastoupen typ se sufixem *-ný*, a to jak připojený k slovesnému základu bez infinitivního kmenoslovného formantu, tak s tímto formantem; jako přední člen se uplatňují základy substantivní (*boho-*) i adjektivní (*zlo-*) ap. Sporadicky je doložen adjektivní základ derivovaný (*Istivohledný*). V textech není doklad na genitivní podobu (*bohobojný*) u kompozit s prvním členem substantivním, která se vytváří vedle podoby *bohobojný*. Dalším typem těchto kompozit jsou tvary se sufixem *-lý*, které nejsou tak často zastoupeny; frekventovanější jsou kompozita vycházející z pasivního participia (*novonalezený*); ojediněle se objevují podoby se zadním členem, jenž má formu adjektivizovaného *nt-*ového participia (*stredoplovúci*), jedenkrát je zadní člen tvořen sufixem *-ský* (*svatokupečský*).

Pozoruhodným jevem je výskyt a absence kompozit s předním členem *novo-* v některých zkoumaných textech. Velmi hojně jsou tato kompozita zastoupena v PASMUZA a PASKAL, a pokud budeme brát v potaz rozsah textu, tak i v KRISTA. Nejpodstatnější však je, že se žádné takové kompozitum neobjevilo v textu OTCB, o němž se předpokládá, že vznikl přibližně ve stejném období jako PASMUZA a KRISTA (tj. nejméně půl století před nejstarším opisem těchto památek, kde se ojediněle tyto složeniny ještě objevují). Lze se domnívat, že tento fakt by mohl snad ukazovat na jednoho možného autora KRISTA a části PASMUZA¹⁴⁶.

2.4.2.4.19 Vznik složených číslovek probíhá pravděpodobně někdy na přelomu praslovanského a pračeského období a dokončuje se v rané staré češtině. Ve všech případech šlo o splynutí komponentů v proudu řeči. Z hlediska formy jde tedy o spřežky.

KRISTA: *jedennádst, čtrmezidcietma, čtyřidcětmi, devatdesát* (a další číslovky)

OTCB: *pátýnáctý, osmýmezidcietmý, devaddesát* (a další číslovky)

PASMUZA: *jedennáctý, pětmezidcietma, paddesát* (a další číslovky)

PASKAL: *dvanáctý, devětmezicietmý, sedmdesáte* (a další číslovky)

KRISTD: *třináctý, čtrmezicítma, sedmdesáte* (a další číslovky)

KRISTE: *čtrnást, čtrmezicietma, devadesát* (a další číslovky)

¹⁴⁵ Přední člen *novo-* je s druhým členem kompozita v PASKAL ve srovnání s případy v PASMUZA a KRISTA zřejmě mnohem méně úzce svázán (při tisku je důsledně tištěna přední část kompozita *novo-* zvlášť od části, která s ní tvoří složeninu), ačkoli už i v PASMUZA a KRISTA lze počítat s rozkládáním kompozita, které by bylo následně možné interpretovat jako dva samostatné lexémy. Důkazem může být jeden doklad na kompozitum *novobitý*, který ukazuje na možnou odlučitelnost prvků vstupujících do kompozita: *káza [sudí] jeho [sv. Apolinarise] kyji bítí...a v jeho rány, novo kyji bité, horký var léti* PASMUZA 345; *káza jeho [sv. Apolinarise] ten sudí kyji bítí...a v jeho rány, novo kyji bité, horký var léti* PASKAL P1b.

¹⁴⁶ Ohledně kompozit s předním členem *novo-* je třeba zmínit modifikaci tohoto předního členu na genitivní podobu (*z*)*nova-*, která se vyskytuje v PASKAL u možného kompozita *znovadělany*. Grafika pramene nás však vede k tomu, že spojení těchto lexémů za kompozitum nepovažujeme, ale interpretujeme je jako tři samostatné slovní jednotky.

Složených základních číslovek lze z každého ze zkoumaných textů doložit velké množství. U číslovek 11–19 se objevují různé hláskové podoby původního předložkového pádu *na desete* (viz příklady); totéž platí o číslovkách 21–29 a předložkovém pádu *medzi desetma*. Složené číslovky 20, 30 a 40 jsou sloučením číslovek *dva, tri, čtyři* a duálových tvarů číslovky *deseti*; složené číslovky 50–90 jsou sloučením těchto číslovek a konsonantického genitivu plurálu *desetъ* vyjadřujícího počítaný předmět (srov. doklady).

2.4.2.4.20 Složená adverbia představují jen výsledek transpozice složených adjektiv jako *jednostajně* (viz doklady u 2.4.2.4.12 s lexémem *jednostajný*) ap. Adverbií, která by vznikla skutečným kompozičním slovotvorným postupem, je minimum a ve zkoumaných textech je není možné doložit. Ve všech analyzovaných památkách je doložen jen typ složenin se sufixem *-krát*. Podle Šlosarova (1999:75) názoru už nemají povahu kompozit násobné číslovky zakončené tímto formantem, který nabyl povahy sufixu už v praslovanštině.

2.4.2.4.21 Složená slovesa nepatří k tomu, co by stará čeština zdělila z praslovanského dědictví. Frekventované staroslověnské složeniny jsou kalky z řečtiny, paleoslovenismem je staročeské *blahoslaviti*. Později se ve staročeských písemných památkách objevují kalky z latiny *dobrořečiti, zlořečiti*, jediným staročeským slovesem, které nemá povahu kalku, je *cizoložiti*¹⁴⁷.

KRISTA: –

OTCB: –

PASMUZA: *zlořečiti, noclehovati*

PASKAL: *kratochvíliti, svatokupčiti, noclehovati*

KRISTD: –

KRISTE: –

Krom výše zmiňovaných slovesných složenin, z nichž se v textech vyskytuje pouze *zlořečiti* v PASMUZA, jsou ještě z pasionálů doloženy složeniny *kratochvíliti, noclehovati, svatokupčiti*. Kalkem z němčiny je v těchto případech zcela jistě lexém *kratochvíliti*; z tohoto důvodu lze předpokládat, že staročeským fundujícím slovem bylo substantivum *kratochvíle* a fundovaným *kratochvíliti*. U lexému *noclehovati* jde o odvozeninu od složeniny *nocleh* (lexém doložen v celé staročeské literární tvorbě jen v PASMUZA a dalších mladších opisech pasionálů). *Svatokupčiti* se jeví jako slovo fundující pro odvozeniny substantivní a adjektivní.

2.4.2.4.22 Vzácným prvkem, který se ve zkoumaných textech vyskytl (krom KRISTD), je reduplikace, která jakožto prostředek kompozice hrála jen okrajovou úlohu; dokládá ji lexémem *hlahol*. Charakteristickým rysem takovýchto formací je jejich obdobný hláskový sklad, který po metatezi likvid odlišil první kořen od druhého.

2.4.2.4.23 Konektémy – shrnutí stavu ve zkoumaných textech

Na výše uvedených staročeských dokladech je patrné, že vlivem rozpadu kmenoslovného deklinačního principu přestává být konektém určován kmenem předního členu, jako tomu bylo v praslovanštině (Šlosar 1999). Absolutní převahy nabývá konektém *-o-*, který byl původně společný pro nejpočetnější *o*-kmeny, *a*-kmeny a kmeny konsonantické. V našich dokladech konektém *-o-* připojuje i přední kmeny *jo*-kmenové (*licoměrník*), *ū*-kmenové (*krvotok*). Nulový konektém původně vlastní *u*-kmenům a *i*-kmenům se objevil v jednom případě u kompozita *Vojtěch*. Velmi podobně je tomu u konektémů předních členů adjektivních, kde zcela převládl konektém *-o-* a zatlačil do pozadí konektém *-e-*, který i z

¹⁴⁷ K tomu srov. Šlosar (1999:76).

důvodu mizivého počtu primárních *jo*-kmenových adjektiv nebyl již v době předstaročeské téměř používán.

Bezafixální struktura substantivních kompozit s předním členem substantivním a zadním deverbálním ve staročeském období způsobovala, že povaha pojmenovávané substance nebyla ve většině případů jednoznačně specifikována. Následně se tedy začínají prosazovat kompozita sufixální, jejichž sufixy přinášejí důležitou informaci o povaze substancí a zvyšují tím sdělnou hodnotu vznikajících kompozitních formací.

Dějová i derivovaná abstrakta tvořená kompozičně-sufixačním postupem mají zčásti konektémy běžné u kompozit s prvním členem substantivním, zčásti mají přední člen ve formě genitivu (*krveprolitie*, *okamženie*) nebo předložkového pádu substantiva (Šlosar 1999) – ze zkoumaných textů nelze doložit. Na základě zkoumaného materiálu lze shrnout, že mezi kompozity s konektémem a složeninami s předním členem v podobě pádové formy nejsou funkční rozdíly. Obě podoby předního členu jsou ve zkoumaných textech rovnocenné.

Konektém předního verbálního členu se v našich textech vyskytuje valnou měrou v podobě *i*-ové, je však omezen pouze na kompozita propriálního charakteru (*Stanislav*, *Spytigneus*); přední člen v podobě bezkoncovkového imperativu doložit nelze. Přední člen verbální má také konektém *-o-*, který je však omezen na lexém *kratochvíle* a jeho deriváty.

2.4.3 Nové lexémy a slovní jednotky, které se do staré češtiny dostávaly v jejich jednotlivých vývojových fázích, však nezůstaly ve všech případech zachovány do češtiny současné. Některá slova se buď nevžila vůbec, nebo se (což je případ mnohem čtenější) vytratila ze slovní zásoby současně se zánikem starých reálií.

Pro demonstraci lze ze zkoumaných památek uvést několik málo lexémů, které z dnešního jazyka již neznáme a jejichž zánik souvisí se zánikem označované skutečnosti. Patří k nim např. *nákončie* PASMUZA 323, t. PASKAL – ‚kovové zakončení kožených součástí zbroje (pochvy, meče, opasku ap.)‘; *ničěti* PASMUZA 180, t. KRISTA, OTCB ‚být skloněn nebo schýlen hlavou dolů, sklánět se‘ (již nedoloženo v PASKAL a nahrazeno verbem *skloniti*); *nožnicě* KRISTA 95b, t. PASMUZA, PASKAL ‚pochva, pouzdro na poboční zbraň‘; *ostrabiti* KRISTA 30b, t. PASKAL ‚zotavit se, nabýt opět sil‘; *ort* KRISTA 77a ‚středověká drobná mince, zvl. čtvrtina zlatého‘; *podstúpěj* KRISTA 89b ‚chodidlo, spodní část nohy‘; *praščědie* KRISTA 107b, t. PASMUZA (PASKAL už má *pronárod*) ‚potomstvo, potomci‘; *příkruchtie* KRISTA 34a ‚prostor v blízkosti kruchty, kazatelna?‘; *rybitev* KRISTA 36b ‚rybář‘; *súhrada* KRISTA 81b ‚mez, rozcestí‘; *poslada* OTCB 31b (jen OTCB) ‚lákání‘; *přemčieti* OTCB 32b (jen OTCB) ‚přenést, přepravit někam jinam‘ a *pomčieti* OTCB 143b (jen OTCB) ‚začít vléct, začít násilně přepravovat‘ – s tím souvisí doklad na lexém *mykati se* v KRISTA 83a a PASMUZA 415 ‚pohybovat se‘, což pak oboje souvisí třeba s dnešním už jen předponovým *smýkat (se)*; *prokole* OTCB 105a (v dalších textech není) ‚poleno, podélně rozštěpené dřevo‘ ap.

3 Prvky (lexikální jednotky) potenciálně odlišující jednotlivé zkoumané texty

Aspektem, který by mohl být schopen diferencovat KRISTA a PASMUZA (vzhledem k opisu z PASMUZA popř. částečně také PASKAL) na jedné straně, jakožto díla, o nichž se předpokládá, že je sepsal jeden dominikán, od OTCB, je několik málo vytipovaných lexémů, které byly v textech testovány. Při výběru lexémů vycházíme z diplomové práce M. Pytlíkové (2002), která se zabývala překlady tzv. dominikána v souvislosti se vznikem biblického překladu první staročeské redakce.¹⁴⁸ Jde o plnovýznamové lexémy, ale zejména z funkčního hlediska o navazovací částice, jakožto překlady latinských spojek a příslovcí, které jsou jak substantivního, tak nesubstantivního charakteru. Cílem je tedy prokázání užívání nebo neužívání daného lexému v jednotlivých textech, ale také např. identifikování možné (převažující) existence nebo neexistence určitého významu u polysémního slova.

3.1 Lexémy, které by měly lišit PASMUZA (popř. také PASKAL) a KRISTA, jakožto dílo dominikánovo, od OTCB, u nichž je předpokládán přímý vliv latinského překladového ekvivalentu¹⁴⁹

3.1.1 Substantiva

Užívání výrazu *hospodyně* ve významu ‚manželka‘ považuje V. Kyas (1971:27) za příznačné pro dominikána, který by měl být autorem Života Krista Pána a přinejmenším části Pasionálu a částí staročeské bible první redakce¹⁵⁰. V tabulce je zaznamenán počet výskytů tohoto lexému společně s jeho významovou specifikací; zároveň je uvedeno množství dokladů na slovo *manželka* v jednotlivých textech. V. Kyas dále považuje za součást dominikánova idiolektu užívání lexému *hospoda* ve významu ‚pán (vladař), hospodář‘ a slova *padúch*. Ke všem těmto lexémům srov. tabulku níže; podbarvené části ukazují na relativně (v poměru k rozsahu textu) větší frekvenci v užívání slovních jednotek u KRISTA a PASMUZA, případně ještě PASKAL, a snad tedy také na možnost jednoho autora.

	KRISTA – počet/význam	OTCB – počet/význam	PASMUZA – počet/význam	PASKAL – počet/význam
<i>hospodyně/i</i> za lat. <i>uxor</i>	6 / manželka	2 / manželka	56 / manželka; ojediněle hospodyně (paní)	69 / manželka; ojediněle hospodyně (paní)
<i>manželka</i> za lat. <i>uxor</i>	–/–	6 / manželka	6 / manželka	26 / manželka

¹⁴⁸ Markéta Pytlíková *Staročeské překlady takzvaného dominikána*. Tato diplomová práce byla úspěšně obhájena na FF UK v roce 2002. V jejím rámci je rovněž podrobně analyzována problematika člena dominikánského řádu a jeho možného autorství částí biblických knih v první redakci staročeského biblického překladu a metody průzkumu s odůvodněním výběru daných lexémů (slovních jednotek) a popisem postupu atribuce autorského (překladového) textu.

¹⁴⁹ Tuto formulaci přejímáme rovněž z výše uvedené diplomové práce M. Pytlíkové (2002). Je si však třeba uvědomit, že se týká překladu bible, u něhož lze do velké míry předpokládat snahu o věrné zachycení jazyka pramene. Jinak je tomu u zkoumaných textů (viz charakteristika vztahu k latinským originálům v úvodu studie), přesto jsou však slovní jednotky takto charakterizované začleněny do prováděné analýzy. Důvodem je předpoklad, že by mohly být součástí dominikánova idiolektu i v těch případech a na těch místech, kdy se u překladu textů počátků staročeské prózy explicitně nedrží latinské předlohy.

¹⁵⁰ K tomu více Pytlíková (2002).

<i>hospoda</i> (jen jako osoba, Hospodin)	22 / hospodář, pán	9 / pán, hospodář	8 / hospodář, pán	2 / hospodář, pán
<i>pán</i>	21 / pán, hospodář	90 (převážně ve spojení <i>pán buoh</i>) / Bůh, Hospodin; pán (hospodář)	30 / pán, hospodář	159 (často ve spojení <i>pán buoh</i>) / Bůh, Hospodin; pán (hospodář)
<i>padúch</i> za více lat. ekvivalentů	- / -	29 / padouch, lotr	7 / padouch, lotr	6 / padouch, lotr
<i>lotr</i> za více lat. ekvivalentů	17 / lotr, padouch	1 / lotr, padouch	22 / lotr, padouch	27 / lotr, padouch
<i>zlosyn</i> za více lat. ekvivalentů	- / -	- / -	- / -	2 (vždy v částech, které nejsou v PASMUZA) / lotr, padouch
<i>zběh</i> za více lat. ekvivalentů	- / -	3 / lotr, padouch, vězeň	- / -	- / -
<i>zloděj</i> ¹⁵¹	6 / zloděj	4 / zloděj	10 / zloděj	17 / zloděj

Z tabulky vyplývá, že lexém *hospodyně* je ve významu ‚manželka‘ hojně užíván v obou pasionálech, méně v KRISTA a zcela mizivě v OTCB (do velké míry je to jistě ovlivněno tématem textů). Lexém *manželka* není v KRISTA vůbec doložen, v malém množství se objevuje v PASMUZA a OTCB. Z toho lze usuzovat, že frekvence jeho využití začíná stoupat během průběhu 15. století, čehož je důkazem PASKAL. Jen velmi těžko by se zde tedy dalo uvažovat o společném autorovi, tzv. dominikánovi.

V případě lexémů *hospoda* ve významu ‚pán, hospodář‘ a *pán* nepřichází hypotéza společného autora Života Krista Pána a Pasionálu v úvahu; patrné jsou však některé vývojové tendence, relativně vysoká míra užívání lexému *hospoda* jen v KRISTA a výrazné zvýšení užívání lexému *pán* v průběhu 15. stol. Na základě dokladů v OTCB a PASKAL však můžeme předpokládat, že jeho zvýšený výskyt vyplýval primárně z vazby *pán buoh*.

Na možného společného autora Života Krista Pána a Pasionálu by v rámci substantiv mohly ukazovat pouze rozdíly ve frekvenci lexémů *padúch* a *lotr*. Problémem však zůstává fakt, že právě lexém *padúch* pokládá V. Kyas za reprezentativní atribut pro dominikánovo literární dílo, ale v KRISTA se vůbec neobjevil, v pasionálech je jeho výskyt marginální, oproti tomu v OTCB je relativně vysoký. Tento fakt se stává ještě podstatnějším, pokud uvážíme frekvenci užívání tohoto lexému a srovnáme ji s četností výskytu lexému *lotr*, který se jen jedenkrát objevil v OTCB, kdežto pasionály a KRISTA vykazují jeho poměrně častý výskyt. Pokud by měl být určen nějaký společný průsečík, jenž by poukazoval na společného autora Života Krista Pána a Pasionálu, bylo by to slovo *lotr*, a to zcela v rozporu s hypotézou V. Kyase.

¹⁵¹ Tento lexém mezi výše uvedené sémanticky zcela nezapadá, po významové stránce je úžeji specifikován, přesto je pro zajímavost uveden, jelikož vykazuje poměrně těsné sepětí s lexémem *lotr* v KRISTA, kde slouží jako synonymum v možné počínající synonymické řadě: *a všickni...zloději jsú a lotři* KRISTA 71a.

3.1.2 Časové navazovací výrazy

Jako charakteristický rys překladatelského stylu tzv. dominikána uvádí V. Kyas způsob časového navazování vět při vyprávění. Za latinské výrazy *et*, *-que*, *autem*, *vero*, *porro*, *ergo*, *itaque*, *igitur*, *quoque* ap. užívá překladatel bohatý repertoár prostředků *tehda/tehdy*, (*a*) *zatiem*, *v ta doba*, *v tu dobu*, *v túž dobu*, *v niž dobu*, *v túž hodinu*, *v tu hodinu*, *v niž hodinu*, *v ty časy* ap.¹⁵²

3.1.2.1 Navazovací výrazy nesubstantivní

	KRISTA – počet	OTCB – počet	PASMUZA – počet	PASKAL – počet
<i>tehda/tehdy</i> – více latinských ekvivalentů	290 (<i>tehda</i> 217x – tj. 75 %)	487 (<i>tehda</i> 3x – tj. 0,06 %)	793 (<i>tehda</i> 707x – tj. 89 %)	1069 (<i>tehda</i> 695x – tj. 65 %)
<i>zatiem</i> – více latinských ekvivalentů	68	1	141	155

Pokud považujeme podoby *tehda* a *tehdy* za jeden lexém, je jejich poměrná frekvence v jednotlivých textech s ohledem na jejich délku téměř dokonale rozložená, tzn., že z ní nelze vysoudit nic o možném společném autorovi Života Krista Pána a Pasionálu. Srovnáme-li relativní frekvenci *tehdy* x *tehda*, ostře se vydělí na jedné straně KRISTA a PASMUZA, v nichž se využívá téměř výhradně podoba *tehda*, a na straně druhé OTCB, kde se téměř bezvýjimečně vyskytuje podoba *tehdy*¹⁵³. Snad právě tento jev by bylo možné považovat za jeden z mála průkazných znaků možného dominikánova idiolektu.

Poněkud jinak v tomto ohledu vypadá situace ve frekvenci výskytů lexému *zatiem*, která dosti jednoznačně ukazuje na to, že by se v tomto případě mohlo jednat o idiolekt jednoho autora¹⁵⁴, tudíž o relevantní atribuční znak dominikánova idiolektu.

3.1.2.2 Navazovací výrazy substantivní

	KRISTA – počet	OTCB – počet	PASMUZA – počet	PASKAL – počet
<i>v tu (túž/niž) hodinu</i> – více latinských ekvivalentů	73	5 (jen podoba <i>v tu(túž) hodinu</i>)	203	39 (jen podoba <i>v tu(túž) hodinu</i>)

¹⁵² Srov. Pytlíková (2002:58).

¹⁵³ PASKAL je zhruba na poloviční cestě, která ukazuje na to, že vliv starších předloh byl značný (*tehda*), ale že se zároveň začíná uplatňovat novější jazykový úzus (*tehdy*).

¹⁵⁴ Pro srovnání lze uvést frekvenci slovního spojení (*a*) *pak* v jednotlivých textech v obecně časovém významu ‚potom pak, následovně‘ (což ve většině případů významově odpovídá *tehda*, *zatiem* ve zkoumaných textech). Tento jev velmi zřetelně odlišuje KRISTA a PASMUZA na jedné straně, kde ho je možné doložit jen marginálně, a na druhé straně OTCB, kde je užívání tohoto spojení slov velmi časté; poněkud stranou stojí PASKAL, kde zvýšený výskyt oproti PASMUZA můžeme vysvětlit mladší dobou vzniku:

Zkoumaný lexém	KRISTA	OTCB	PASMUZA	PASKAL
(<i>a</i>) <i>pak</i> ve významu časovém <i>potom</i> – více latinských ekvivalentů	4	214 (lze doložit např. konstrukci <i>tehdy pak po dvě letú</i>); lze už nalézt počínající proces vznikání lex. jednotek typu <i>kterýpak, jakýpak, ktožpak</i> ap.	13	77 (lze zde už doložit např. konstrukci: <i>za těch pak časuov</i>); lze už nalézt počínající proces vznikání lex. jednotek typu <i>kterýpak, jakýpak</i> ap.

<i>v tu (tůž/ta/níž)</i> <i>dobu (doba)</i> – více latinských ekvivalentů	55	44 (výhradně podoba <i>v tu dobu</i>)	212	68 (výhradně podoba <i>v tu dobu</i>)
víceslovné jednotky, jejichž součástí je lexém <i>čas</i> ¹⁵⁵ – více latinských ekvivalentů	37	35 (jednoznačně převažuje spojení <i>jednoho času</i> , celkem 28x)	200	176

O společném možném autorovi Života Krista Pána a Pasionálu lze na základě uvedených příkladů v tabulce uvažovat jen v případě slovního spojení *v tu (tůž/níž) hodinu*. Zbylé dva uvedené případy není možné považovat za relevantní znaky opravňující předpokládat společného autora Života Krista Pána a Pasionálu¹⁵⁶.

3.2 Překladatelské znaky primárně vycházející z českého textu

K těmto překladatelským znakům jsou řazeny výrazy a skupiny výrazů přidané do zkoumaných staročeských textů nad rámec latinských předloh, tj. výrazy, které nemají žádný přímý latinský ekvivalent. Není však možné vyloučit, že některé překladatelské znaky, jež jsou zde považovány za primárně české, mají v latinských předlohách své zřetelné ekvivalenty. K výrazům (skupinám výrazů), které jsou předmětem analýzy a u nichž se předpokládá, že jsou typickým přídatkem vyplývajícím z tzv. dominikánova idiolektu, se řadí podle M. Pytlíkové (2002:70n) následující: *pro buoh, é (ej, hé), a řka, do/z (toho) města, ješto slóve, tak(to) řečený, točíš (totiž(to)), jak(žt)o by řekl*.

	KRISTA – počet	OTCB – počet	PASMUZA – počet	PASKAL – počet
<i>pro buoh</i> <i>(bóh)</i>	4	14	41	50
<i>É, (Ej, Hé)</i>	7 (podoba <i>ej</i> nedoložena)	57	24	35
<i>a řka</i>	359	561	784	989
<i>do/z</i> <i>(toho)</i> <i>města</i>	20	4	36	36
<i>ješto</i> <i>slóve</i>	15	63	78	92
<i>tak(to)</i> <i>řečený</i>	–	36	–	5

¹⁵⁵ Za zmínku stojí distribuce jednotlivých podob víceslovných jednotek s lexémem *čas* v jednotlivých analyzovaných textech – KRISTA: časté *v ten čas*, *v ty časy*, méně často *v tom času/ě, těch časov*, ojediněle *jednoho času*; OTCB: velmi časté *jednoho času*, ojediněle *v ty časy, v těch časiach, v tom času. v ten čas, těch časuov*; PASMUZA: časté *v ten čas, v ty časy, v těch časiach, těch časov*, ojediněle *v tom času/ě*, často se také vyskytují podoby *jednoho času, (v) jeden čas, jedněch časov, v jedny časy*, ale nikoli tak jako v OTCB při poměrných délkách textů; v PASKAL už jsou spojení *v ten čas, v ty časy, v těch časiach, v tom času* na ústupu, podoba *těch časov* je naopak ještě velmi hojně užívána, podoby *jednoho času, (v) jeden čas, jedněch časov, v jedny časy* mají přibližně stejnou frekvenci jako v PASMUZA.

¹⁵⁶ Viditelně nižší doložené hodnoty frekvence u navazovacích substantivních výrazů v PASKAL ve srovnání s PASMUZA je snad možné vysvětlit mladší dobou vzniku PASKAL a pravděpodobným vlivem živého jazykového úzu, v němž se už patrně nevyskytovaly nebo byly silně na ústupu.

<i>točíš</i> (<i>totiž(to)</i>)	149 (jen podoba <i>točíš</i>)	78 (jen podoba <i>točíš</i>)	66 (jen podoba <i>točí(ú)š</i>)	85 ¹⁵⁷ (jen podoba <i>totiž(to)</i>)
<i>jak(žt)o by řekl</i>	25	1	18	19 ¹⁵⁸

Předpoklad, že výraz *pro buoh* by mohl být typickým dominikánův přídavek, je na základě výsledků uvedených v tabulce a v souladu s M. Pytlíkovou zcela vyloučen.

Dalším z rysů, jenž by měl být podle Kyasova (1971:49) názoru společný pro autora Života Krista Pána a Pasionálu, je užívání expresivního vyjádření při uvození přímé řeči – zvolání, vyjádření údivu, zklamání ap. Výsledky uvedené v tabulce ani v tomto případě neukazují na jednoho společného autora zmíněných textů.

U časového uvození přímé řeči přídávkem *a řka* je situace totožná. Pokud srovnáme počet výskytů v jednotlivých textech s jejich délkou, je patrné, že v každém z textů se jedná přímou úměru¹⁵⁹.

K podobnému závěru (navzdory předpokladu V. Kyase) ohledně možnosti společného dominikánova autorství u Života Krista Pána a Pasionálu dospějeme i u vysvětlivek dodaných do textu většinou pro objasnění vlastních jmen. Tyto vysvětlivky jsou kladeny před vlastní jména, výjimečně za ně. Tvoří je nejčastěji apelativum, které objasňuje charakter pojmenované osoby, místa, případně předmětu (např. *do/z (toho) města* ap.); mezi vysvětlivky je také řazena slovesná vazba, která zdůrazňuje, že jde o pojmenování (*ješto slóve, tak řečený*). Hypotézu společného autora Života Krista Pána a Pasionálu nevyklučuje pouze apelativní vysvětlivka *do/z (toho) města*¹⁶⁰, naopak ji nepřipouští vysvětlivky slovesné.

Nejednoznačný výsledek týkající se možného dominikánova autorství zmíněných textů vykazuje kategorie, která je identifikována jako výklady. Výkladem je míněno vysvětlení dodané za vysvětlovaný výraz, které není (na rozdíl od vysvětlivky) bližší charakteristikou nositele osobního či místního jména. Rozsah výkladu může být rozmanitý, často bývá uvozen adverbiem *točíš*, řidčeji výrazem podobným (*jako by řekl*). U výrazu prvního, tedy *točíš*, lze předpoklad dominikánova autorství zcela vyloučit, naopak u vazby *jakžto by řekl* by na něj výsledky uvedené v tabulce mohly ukazovat.

Vytipovaná slova a slovní spojení, o nichž předpokládal V. Kyas, že se jedná o společné atributy dominikánova idiolektu, ve většině případů tento předpoklad popírají nebo ho alespoň na základě získaných výsledků jednoznačně nepotvrzují. I přes množství shodných formálních znaků (8 společných kapitol) výsledky provedené analýzy podle našeho názoru neopravňují k závěru, že by Život Krista Pána a Pasionál měly jednoho autora personifikovaného v osobě dominikánově.

¹⁵⁷ Pro PASKAL je charakteristický nárůst používání příklonné částice u tohoto lexému. Ve starších zkoumaných textech se neobjevila ani jednou, kdežto v PASKAL ve 44 případech z celkových 85 dokladů.

¹⁵⁸ Počet dokladů na tento jev se mezi PASMUZA a PASKAL liší jen zdanlivě, jelikož shodné textové místo je v PASMUZA zachyceno v tomto znění: *jakžto byl řekl David prorok*. Z tohoto důvodu není zařazeno do výčtu.

¹⁵⁹ Jiným slovním spojením, jež by v analyzovaných textech naopak mohlo poukazovat na společného autora Života Krista Pána a Pasionálu, je *aj toí'* citoslovečného původu (nejčastěji za latinské *ecce*) – viz tabulku počtu výskytů v textech:

	KRISTA – počet	OTCB – počet	PASMUZA – počet	PASKAL – počet
<i>aj toí'</i> (patrně převážně za latinské <i>ecce</i>)	52	13	86	88

¹⁶⁰ V textech jsou přítomny i další apelativní vysvětlivky, ale vyskytují se jen v mizivém množství, a proto s nimi při úvahách o atribuci zkoumaných textů nepracujeme.

3.3 Komentář k dalším lexikálním jednotkám potenciálně odlišujícím zkoumané texty

3.3.1 Frazémy

Frazémy, které byly v textech počátků staročeské prózy identifikovány¹⁶¹, jsou uspořádány abecedně podle prvního členu frazému nehledě na slovnědruhovou příslušnost¹⁶². Jednotlivé frazémy jsou členěny do skupin podle toho, zda se vyskytly ve všech zkoumaných památkách nebo pouze v některých, popř. některé z nich. U frazému je vždy uveden jeho význam a v několika případech také výběrově doklad s přesnou lokací. Pokud je frazém doložen ve všech textech, nemusí být zvolený doklad nutně z textu, o kterém se předpokládá, že je nejstarší, tzn., že daný frazém se vyskytuje v KRISTA, PASMUZA a OTCB, a doklad na něj uvádíme z OTCB nebo KRISTA, nikoli PASMUZA.

3.3.1.1 Frazémy společné všem analyzovaným textům (KRISTA, OTCB, PASMUZA, PASKAL)

♦ **(a)neb(o) – (a)neb(o)** buď – nebo, buď – buď, uvádí různé eventuality; ♦ **bez dicky** bez vůle, bez libosti; ♦ **budúcie věci** to, co následuje časově po něčem, budoucnost; ♦ **býti dosti na čem** být v dostatečné míře; ♦ **býti nemocen** být nemocen, churavět, stonat; ♦ **býti nevinen** čím, čeho, ot čeho nemítí vinu na něčem, nenést odpovědnost za něco; ♦ **den súdný** teol. soudný den, poslední den světa; ♦ **dosti jmieti na čem** dostačovat, postačovat; ♦ **dosti učiniti za co/čemu/na čem** vyhovět něčemu, splnit něco, zjednat někomu to, co mu náleží; ♦ **(i) sěm i tam** ze strany na stranu, z místa na místo; ♦ **jest nesnadno** je nesnadné (pro někoho); ♦ **(jest) potřeba** čeho, s inf., aby...ap. (komu, jaká) je potřeba, zvl. je třeba, je zapotřebí; (jaká komu) je nějak potřebné komu, potřebuje nějak kdo: což bylo potřeba popraviti PASMUZA 371; ♦ **jest protivno** (komu) je proti mysli, proti rozumu (koho): nebuď vám protivno, nebť jest...svatý Martin umřel PASMUZA 591; ♦ **jest s právem** patří se, je správné, sluší se: pověz nám [mistře]..., jest li s právem ciesařovi úroční dan dáti KRISTA 81b; ♦ **jíti napřed** jít, být v čele; ♦ **jíti/choditi po** koho následovat, pronásledovat; ♦ **jmieti dost(i) na čem** být s něčím spokojen; ♦ **král nebeský** relig. Bůh; ♦ **kochati sě v čem/v kom** mít potěchu, zalíbení, radost v kom/čemu; ♦ **na mysl(i) vzieti/bráti** co přemýšlet o něčem, upamatovat se na něco (v PASKAL **na mysl vzieti**); ♦ **na pamět(i) jmieti/bráti** mít na paměti, brát na něco zřetel; ♦ **(na) pěči jmieti** koho/co věnovat svou péčí komu/čemu; pečovat o koho; mít na paměti co; ♦ **na/u počátčě, ot počátka** zprvu, nejdříve (ze všeho), nejprve (podoba *u počátčě* jen v PASMUZA), odedávna, odpradávná, od nepaměti; **nalězti sobě** nalézt si, najít si; ♦ **navrátiti sě (sám) k sobě** přijít k sobě, vzpamatovat se; ♦ **nebe a (i) země** nebe i země, celý svět, vesmír; ♦ **nebeské královstvie/královstvo** království nebeské, dokonalé uspořádání mezi lidmi i v kosmu, které se má na tomto světě uskutečnit božím zásahem; v pozdějším pojetí také život věčný; ♦ **nebeský sbor, říše, zástup ap.** nadpozemské síly i rozličné andělsko-démonické bytosti; ♦ **nebo – proto** protože – proto; ♦ **některý – některý** jeden – jiný, jeden – druhý; ♦ **netoliko – ale** ve funkci konjunkce gradační nejen-ale (dokonce); ♦ **netoliko – ale i** ve funkci konjunkce gradační nejenom-ale i; ♦ **nic (ne)býti** neexistovat (ve smyslu duchovním), nemít opravdové bytí; ♦ **Nový zákon** Nový zákon; ♦ **od toho času** od té doby, odted; ♦ **otpušenie vzieti/bráti** (jaké od koho) rozloučit se s někým nebo něčím; ♦ **padnutí k nohám (před nohami, před nohy)** padnout před někým na kolena (na výraz pokory, úcty ap.); ♦ **pěči jmieti** (na koho/co, za koho, čeho ap.) mít starost, obavu (kvůli komu/čemu), bát se, mít strach; ♦ **písmo svaté, písma svatá** teol. Spisy, třetí část Starého zákona (vedle knih Mojžíšových a prorockých, srov. Novotný, Bibl. slov. 2,951); ♦ **po malém času** za krátkou dobu, zanedlouho; ♦ **po malých dnech/hodině** zakrátko; ♦ **po všě(cky) dni** stále; ♦ **po všem světu(ě)** na celém světě; ♦ **podlé toho** proto; ♦ **pokrstiti sě** (ot koho) dát se pokřtít, přijmout křest: v tu dobu sě Ypolitus se vši svú čeledi pokrstil PASMUZA 429; ♦ **potom viac** [s určením počátku trvání děje] nadále, dále potom; ♦ **prázden býti** mít čas, být volný; osvobozený (od čeho); ♦ **proliti/prolévati (svú) krev** (pro koho/co, za koho) prolít svou krev jako oběť mučení n. vraždy, zvl. obětavě zemřít (za koho/co): svú krev pro vieru prolévajíc [světcí] PASMUZA 318; rozpat [Kristus na kříži] pro všeho světa hriešné svú svatú krev prolévá KRISTA 26a; ♦ **prolitie krve** (čí pro/za koho/co) prolítí něčí krve jako sebeobětování, krvavá oběť: mladé králevničky...sú přemile trpěly krve prolitie pro milého Jezukrista PASMUZA 318; ♦ **proto – nebo** proto – že; ♦ **prvé než – až, než – až** dříve než – už, než – už, ještě ne – už (první uvedená konstrukce není v OTCB); ♦ **před očima** koho před zraky; ♦ **před sě jíti** postupovat; ♦ **před sebú jmieti** ap. koho/co mít u sebe;

¹⁶¹ Při identifikování jednotlivých frazémů ve zkoumaných textech jsme vycházeli především z akademického Staročeského slovníku, resp. z té části abecedy, která jím je zpracována. V ostatních případech bylo při identifikaci frazémů postupováno co možná nejvíce v souladu s všeobecně přijímanými kritérii pro jejich určování.

¹⁶² Formálně při zaznamenávání frazémů vycházíme zejména z jejich zachycování v akademickém Staročeském slovníku, tedy: ♦ / znění frazému / (zjednodušený) význam frazému / textový doklad (poslední uvedená položka není obligatorní).

koho mít nablízku, být v blízkosti; fig. mít na mysli, zvl. mít na zřeteli: lidu bezčíslného před sebou majíce PASKAL H19a; ♦ **před tím (časem), předtím**, předtím, už dříve; ♦ **přede všemi (lidmi ap.)** veřejně; ♦ **radu vzieti** uradit se, poradit se, rozhodnout se; ♦ **s obů stranú, na obě straně** po obou stranách, z každé strany; ♦ **s pokojem, u pokoji** pokojně, klidně, nerušeně; jur. [o užívání] bez uplatňování nároků někomu jinému (v KRISTA jen *u pokoji*); ♦ **(s) pomocú** čeho pomocí (prostřednictvím) čeho, skrze co, čím: s pomocí opatrného duomysla...to [zamýšlené] jest opravil OTCB 125a; ♦ **(s) právem, z práva, po právu** (A) správně, náležitě; (B) (též **pravým právem**) právem, oprávněně, odůvodněně: ale Antoní se právem bránieše, že svatý Pavlín bieše starší OTCB 150b; ♦ **s pravú věrú** věrně, upřímně: Uvěříš li v syna božieho Jezukrista“...„S pravú věrú věří“ PASMUZA 560; ♦ **s světa jíti** zemřít, skonat; ♦ **sám o sobě** sám, samotný, nikoli pospolu s jinými; ♦ **sám ot sebe** sám od sebe, sám, bez cizího přičinění, popudu; ♦ **smysla (po)zbyti/zbývati** (čím) přijít o rozum, pomátnout se (z čeho); smysla pozbyv [starosta] mně, by ty křesťanky objímal PASMUZA 54; ♦ **Starý zákon** Starý zákon; ♦ **svatě Čtenie** písmo svatě, evangelium; ♦ **svatý otec** svatý Otec; papež (v OTCB však nikoli v tomto významu, ale v nefrazeologickém významu *duchovní otec, duchovní*); ♦ **svatý prorok** relig. prostředník mezi Bohem a lidmi, [u křesťanů] světec; ♦ **sva(ě)tí Otcí** svatí Otcové, prvotní hlasatelé starozákonní n. křesťanské víry; ♦ **tělesenstvie přijieti** vzít na sebe lidskou podobu; ♦ **u boj jíti/ k boji jíti** bojovat, dát se do boje (1. varianta OTCB 2. varianta KRISTA, PASMUZA a PASKAL), ♦ **(u) prsí (svě n. sě) tlúci, bítí, tepati** ap. relig. bítím se v prsa projevovat svůj pokorný postoj (lítost, pokání, zbožnost ap.): počě...tepa se u prsí bohu modliti PASMUZA 313; ♦ **v svůj čas** (KRISTA, PASMUZA, PASKAL)/**svým časem** (OTCB) v příslušnou, příhodnou dobu, v pravý čas; ♦ **v ten čas/v ty časy/těch časov/v tom času** tehdy, tenkrát; ♦ **v tu dobu/v ta doba** (tato podoba není v OTCB)/ **v ta doby** (tato podoba jen v PASKAL) / **v ty doby** (jen OTCB) v té chvíli, v tom okamžiku; ♦ **v tu/túz/níž(to) hodinu** v tu chvíli, v tom okamžiku; ♦ **věky věkoma/věkóm/věkov** trvale, věčně, na věky; ♦ **velika noc** velikonoce; ♦ **veš/vešken svět** celý svět (veškeré boží stvoření); ♦ **vstár(i) býti** být ve věku, být starý; ♦ **vzieti na sě** (co) přijmout, převzít, vzít na sebe; ♦ **z mrtvých vstáti/vstanie** vzkříšení k posmrtnému životu; ♦ **za muž dáti** koho [dívku] provdat; ♦ **za obyčej** neustále, ustavičně; ♦ **za sě** za sebe (místně i osobně); ♦ **život věčný** trvání lidské duše po smrti těla, věčnost

3.3.1.2 Frazémy společné KRISTA, PASMUZA, PASKAL

♦ **až práv(ě)** až nakonec; ♦ **falešný prorok** bibl. pohanský věštec, hadač – čaroděj; ♦ **jmě/jméno vzdieti** dát jméno, pojmenovat; ♦ **jest podobné** co je uskutečnitelné, možné (komu, pro koho); [o ději budoucím n. možném] je splnitelné, snadné; ♦ **jíti po** (kom) následovat koho; ♦ **královna nebeská** relig. Panna Maria; ♦ **lidský národ** lidstvo; ♦ **mier počelovanie dáti** relig. komu pozdravit pozdravením pokoje koho: když...čeledi mír počelovanie dal [světec] PASMUZA 435; kteříž apoštol k Ježíšovi [šel], ten jemu mír počelovanie dadieše KRISTA 95a; ♦ **na něj/oně straně; s oně strany** (poslední varianta jen PASKAL) na druhé straně, na protější straně něčeho; ♦ **na poli** [prodlévat] venku, pod širým nebem; ♦ **na pravici** (kam) napravo, doprava, na pravou stranu: svatého kříže dřevo na pravici postaviv [perský král] miesto božieho syna PASMUZA 484; ♦ **na pravici boží** ap. relig. po pravici boží, tj. na předním místě v nebeském království: ji [P. Marii Kristus] podlé své pravice u věčném tvém království...posadil PASMUZA 443; ♦ **netáhnúti (s inf.)** – až sotva, jen co (s určitým tvarem slovesa) – už, a již, vtom, už; ♦ **(nad) přirozený běh/přirozeným během** jinak, v rozporu s běžnou, obvyklou probíhající skutečností; ♦ **obdržěti sobě** co [abstraktního] získat si, dosáhnout něčeho; ♦ **orlojová hodina** hodina, hodinový úsek času odměřený na hodinách; ♦ **otkad mi to jest spadlo (přišlo) (... ež)** jak se mi to stalo, jak to (...že)? (*přošlo* v PASKAL); ♦ **pocitivé rúcho** slavnostní roucho, zvl. „ornát“: an [svatý] u pocitivém rúšě...jde PASMUZA 112; ♦ **pojieti (sobě za) ženu** oženit se; ♦ **posel boží** ap. kněz, duchovní; ♦ **preč před sě** zase pryč: někak sě omluviec, pryč před sě jěli PASMUZA 129; Ježíš vecě [k příchozímu]: Jdi pryč před sě, neb tvój syn živ jest KRISTA 43a; ♦ **prsí ssáti** přijímat z prsů mateřské mléko („kojit se“); ♦ **prst boží** bibl. fig. Bůh jako jednající osoba (Novotný, Bibl.slov. 1,731); ♦ **prvé než – až** konjunkce časová (dříve) než – už, ještě ne – a už; ♦ **prvá (první) máte** pramáti lidského pokolení (tj. Eva); ♦ **prvý otec** praotec lidského pokolení (tj. Adam); ♦ **přejíti (tento) svět** ap. prožít pozemský život: abychom tento zlý svět přejdúce, tvého milého syna...svýma očima mohli ohledati PASMUZA 53; ♦ **přemýšleti v (na) svém srdci** strávit nějaký čas uvažováním; ♦ **s prázdnyma rukama** s prázdnou, zvl. bez obdarování: aby nikte...před krále s prázdnyma rukama nepřichodil PASMUZA 86; ♦ **(sám) v sobě mysliti / v sobě pomysliti** přemýšlet/řít si, nabýt, dojít přemýšlením nějakého přesvědčení; ♦ **smrt vzieti** být zahuben, zavražděn; ♦ **sobě na mysli říci/dieti/vecě** co sám pro sebe si říct, usmyslit si; ♦ **srdce vzdvihnúti** ke komu pozdvihnout srdce, vzepnout vzhůru; ♦ **studená nemoc** zimnice; ♦ **súkromě jíti/bráti sě** jít stranou, osamoceně; ♦ **svatá pokora** relig. naprosté podrobení se řeholi; ♦ **u budúcích časiach** v budoucnu; ♦ **v hlavách** na místě, kde bývá hlava; ♦ **v nohách** na místě, kde bývají nohy; ♦ **v okamženie** v mžiku, okamžitě, naráz; ♦ **vez(ze)řieti, vhlédati** ap. **v oči** komu pohlédnout do očí; ♦ **vzezřeti nad sě** pohlédnout vzhůru, vzhlédnout; ♦ **vzieti sobě** přijmout za své; ♦ **ženských prsí pokrm/děťinský pokrm** mateřské mléko

3.3.1.3 Frazémy společné KRISTA, OTCB a PASKAL

♦ **(ne)toliko – jeliko(ž), netoliko – ale** ve funkci konjunkce přirovnávací nikoli do té míry – jako, ani tak ne – jako; ♦ **(po)vzdvihnutí očí/oči** k čemu ap. zvednout oči, vzhlednout; ♦ **před obličejem** koho/čeho [lidu] před zraky; [boha] před zraky; [o činu, konání] v přítomnosti (někoho přihlížejícího) (posledně uvedený význam jen v OTCB)

3.3.1.4 Frazémy společné OTCB, PASMUZA a PASKAL

♦ **až do pát** od shora dolů, (o vlasech) až na zem; ♦ **bez(e všeho) pomeškání** neprodleně, ihned; ♦ **boží tělo** tělo Páně; ♦ **býti pln** čeho [žádoucího] být nasycen (až přesycen) čím, mít dost čeho; ♦ **dáti (se) viděti komu** nechat (se) spatřit, dát na srozuměnou/dát se ve známost (v PASMUZA, PASKAL jen nereflexivní podoby); ♦ **druh před druhem** jeden přes druhého, s úsilím předstihnout jeden druhého: světi s velikú radostí druh před druhem pro Jezukrista na smrt chvátají PASMUZA 498; ♦ **hlad mřieti** trpět, umírat hladem; ♦ **(jest) potřebie** čeho, co, aby, s inf. ap. (jaké komu/čemu) je (za)potřebí, je třeba (jak): což bieše potřebie jeho bratří, točíš jiným pústenníkom OTCB 10a; ♦ **jest potřebno** ap. co s inf. (komu) je zapotřebí (třeba), aby se na něčem uskutečnil daný děj (kým); ♦ **jíti zasě** nazpátek, vrátit se; ♦ **křížem pásti** padnout (na zem) v podobě kříže; ♦ **ku poslušenství** koho [být připraven] uposlechnout, splnit rozkazy koho: nikda sě neobleňujě, ale vždy hotov jsa ku poslušenství... mistra PASMUZA 302; ♦ **malú chvíli/chvilku/hodinu** nějaký čas, nějakou dobu; ♦ **násilē (u)činiti** čemu násilně zacházet s něčím, škodit něčemu; ♦ **nechati s pokojem n. u pokoji** koho nechat na pokoji, neobtěžovat, dát pokoj někomu (OTCB jen varianta *s pokojem*); ♦ **někdy – někdy** někdy – někdy, časem – časem; ♦ **němý a(i) hluchý, hluchý a(i) němý** hluchoněmý; ♦ **něsti/nositi s sobú** co (neoddělitelného) vzít si, brát si s sebou; **ni – ni** ani – ani, zdůrazňuje neplatnost všech spojených výrazů; ♦ **nikam(e) (se) hnúti** (v záporném kontextu) vůbec (se) pohnout, ani (se) hnout; ♦ **obě straně** jur. obě strany, účastníci dvoustranného sporu; ♦ **okolo sebe** [u sloves hledění nebo působení na okolí] kolem sebe, na všechny strany; ♦ **oddati sě na běh** dát se do běhu, na útek; ♦ **pieti (svatý) průvod** (okolo koho, nad kým) konat zpívány zádušní obřad nad někým umírajícím nebo mrtvým; ♦ **píle jest** komu kým/čím, čeho ap. někomu záleží na kom/čem, jde o koho/co; ♦ **pod sě** (směrem) dolů, zvl. do hloubky: na zemí ho [d'ábla] pod sě udeřivši PASMUZA 321; ♦ **pod zemí** v zemi, pod po vrchem země: poklady zlata pod zemí schovaného OTCB 26b; ♦ **posaditi na stolci / stolec** ap. či [hodnostářův] ap. koho dosadit na trůn (či), učinit vladařem (ve funkci koho): Konstantin...Liberie papežě opět zasě na stolci papežovém posadil PASMUZA 376; ♦ **posúti popelem** ap. **hlavu (svú)** n. sě bibl. posypat si hlavu nebo posypat se popelem ap. na znamení smutku, pokání ap.; ♦ **prázdna řeč** bezobsažná, nicotná řeč; ♦ **proměnití rúcho/oblečenie/oděv** ap. (své, na sobě ap.) převléknout se, přestrojit se: chudý rúcho proměniv, druhé dnes...almužnu běře PASMUZA 123; ♦ **prosbu vzdáti, učiniti** ap. (ke) komu, na koho [výše postaveného] obrátit se s prosbou na koho, poprosit někoho; ♦ **protivná řeč** bibl. [proti Bohu] rouhání; ♦ **u potřebu/potřebě** ap. [čeho, jaké, či] v případě potřeby, v čase potřeby: lépe by bylo nynie v tuto v tvú pilnú potřebu toho [Boha] poznati PASMUZA 561; ♦ **udeřiti sě u pláč** propuknout v pláč; ♦ **v nemoc upásti** onemocnět, ochuravět

3.3.1.5 Frazémy společné KRISTA a OTCB

♦ **bez(e všie) potřěby** bez účelu, zvl. zbytečně: to...činiti, ješto k smyslu nepodobno i beze všie potřěby OTCB 38b (podobně KRISTA, není v pasionálech); ♦ **duch nečistý** relig. zlý duch, ďábel; ♦ **jíti nazad** jít, být vzadu; ♦ **najieti sobě** co najmout si; ♦ **podložiti/poddati (v) podnož** koho uvést, vydat v područí někomu: vítězství jest našemu tělesenství poddal [Kristus] diábla podnož OTCB 174; ♦ **před časem** předčasně, před náležitou dobou, příliš brzo; ♦ **přemoci svú mysl** přemoci se, ovládnout se: já nemohu přemoci své mysli, donidž jeho [dlužníka] neupomanu OTCB 90a; ♦ **vodné tele/telo** vodnatelnost

3.3.1.6 Frazémy společné KRISTA a PASMUZA

♦ **nové porozenie** relig. znovuzrození (duchovní)

3.3.1.7 Frazémy společné KRISTA a PASKAL

♦ **neděle květná** relig. šestá neděle postní

3.3.1.8 Frazémy společné OTCB a PASKAL

♦ **bez pochybenie** bez váhání; ve funkci partikule jistotní nepochybně, zajisté (v PASKAL jen ve 2. významu); ♦ **kterým obyčejem** jakým způsobem, kterak; ♦ **objímati sě** (s kým) objímat se, držet se v objetí; ♦ **po stole býti** být po jídle, hostině; ♦ **posvátná věc** (čeho) svátost; ♦ **u/na prostředčě** (čeho/koho) uprostřed; ♦ **vsaditi v kládu** koho spoutat (koho) do mučidla ze dvou trámů s vydlabanými otvory pro nohy

3.3.1.9 Frazémy společné PASMUZA a PASKAL

♦ **(a)nebo** – **(a)neb(o)** buď – nebo, buď – anebo, vyjadřuje vztah výrazně vylučovací; ♦ **bez smysla** nepříčetný; ♦ **bludný stav** prostituce; ♦ **boj vziati** s kým bojovat; ♦ **býti do čeho** záležet na čem; ♦ **býti po vůli** komu oddat se, poddat se; ♦ **býti těžká** čím být těhodná; ♦ **býti za někým** [o ženě] být za někoho provdána; ♦ **čist niti, čistov niti** nahý, bez jakéhokoli oděni (v PASKAL už jen jako jednoslovná sprežka); ♦ **do nahoty** [o svlékání] do naha, úplně; ♦ **duši sbierati** být v posledním tažení, zápasit se smrtí; ♦ **choditi o koho** usilovat o něčí přemluvení, přesvědčení, koho zpracovat po své vůli; ♦ **choditi po křížích** choditi křížovou cestou, chodit s procesím v křížových dnech: sbožní lidie tři dni se postiece, po křížích chodie PASMUZA 312; ♦ **jakž (kakž) takž** obstojně; ♦ **jmieti za sobú** [o manželce] mít za manželku; ♦ **knihy Tajenstvie** bibl. Zjevení sv. Jana; ♦ **ku posledku** ke konci, nakonec: tak již hlad u městě ku posledku byl PASMUZA 243; ♦ **mnich šerý** dominikán; ♦ **na mysl pásti** (co) napadnout někoho něco; ♦ **Na nebe vstúpenie božie** Nanebevstoupení Páně, církevní svátek ve čtvrtek po páté neděli po Velikonocích; ♦ **na obě straně ostrý** [o sečné zbrani] oboustranný, dvojsečný, dvojbrťitý; ♦ **naja(ě)vo přijíti, vystúpiti** [o něčem nepoznaném] vyjít najevo, vyjevit se, prozradit se; ♦ **Nalezenie svatého kříž** Nalezení svatého kříže, církevní svátek 3. května; ♦ **Nalezenie svatého Štěpána** Nalezení sv. Štěpána, církevní svátek 3. srpna; ♦ **narozenie božie** narození Páně, církevní svátek 25. prosince; ♦ **Nastolovanie sv. Petra** Nastolení nebo nastolování sv. Petra, církevní svátek 22. února; ♦ **neobleniti** se s inf. k čemu [ději] nelenit, nemeškat, neváhat, nerozpakovat se; ♦ **ni – ni, ni – ani, ani – ni** ani ne (větný zápor) – ani ne (vět. zápor), ni – ni; zdůrazňuje neplatnost všech spojených výrazů; ♦ **obecné dobré** obecné dobro, zdar a prospěch nějaké pospolitosti; ♦ **oběsiti se** oběsit se, spáchat sebevraždu; ♦ **obléci se v oděnie** (jaké) obléci si zbroj, vyzbrojit se ochranným oděvem; ♦ **Obřezovanie syna božieho** Obřezání Páně, církevní svátek 1. ledna; ♦ **obvlažovati sobě** osvěžovat se, dodávat si osvěžení (v PASKAL jen podoba *obvlažovati*); ♦ **Očišćenie svatě královny** Očištění Panny Marie, církevní svátek 2. února; ♦ **odierati opak** koho dřít z kůže, dřením obracet někomu kůži naruby; ♦ **oheň hromový blesk**; ♦ **otložiti mysl** ot čeho odvrátit se, duchovně se odpoutat; ♦ **padnout na mysl** (o myšlence) napadnout koho, přijít na mysl komu; ♦ **písmo falešné** teol. podvržené biblické knihy, pseudoepigrafa (srov. OSN 20, 907); ♦ **po děťátku** ap. po porodu; ♦ **po líci udeřiti/nabiti/bíti** koho udeřit, praštit do tváře; ♦ **pod věrú** pod ztrátou cti, na svou čest; ♦ **posel papežov** legát, zplnomocněný papežský vyslanec: aby do jeho země legáti, točíš papežovi posli byli posláni PASMUZA 72; ♦ **poslúchati mš** [o laikovi] účastnit se mše: s jinými lidmi mš poslúchaty nechtěl [sv. Dominik] PASMUZA 415; ♦ **postaviti na cestě** jaké koho přivést k nějakému postoji: tento prvý skirzěň [svatého] na pravěj cestě jest postaven PASMUZA 405; ♦ **povolenie dáti, činiti** k čemu, v čem, čeho, aby...ap. (komu) dovolit, povolit komu co: daj mi povolení, ať všěcky pohanské modly po Římu ztepu PASMUZA 102; ♦ **povoliti (sobě)** ap. (na/o čem ap.) dohodnout se, shodnout se (na čem): když se...na hádanie spolu snidú, na tom s uobú stranú povolichu, aby... PASMUZA 79; ♦ **Povýšenie sv. Kříž** Povýšení sv. Kříže, církevní svátek 14. září; ♦ **prokláti se (sám)** proklát se, spáchat sebevraždu probodnutím: proklal se nábě straně PASMUZA 311; ♦ **prostranná řeč** rétor. próza, neveršovaný slovesný projev, řeč nevázaná; ♦ **prostřed města** na náměstí; ♦ **slovo od slova, ot slova do slova** slovo od slova, doslovně, přesně (první uvedená podoba frazému jen v PASKAL); ♦ **svatého Jana v oleji (vařenie)** církevní svátek 27. prosince; ♦ **svatého Pavla na vieru obráćenie** Obrácení svatého Pavla, církevní svátek 25. ledna; ♦ **tanúti na mysl** být předmětem přemýšlení, tkvít na myslí; ♦ **v nedojepie** znenadání, neočekávaně, náhle; ♦ **v něku dobu** v jistou/za nějakou chvíli; ♦ **vziati sobě úmysl** rozhodnout se; ♦ **za muž jíti** provdat se; ♦ **za nic nestáti** být k ničemu, nemít žádnou cenu, stát se bezcenným; ♦ **země potřesenie** zemětřesení

3.3.1.10 Frazémy vyskytující se jen v KRISTA

♦ **býti v nenávist(i)** (komu, čí) být v něčí nenávisti, být nenáviděn někým; ♦ **dáti v rucě** koho nechat, dát někoho mučit; ♦ **choditi o čem** jednat o něčem, vyjednávat něco, pracovat na něčem; ♦ **jest núz** (čeho komu) je třeba, je zapotřebí; ♦ **jmieti nenávist** proti komu, k komu/čemu nenávidět, mít nenávist k někomu nebo něčemu; ♦ **kochati se s kým** laskat se; ♦ **na mále býti** být krátký čas, pobýt; ♦ **na pravú stranu** napravo, vpravo, na pravou stranu; ♦ **napřed dáti** komu/čemu co dát/dávat přednost; ♦ **obracovati na užitek** co [jmění] využít k prospěchu někoho; ♦ **omývati se** (čím) omývat se, umývat se; ♦ **otřiesti prach s svých nóh** bibl. setřást prach ze svých nohou při odchodu na znamení přerušení styku a odmítnutí odpovědnosti; ♦ **požívati prsí** (koho [matky]) být kojen (kým): vzezři [synu]...na ty prsi, jichžto s v svém dětinství požíval KRISTA 86b; ♦ **prorokové knihy** ap. bibl. starozákonní prorocké knihy, Proroci: toť jest dávné právo i prorokové psanie KRISTA 41b; ♦ **proraditi na smrt** ap. koho vydat na smrt: kak má [Ježíš] na smrt prodán i prorazen býti KRISTA 85b; ♦ **spustiti s svú oči** koho ztratit z dohledu, přestat mít na zřeteli; ♦ **vlast přirozená** rodná země; ♦ **za pravdu** [praviti, říci] pravdivě, podle pravdy: to vám za pravdu pravi, ež jest bylo mnoho vdov KRISTA 53b

3.3.1.11 Frazémy vyskytující se jen v OTCB

♦ **beze všeho omyla** mimo jakoukoli pochybnost, jistě, určitě; ♦ **býti bliz/blízko k smrti** umírat; ♦ **býti práv** (v čem, kde) být v právu; ♦ **do nerody** [o jídle a pití] do přesyčení, do znechucení; ♦ **držeti mlčenie** mlčet, nemluvit; ♦ **hanba mluvíti** škoda mluvit, není vhodné, aby se o tom mluvilo ♦ **hluchá púščě** pusté místo; ♦ **i sen i onen** ten i onen; ♦ **(i) sudy/tudy i onudy** tudy i onudy, sem a tam, po různých místech; ♦ **i zde i onde** tu i tam, na různých místech; ♦ **jakež takež** jakýsi, nějaký; ♦ **jakž náhle** jakmile; ♦ **jíti proti** (komu s čím) vyjít naproti; ♦ **jmieti do sebe** mít za vlastní, ve své přirozenosti; ♦ **jmieti na mysl** co mít na mysli, přemýšlet o čem, myslet na co; ♦ **jmieti se při paměti** zachovávat obezřetnost, rozvahu; ♦ **k vierě nepodobný** neuvěřitelný; ♦ **krátkú řeči** stručně; ♦ **ku polepšení, na polepšenie** koho/čeho ap. ve prospěch, k užítku; ♦ **lítá nežtovice** pravá neštovice; ♦ **na krátcě pověděti** stručně, v krátkosti říci; ♦ **na mysl vzněsti/vznositi** přivádět na mysl; ♦ **na oko** pro vnější dojem, s cílem být viděn při nějaké činnosti; ♦ **na pravé straně** (čeho ap.) vpravo, napravo (na čem), na pravé straně (čeho): jenž [člověk] má s levé strany oheň a na pravé straně vodu OTCB 98a; zde také *na levé straně*; ♦ **na sí i na onu stranu** na jednu a na druhou stranu; ♦ **napřed praviti, pověděti, zvěstovati, mluvíti** co předpovědět, předpovídat; ♦ **nasypati popel na se** bibl. posypat si hlavu popelem na znamení lítosti, pokání; ♦ **nerád býti** čemu být nerad něčemu, nést něco s nelibostí; ♦ **něterdy – něterdy** někdy – někdy; ♦ **nevěru učiniti** komu věrolomně se zachovat k někomu, zklamat něčí důvěru; ♦ **ni sen ni onen** ani ten, ani onen; ♦ **obecná řeč** obecný, běžně mluvený jazyk, mateřština; ♦ **obětovati se (svě tělo, život)** (komu [Bohu] za koho) obětovat se, dávat se na smrt jako obět; ♦ **objieti se** (s kým) obejmout se, padnout si do náruče; ♦ **obřezati se** dát se obřezat, přijmout obřizku, podrobit se obřizce; ♦ **onen neb tento** ten – onen, v souřadném spojení ten – ten; ♦ **oslicě divoká** oslice divoká, samice divokého osla; ♦ **pěci přiložiti/přidati** ap. o co, s inf., aby... ap. vynasnažit se, přičinit se, vyvinout úsilí; ♦ **peklo horúcie** ap. ohnivý jícen pekla (zejména při posledním soudu); ♦ **po hříechu** bohužel, naneštěstí; ♦ **jeden po druhém** jeden po druhém, postupně; ♦ **po oku** po očku, nenápadně, úkradkem; ♦ **po svú rukú** svýma rukama; ♦ **po svú rukú dobývati/živ býti** (co) opatřovat si živobytí, žít se vlastníma rukama; ♦ **pohovėti sobě** pohovět si, dopřát si odpočinku: pohověj sobě a v nemoc neupadneš OTCB 189a; ♦ **polehčiti sobě** oddechnout si, pohovět si: aby sobě maličko k své starosti polehčil OTCB 193b; ♦ **poselstvie (u)činiti** (po kom k komu/čemu) poslat po někom vzkaz; [po skupině lidí] vypravit poselstvo: učinili [obyvatelé Gazy] poselstvie k cesařovi OTCB 165b; ♦ **(po)tlačiti pod se** ap. koho podmanit si, podrobit si: ktož své vuole nepotlačí pod se, nemuož mnichem býti OTCB 70b; ♦ **pravé jméno** vlastní (tj. v křesťanském prostředí křestní) jméno: davše sobě vítanie, a pravými mény se pomenovaša OTCB 150b; ♦ **přějieti řeč** či, komu přerušit něčí řeč, ujmout se slova přes mluvení někoho jiného: když chtiechu [mniši]...o bolestech té dievky praviti, tu svatý Antoní jich řeč přějě OTCB 196a; ♦ **s dobrým potazem** po důkladném uvážení ♦ **s myslí spustiti** zapomenout, přestat na něco myslet; ♦ **sám v sobě řeči** (co) říkat si pro sebe, v duchu přemýšlet; ♦ **sen i onen** různé věci, všelicos, to i ono: mějieše [mnich] vrtkú mysl a žádost, i se i ono v srdci svém OTCB 8a; ♦ **třěsenie zemské** zemětřesení; ♦ **u manželstvo dáti** koho [ženu] vdát, provdat; ♦ **ustanoviti/uložiti na svém srdci** vzít za své, ustanovit; ♦ **v divě** okázale; ♦ **v slúpě státi** [o očích] být nehybně strnulý; ♦ **v smrteľné posteli** na smrtelné posteli, před smrtí; ♦ **ve psi** v bídném, ubohém stavu; ♦ **vzieti skončenie** zemřít, ♦ **vzieti škodu** v čem být poškozen, tratit; ♦ **vzieti užitek** čemu/čím být k prospěchu; ♦ **z ničě** [o pohlížení] zdola ze strany, úkosem vzhůru, po očku; ♦ **z nedomněnie** znenadáni, neočekávaně, náhle; ♦ **za cělo** zajisté, najisto; ♦ **ženka bludná** prostitutka

3.3.1.12 Frazémy vyskytující se jen v PASMUZA

♦ **býti prostran v řeči(i)** být výmluvný (výřečný), umět vytříbeně a přesvědčivě mluvit: biskup ež v řeči prostran nebieše, jež se mluvě zajiekáše PASMUZA 107 (prostranné řeči nebieše PASKAL); ♦ **pověsiti na kříži, mezi lotry** ap. koho ukřižovat, umučit (přibitím a) pověšením na kříž: hlavú dolóv na kříži jej pověsichu PASMUZA 299; ♦ **ze spatu vstáti** probudit se a vstát; ♦ **večas – večas** tu – tu (časově ve stejnou dobu); ♦ **nebesa nebes** nejvyšší nebe, nejvyšší a vrcholná část nebeské říše; v **diek býti** být vhod; ♦ **kehdyž tehdyž** někdy; ♦ **s noci** z počátku noci na dnešní den, této noci nebo včera na noc; ♦ **jíti v obuvi** jít obut; ♦ **k libosti jíti** být po vůli

3.3.1.13 Frazémy vyskytující se jen v PASKAL

♦ **(i)žádným obyčejem** žádným způsobem, nijak (v záporné větě); ♦ **k ničemuž přivěsti** koho zničit, obrátit vniveč; ♦ **kamením obřítiti** koho [proviniłého] ukamenovat, kamením zabít; ♦ **nákladen býti** komu nadřzovat, stranit, napomáhat; ♦ **nebrž i** ba i, ba dokonce i; ♦ **neřku – ale i** konjunkce gradační nejen – ale i, netoliko – ale; ♦ **nikoli vice** nikdy více, již nikdy; ♦ **obdarovanie božie** relig. milost boží; ♦ **oblíbiti sobě** co oblíbit si, zamilovat si něco; ♦ **odstup to** imper. vzdal se to (od někoho), zvl. at' se to nestane (někomu); ♦ **ohavna činiti** koho zhanobit (před kým); ♦ **okřtiti se** dát se pokřtít, přijmout křest; ♦ **pakli nic** (po výpovědi o ději budoucím v čele souvětí podmínkového) pakli ne, jestliže nikoliv; ♦ **po několikerát** po několikrát, vícekrát, opakovaně; ♦ **pro nic** za nic, za žádnou cenu, za žádných okolností; ♦ **svátost oltární** relig. svátost

oltářní, eucharistie; ♦ **svatých obcovanie** relig. společenství svatých, duchovní spojení všech křesťanů živých i mrtvých skrze Krista; ♦ **tiem(to) obyčejem** tím(to) způsobem, tak; ♦ **týmž obyčejem (... jako, -ž)** týmž způsobem (... jako), stejně (... jako) nejsem hoden týmž obyčejem na kříži pnieti F10a; ♦ **v niveč obrátiti** co zničit, zbořit

3.3.1.14 Zvolená forma zpracování frazeologie nebyla vybrána náhodně, ale měla primárně podpořit prokázání nebo vyvrácení hypotézy o možné existenci jednoho autora v případě Života Krista Pána a Pasionálu (nebo alespoň jeho části). Vzhledem k tomu, že v případě PASMUZA a PASKAL se jedná přibližně o týž text, který nebyl při opisování příliš inovován (rozhodně ne do takové míry, aby náležitě refletoval vývoj jazykového úzu během 15. století), bylo by lze předpokládat, že v případě platnosti zmíněné hypotézy jednoho autora se budou u uvedených textů frazémy, jež se vyskytují v KRISTA a v pasionálech, objevovat ve větší míře, než je tomu u nefrazeologického lexika, specificky pouze v těchto památkách. Na základě uvedených frazémů a jejich výskytu v jednotlivých zkoumaných textech je však nutné na hypotézu jednoho autora v případě Života Krista Pána a Pasionálu pohlížet se značnou rezervou.

Největší skupinu frazémů tvoří ty, které jsou společné pro všechny analyzované prameny. Přibližně stejné množství těchto jazykových jednotek, což je s ohledem k výše zmíněné autorské teorii do značné míry překvapující a ve svém důsledku ji popírá, je shodných pro KRISTA, PASMUZA, PASKAL a pro OTCB, PASMUZA, PASKAL. Při pohledu na frazémy společné dvěma ze čtyř analyzovaných textů, je zřejmé, že nejvíce shodných prvků mají oba pasionály, ale pak překvapivě (ač s mnohem menším počtem případů) KRISTA s OTCB a PASKAL s OTCB; marginální jsou doklady na společně užívané frazémy v KRISTA a PASMUZA a také v KRISTA a PASKAL. Jediným výsledným faktem v oblasti frazeologie, který přímo nepopírá předpokládanou hypotézu jednoho autora Pasionálu (nebo jeho části) a Života Krista Pána, je existence frazémů charakteristických pouze pro jeden z textů. V souladu se zmiňovanou hypotézou není překvapující, že nejmenší počet těchto jazykových jednotek obsahuje PASMUZA a PASKAL, které lze v tomto případě považovat za jednu památku, jen o málo větší počet jich je v KRISTA a znatelně nejvíc v OTCB.

Oblast frazeologie představuje natolik specifickou část jazyka a do značné míry také idiolektu autora, že bylo možné ve větší míře předpokládat rozdílný výsledek mezi zkoumanými texty, alespoň co se týká textů KRISTA, PASMUZA a PASKAL na jedné straně a OTCB na straně druhé. Zkoumaný materiál však toto očekávání nepotvrdil. Předpoklad o možném autorovi Života Krista Pána a Pasionálu (nebo jeho části) se tak opět ještě víc relativizuje.

3.4 Hapaxy a ojediněle se vyskytující slova charakteristická pro zkoumané texty

Podobně jako při identifikaci frazémů byl i při určování hapaxů a ojediněle se vyskytujících slov primárním pramenem akademický Staročeský slovník a další slovníky zpracovávající staročeskou slovní zásobu, zejm. Gebauerův Slovník staročeský. Vzhledem k tomu, že žádný ze slovníků nezachycuje kompletní staročeskou slovní zásobu, nelze s jistotou tvrdit, že se podařilo identifikovat všechny hapaxy a ojediněle se vyskytující slova, která se v textech nacházejí¹⁶³. Naopak je možné, že u některých lexémů, které jsou zde uvedeny mezi hapaxy, jimi ve skutečnosti nejsou¹⁶⁴. Shrnutí – uvědomujeme si relativnost existence hapaxů a ojediněle se vyskytujících slov, které jimi často přestávají být s rozšiřujícím se dokladovým materiálem, nicméně je přesto v této práci takto klasifikujeme.

Zpracování tohoto typu slovních jednotek je přínosné pro osvětlení vztahů mezi navzájem analyzovanými texty (např. v souvislosti s hypotézou jednoho autora Života Krista Pána a Pasionálu), ale i pro získání ucelenější představy o lexiku počátků staročeské prózy jako celku. Jednotlivé hapaxy a ojediněle se vyskytující slova jsou uváděny pro každý zkoumaný text zvlášť a v abecedním pořadí. Do seznamu jsou zařazeny také lexémy, které nejsou striktně vztato hapaxy, ale jejichž ojedinělý výskyt je omezen na dvě nebo více památek zkoumaných v této práci (tento stav je u příslušného lexému signalizován uvedením zkratk památek). Rovněž jsou zde prezentovány lexémy, které se vyskytují jedenkrát (ojediněle i víckrát) pouze v rámci jedné památky včetně jejich variantních textů – i tento fakt je u příslušných lexémů zmíněn¹⁶⁵. U slov, u nichž nelze s jistotou říct, zda se jedná o hapax, případně o ojedinělý výskyt, je uveden otazník.

3.4.1 KRISTA: *běhový, běsník* (jen KRISTA a PASMUZA), *bezčíslý* (1x také PASMUZA na téže textovém místě v téže kapitole), *cizobercie, dietičstvo* (podobu dietečstvo má 1x Štítný), *hryzlivě, komořicě, lstivohledný, mírnice, mladichný* (jen KRISTA a PASMUZA), *mrdec, načieranie, nahromaždený, naposlúchati se* (jen KRISTA a pasionály), *naznámený, nebezpečný, nevrátenie, novoučiněný* (jen KRISTA a pasionály), *obloviti se, obrazsky* (jen KRISTA a pasionály), *očrveněný* (jen KRISTA a pasionály) *osmyslný, ostrach, otčený, otdiv, otobédovati, podarovati, podbitie, popozditi, poslušnicě* (jen KRISTA a pasionály), *posvětliti, pošmětiti, pousdraviti, pozvučeti* (jen KRISTA a pasionály), *prohuhlovati, promiesiti se, proslaviti (se), předzračiti se, přechvalně* (jen KRISTA a pasionály), *přénádobný, přenetřpně, přěpovyšný; příkruchtie?, skruh, sporoplovúcí?, svatyňsky, vrchovati?, znamenávati se?*

3.4.2 OTCB: *belhota* (jen otcové), *blánice* (jako apelativum ještě jen v OTCA), *brlložek* (jako apelativum jen otcové), *bržec* (jen otcové), *búkanie* (jen otcové), *dotčieti* (jen otcové), *hřížeti, jáhenstvo* (jen otcové), *kašlati* (jen otcové), *kořenice* (jen otcové), *křovíčko* (jen otcové), *lstivec* (jen otcové), *lvíčenec* (jen otcové), *máchatí* (jen otcové), *mocovati se* (jen otcové), *nadhlasně* (jen otcové), *naučedlník* (jen OTCB a D), *nazvanec* (jen otcové), *nažalovati* (jen otcové), *nemilostivec* (jen otcové), *obsědenie* (jen otcové), *odchrkovati* (jen OTCB a D), *odlétnouti, ohnilý* (jen otcové), *opoplúti* (jen OTCB a D), *osázeti se, ostatček* (jen otcové), *oškludlý* (jen otcové), *oškludnutie, ovraždití se* (jen 1x v OTCB a 1x v různých pasionálech), *ozračně, padalý, pelešicě, plavba, podální, podřemovati, podvanúti, pochyttiti*

¹⁶³ Tento fakt se týká zejména přibližně poslední třetiny abecedy.

¹⁶⁴ Hapaxem je zde tedy míněno takové slovo, které není (momentálně) dohledatelné více než jednou v celé staročeské písemné tvorbě. Mezi hapaxy nejsou počítána propria.

¹⁶⁵ Na výskyt daného lexému ve variantních textech neupozorňujeme v případě Života Krista Pána, jelikož všechny variantní rukopisy jsou pouze neúplné zlomky nebo kompilace znění KRISTA, proto je považujeme pro srovnání tohoto typu za nerelevantní. Je tedy možné, že některé z uvedených lexémů, které byly klasifikovány jako hapaxy nebo ojediněle se vyskytující slova v KRISTA, se mohou objevit i v některém z variantních rukopisů, ale jen v nich.

sě, pomčieti, pomenšiti sě, pomlaskovati (jen otcové), *popásti sě, poslada* (jen 2x v OTCB), *potržeti* (jen OTCB a C), *potuliti* (jen otcové), *povaditi sě, prodávni, prostydlý, přeludový* (jen otcové a pasionály), *přemčieti (sě)* (jen otcové), *škrhynúti?* (jen otcové)

3.4.3 PASMUZA: *apostolnicě* (jen pasionály), *běsnicě, čelojsky* (jen pasionály¹⁶⁶), *človieček, daktylový* (jen pasionály), *děvička* (jen vícekrát PASMUZA), *dosvědčenie* (jen pasionály), *hospodynka, húslky, chomrad* (jen pasionály), *jestost* (jen pasionály), *kazatelový* (jen pasionály), *kbožný, klášteřec* (jen PASMUZA a otcové), *Kristonoš* (jen pasionály), *křestana, laurový* (jen pasionály), *lenostivý, lžový, milostín, mučedlenstvie, nravisko, nákovadlnicě* (jen pasionály), *namřieti (sě)* (jen pasionály a otcové – též po roce 1500), *naposlúchati* (jen vícekrát PASMUZA), *naskakovati* (jen pasionály), *nastojný, nasývati sě* (nebo *našívati sě*), *naučedlnicě* (jen pasionály), *navoněti sě* (jen pasionály), *nazdvihati* (jen pasionály), *nejětie* (jen pasionály), *noclehovati* (jen pasionály), *novokřščený* (jen pasionály v různých hláskových obměnách), *novomrlý* (jen pasionály), *novonalezený* (jen pasionály), *novopotvrzený* (jen pasionály), *novosebráný* (jen pasionály), *novosěný* (jen pasionály), *novourozený* (jen pasionály), *novovzrostlý* (jen pasionály), *nravitě, obdiv* (jen pasionály), *obcházievati sě, oblázniti sě* (jen pasionály), *obletěti* (jen pasionály), *obramovati, odieranie* (jen pasionály), *odváletí* (jen pasionály), *odzpoviedati sě, odžehnavati sě* (jen pasionály), *okrašovanie, okýško, oltářnicě* (jen pasionály), *opadovati* (jen pasionály), *oráčovic* (jen pasionály), *orientálský* (jen pasionály), *oskvrna, ostráž* (jen pasionály), *ostuzovati* (jen pasionály), *osvětlovati sě* (jen pasionály), *otěšiti sě, othořěti* (jen pasionály), *otpieti* (jen pasionály), *otvrdně* (jen pasionály), *ovlažiti* (v této podobě jen PASMUZA – varianta *obvlažiti* je ve staročeském písemnictví velmi hojná), *patsetkrát, pitavský* (jen pasionály v různých hláskových obměnách), *pitomě* (jen pasionály), *pobrániti sě* (jen pasionály), *pobřísti* (jen pasionály – také po roce 1500), *počestie* (jen pasionály v různých hláskových obměnách), *podpánvie* (jen pasionály), *podratajie, podtepati, podzákladie* (jen pasionály), *pohřimati* (jen pasionály), *pokánnicě* (jen pasionály), *pokánník* (jen pasionály), *pokopánie, polapiti sě, ponemáhati* (v PASKAL varianta *ponemoci*), *poselsky* (jen pasionály), *pospořenie, posvářiti sě* (jen pasionály), *posveličěti sě* (jen pasionály), *pověřicě, povětšiti sě* (jen pasionály), *povězti sě* (jen pasionály), *pozáviděti* (jen pasionály), *pracovati sě* (jen pasionály), *prosebnicě* (jen pasionály – také po roce 1500), *předjednánie* (jen pasionály), *překrutě, přeladně, přemile* (jen pasionály), *přeoslavný* (jen pasionály), *přěpovyšně, pospořenie, přikvačiti?* (jen KRISTA a pasionály), *přizavolati?, řízový?* (jen pasionály), *smiechovati* (v PASKAL varianta *smiešiti*), *sotona?* (jen pasionály), *udnievati?* (jen pasionály), *úkrojka?, vandal* (jen pasionály), *vetchem?* (jen pasionály), *vzkolupiti sě?* (PASKAL varianta *vykolupiti sě*)

3.4.4 PASKAL: *kýchnući* (také po roce 1500), *nadrchati se, novovsátý, novozemřelý, okénko* (také po roce 1500), *otvrdlý, palečnice* (za *ručnice* v PASMUZA – též po roce 1500), *prohřešovati se, promluvíci, protkati* (za *prokláti* v PASMUZA), *přemilený, přeplašenie* (za *přěplach* v PASMUZA)

3.4.5 Bližší pohled na zpracování hapaxů a ojediněle se vyskytující slov ve zkoumaných textech umožňuje přijmout několik poměrně jednoznačných závěrů. Množství hapaxů, resp. ojediněle se vyskytujících slov současně v KRISTA a PASMUZA (popř. i jiných pasionálech) je ve srovnání s celkem staročeského písemnictví nezanedbatelné¹⁶⁷. Velkou měrou je

¹⁶⁶ Nejsou zde míněny jen PASMUZA a PASKAL jakožto analyzované texty, ale jsou do tohoto výčtu zahrnuty i ostatní staročeské pasionály.

¹⁶⁷ V případě, že se dané slovo vyskytuje krom PASMUZA ještě v dalších pasionálech, svědčí to o úzké provázanosti mezi jednotlivými texty této památky.

možné toto zjištění přijmout jako důležitý argument na podporu hypotézy o jednom autorovi Života Krista Pána a Pasionálu (nic na tomto závěru nemění ani fakt, že hapaxy a ojediněle se vyskytující slova jsou jedinými jazykovými jednotkami, které zmíněnou hypotézu plně podporují – srov. poznatky, které byly získány při zpracování frazémů). Hapaxy a ojediněle se vyskytující slova v OTCB jsou doložena buď jen v této památce, nebo pak v rámci jejích různých opisů. Jedinou výjimkou je lexém *ovraždití se*, který se vyskytuje jen v OTCB a pak vždy po jednom výskytu v různých pasionálech. Množství doložených hapaxů a ojediněle se vyskytujících slov koresponduje s velikostí jednotlivých zkoumaných textů; příznačné je rovněž to, že skutečných hapaxů je jen malé množství¹⁶⁸. Charakteristickým jevem je naopak výskyt daného lexému jedenkrát (ojediněle vícekrát) v rámci jednoho textu a v některém, popř. některých jeho mladších opisech.

¹⁶⁸ Pro klasifikované hapaxy a ojediněle se vyskytující slova je charakteristické, že jde o hapaxy povětšinou slootovorné, tzn., že se ke známému, tj. běžně používanému slovnímu základu přičleňuje rovněž běžně užívaný slootovorný prostředek, především prefix nebo sufix.

3.5 Terminologie (charakteristika slovní zásoby podle významových okruhů)

Termínem je v současné jazykovědě chápána taková lexikální jednotka, která pojmově přesně zpracovává skutečnost, tzn. pojem s přesně vymezeným obsahem. Avšak při zaměření na terminologickou složku slovní zásoby je třeba mít na paměti, že termín měl ve staročeském období jiné postavení, než je tomu v češtině dnešní – zejména se nevyznačoval takovou měrou jednoznačnosti, jak je obvyklé dnes. To, že staré slovo terminologického rázu označovalo různé skutečnosti, nebylo projevem pojmové nediferencovanosti, ale spíše projevem nižšího stadia diferenciaci slovní zásoby. Z tohoto důvodu se již od nejstarších vývojových fází staré češtiny ujímají v platnosti odborných názvů slova přejatá, která nejsou logicky motivována slovy domácími¹⁶⁹. Ve zkoumaných textech považujeme za terminologické tyto jednotky:

3.5.1 Náboženské termíny v KRISTA (výběrově)¹⁷⁰: *(boží) chrám; (božie) vz/z/skríšenie (z mrtvých); (diábolová) modla; (falešný) prorok; (Ježíš) Spasitel; (ot)postiti sě; (po)krstiti; (proročský, svatý) duch; (s)hřěšiti; (svatý) krst; anděl; apostol; archanděl; bēs; biskup; blahoslavenstvie; almužna; bližní; boží dóm; božie umučenie; božstvie; cierkev (svatá); Čtenie zvestovanie; den údny; desátek; desatero kázanie božie; diábel (obludný sľibnik, lidský pokušitel, Bēlzebub); dóm Jakubov; Duch svatý; duše; evangelista; hospodin; hřiech; hřiešnicē; chrámové posvěcenie; chrámový biskup (židovský); Israhel (personifikováno – také národ israhelský); Jan Křtitel; jestojstvie; kazatel; kněz; kniežata kněžská; kořen Jesse; kostel; král (nebeský); kráľovna nebeská; krveprolitie; Květná neděle (Květnicē); licoměrník; lóno Abrahamovo; Matka božie; mešpornie hodina; modlitba; mšē; mučedník; na nebesa vstúpenie; národ Davidov; nebesa; neprávie¹⁷¹; Nový zákon; obět ofěrovati; odpušćenie; ofěra; ofěrovati; oltář; onen svět; Otec buoh; páteř; patriarcha; peklo; Písmo (svaté); plémě Davidovo; pohan/ka; pokora; pokušení; proroci a žalmy (tj. biblické knihy); proročstvie; prorok; prst boží; přědpeklē; přisľovie (tj. podobenství – v tomto významu jen zde); puost; řemeslo; saduceus; Samaritán/a; Skutky apostolské; sluha chrámový; spasenie; štóla; staré právo; starosta (židovské tarosty); starosty lidské; Starý zákon; stolec Davidov; súdcē; svatá Trojicē; svatá viera; svaté Čtenie; svatí mistři; svatost; světi otcové; Syn boží; syn člověčí; tajnicē božie; tělesenstvie (člověčstvie); tělo (maso); Trój hod (hod Posvěcenie); tři králi (Kašpar, Melchkor, Baltazar); učenník; ukřižovati; úředník; věčný život; Veliká noc; Veliká střěda; vykúpenie; zatracenie; zpovědník; Židie; židovšči duchovníci.*

3.5.1.1 Nenáboženské termíny – významové okruhy (výběrově)¹⁷²:

3.5.1.1.1 Významový okruh rozšiřující pojmenování pro sociální, profesní, národnostní ap. zařazení osob: *centurio; dělník; hvězdář; mzdář; pacholek; rybářik; strójcē; svat; vinař; zahradník ap.*

3.5.1.1.2 Názvosloví reflektující rozvoj obchodu a řemesel: *měřicē (tj. měrná jednotka); met (tj. měrná jednotka); míle; mýto; ort; tržišče; váha (tj. měrná jednotka) ap.*

3.5.1.1.3 Názvosloví různých oborů – hlavně lékařství: *dna; malomocný; vodné telo; vřed; zimnicē (též studená nemoc).*

3.5.1.1.4 Názvosloví právní: *dluh; dlužník; súd (svěcký); svědečstvie; svědek; žaloba ap.*

3.5.1.1.5 Názvy nástrojů a jiných hmotných prostředků: *lisicē.*

3.5.1.1.6 Názvosloví botanické a zoologické: *kokot; oslík; oslicē; oslátko; ovcē; samec; samicē ap.*

3.5.2 Náboženské termíny v OTCB (výběrově)¹⁷³: *anachorita; Arriáni (tj. kacieři); bēs; bližní; bóh (pohanský – často s vlastními jmény pohanských bohů); bohyně; božie tělo; budúcie věci (tj. prorokovati);*

¹⁶⁹ Přejímky, které lze v PASKAL označit za termíny, srov. v celém oddíle 4.3.4.

¹⁷⁰ Ačkoli je z KRISTA, OTCB a PASMUZA uváděna terminologická část slovní zásoby jen ve výběru (srov. níže ohledně terminologie PASKAL), i z uvedeného výběru slov je zřejmé, že se jedná o památky téhož tematického zaměření.

¹⁷¹ Termíny, které jsou v seznamu jiným typem písma, představují specifikum té které památky. Tímto způsobem však nejsou zpracovány veškeré termíny, kterých se tento fakt týká, jde pouze o poznatky výběrového charakteru.

¹⁷² Další lexémy, které by bylo možné interpretovat jako termíny, viz v rámci slovtvorby u všech zkoumaných textů v kategorii jmen konatelských a činitelských (oddíly 2.4.2.1.1 a 2.4.2.1.2).

¹⁷³ Termíny, ať už náboženské, nebo nenáboženské, které jsou uvedeny z OTCB a PASMUZA, nepředstavují jejich komplexní výčet z těchto dvou památek, ale jde spíše o diferenční seznam vůči zjištěným termínům z

diábel; diákon; dievka vilovaná; Esscolapi (tj. kacieři); *hodiny neb modlitby nešporní a jitřní; hospodin; jáhenstvo; Jezus Kristus; kacieř; klálovstvo nebeské; klášter; kněhy Šalomúnovy; kostel; laik* (tj. ne doktor ve věcech církevních, nekňěz); *list posielací* (ekvivalent v OTCB *epištoła*); *Lucifer; Maziotés, ti pohani; milost (božie); mnich; modlitba; nebesa; nebesa; nešporní hodiny neb pěníe; obecnicě; opat; pokánie; pop; probošt; prorokovati; próvod pieti; řád (popový); Saraceni* (tj. pohané); *satan; satanáš; subdiákon; učed(l)ník; vigilie; žakovstvo; žěhnati.*

3.5.2.1 Nenáboženské termíny – významové okruhy (výběrově):

3.5.2.1.1 **Významový okruh pojmů státoprávní, společensko-ekonomické, administrativní:** *kandidatus; náměstek; panstvie; starosta; šlechta.*

3.5.2.1.2 **Názvosloví reflektující rozvoj obchodu a řemesel:** *kupecstvie; měřicě* (tj. měrná jednotka).

3.5.2.1.3 **Významový okruh rozšiřující pojmenování pro sociální, profesní, národnostní ap. zařazení osob:** *dělník; pacholek/ík; salač.*

3.5.2.1.4 **Názvosloví různých oborů – hlavně lékařství:** *apateka; vlk; vodné tele; svrab ap.*

3.5.2.1.5 **Názvosloví reflektující vzdělání, počátky vědního bádání ap.:** *obojetník* (tj. bilingvní člověk); *cazus; fikura.*

3.5.2.1.6 **Botanické a zoologické názvosloví:** *kokodril; žížela.*

3.5.3 **Náboženské termíny PASMUZA (výběrově):** *abatyšě; Advent; alcipřest (alcpřest); Ancikrist; arcibiskup; archanděl; Bělzebub; bóh (pohanský); bohyně (pohanská – často ve spojení s vlastním jménem bohyně); cierkev (svatá); čistec; děkan; epistola; Hromnicě* (ekvivalent v PASMUZA *svaté královny očiščenie*); *jáhen; jitřní (zpievati); kacieř; kalich; kanovník; kapitola; kapla; kaplan; kardinál; kazatedlnicě; kazatel; klášterec; kněz biskup* (dohromady); *komžě; konvent; konvirš; kór; kumpletnie hodina; legát* (ekvivalent v PASMUZA *papežův posel*); *licoměrník; lóno Abrahe (točiš nebeské královstvie); Lucifer; manna; minister* (tj. nižší představený kláštera); *mnich šěry; modla (pohanská – často ve spojení s vlastními jmény pohanských model); mšě (zádušnie); mučedlnicě; mučedlník; nešpor* (sg. masc.); *Nový zákon; oltář; oltárnicě; papežstvo; Pašijě; patena; páteř; patriarcha; podpřevořie; predikátor* (tj. Kazatel); *predikátorový (zákon; ekvivalent v PASMUZA kazatelový zákon – tj. dominikánský řád); prelát; prima; probost; prorok; prvospí; přěvor; referktor; řeho(u)le; řehole svatého Augustína; Starý zákon; stolicě (biskupova); svatyně* (tj. svatá věc; svátost); *svěcenie; škaplěř; špitálník* (tj. člen řádu templářů); *štóla; učenník; uochtáb; Velika noc; Veliký čtvrtěk; vigiljie* (ekvivalent v PASMUZA *česky bděníe*); *zádušie; zákon svatého Benedikta; zákon svatého Bernarta; zákon svatého Františka; znamenie thau; zповědník; žakovstvo; žaltář; žid.*

3.5.3.1 Nenáboženské termíny – významové okruhy (výběrově):

3.5.3.1.1 **Významový okruh pojmů státoprávní, společensko-ekonomické, administrativní:** *cizozemec; host* (tj. cizinec – ve všech zkoumaných textech dochází k vyhraněnějšímu rozlišování domácího a cizího obyvatelstva); *obec; říšě; rychtář; rytieřstvo ap.*

3.5.3.1.2 **Názvosloví reflektující rozvoj obchodu a řemesel:** *tesařstvie; tesařového řemesla* (nikoli *tesař*); *trh; tržišče* (obecně lze konstatovat, že se slovní čeledi základních slov – např. *trh* – rozšiřují o nové komponenty a vznikají tak nové termíny – např. *tržišče*) ap.

3.5.3.1.3 **Významový okruh rozšiřující pojmenování pro sociální, profesní, národnostní ap. zařazení osob:** *Centaurus; dělník; pacholek; chudý* (substantivizováno); *lichevník; obrazník ap.*

3.5.3.1.4 **Názvosloví různých oborů – hlavně lékařství:** *dýmy* (tj. dýměj); *hlavná nemoc; hlízy pod tříesly; horká nemoc; mediana; mor; púščěti krev; sedmiletá krev (emorodia); súchotiny; šelma* (tj. mor); *úpast* (tj. kýla); *volavý býti* ([o ženách] mít nádor); *zimnicě (studená nemoc).*

3.5.3.1.5 **Názvosloví reflektující vzdělání, počátky vědního bádání ap.:** *hvězdář.*

3.5.3.1.6 **Jména míst:** *šibenicě.*

3.5.3.1.7 **Názvy nástrojů:** *ampula.*

3.5.4 Terminologické jednotky vyskytující se v PASKAL jsou do značné míry shodné s těmi, které byly identifikovány v PASMUZA, popř. i v dalších zkoumaných textech. Lze však

KRISTA. Neplatí ovšem, že by všechny termíny zaznamenané z KRISTA a neuvedené ve výčtu z OTCB a PASMUZA tyto texty obsahovaly. Pro porovnání pak uvádíme kompletní výčet klasifikovaných termínů z PASKAL – viz celý oddíl 4.3.4.

předpokládat, že se během 15. století lexikum mění, resp. přibývá takových lexikálních jednotek, které je možné označit za terminologické. Dominantní postavení v tomto procesu plní během 15. století přejímky z cizích jazyků; z tohoto důvodu (společně s příklady uvedenými zde) odkazujeme na soupis přejímek v PASKAL – viz oddíl 2.4.1.1.7.4. Z PASKAL je v této studii (v kontrastu s třemi předešlými památkami) zachycen co nejúplnější seznam možných termínů. Míra terminologizace některých uvedených lexikálních jednotek je sporná a nemusí být jednoznačně považovány za termín. Terminologické jednotky uvedené z PASKAL se překrývají s termíny ze zbývajících zkoumaných textů, tzn. KRISTA, OTCB, PASMUZA (pokud v jazyce 15. století zůstaly). Tento výčet lze tedy považovat za určité shrnutí terminologické složky lexika počátků staročesky psané prózy.

3.5.4.1 Náboženské termíny v PASKAL: *(na)štolovanie svatého Petra; (o)čistec; abatyše; advent(us); al(r)cipři(s)št; alba; almužna; almužník; anje(dě)l; Antikrist; apo(s)štol (boží); apoštolnice; arcibiskup; arcikacieř; archanje(dě)l; Belzebug; beránek (velikonoční); biskup; biskupstvie; blahoslavený; bláznice (v PASKAL synonymum k d'ábelnice); blud (ariánský); bóh (buoh) Otec; bohobojný; bohorodice; bohyně (panenská, tj. Vesta); bosák; božie muka (tj. 1) výroční den, 2) vyobrazení); božie (narozenie, predjednanie, príští/přijitie (adventus), služba (tj. mše), tělo (tj. 1) svátost 2. výroční den), umučenie (též jako relikvie, součást oltáře), vzkriesenie (tj. výroční den), křténie (jenž slove svieček); buoh (lesový, tj. Satirus, boží, izrahelský, věčný); byt (tj. podstata); cierkev (svatá); čert; článek (viery); Čtenie (svaté, Nikodémovo); děkan; den (postní, súdný, všech svatých); desátek; desatero božie prikázanie; diábel/diábelník; diábelnice; div; dnové Prositedlní; doktor (církvní, světl, zvl. v pl.); Duch svatý; duchovný/i (bratr); duom boží; duše; dušičky (křesťanské – tj. 2. 11.); epí(s)štola; e(u)vanjelista; farář; hodina kumpletní; hodiny (tj. modlitby na určitou hodinu); hospodin; hromadná jména (židovstvo, křesťanstvo, pohanstvo); hřiech; hřišník; chot (nebeský); chrám (pohanský, židovský); jáhen; Ježíš Kristus; jitřní; kacieř (Arian); kající (subst.); kalich (metaf.); kamenovati; kanovníčstvie; kanovník; kapito(u)la (pražská); kapitula (tj. část textu); kapla/e (modlitebná); kaplan; kaplička; kardinál; káti se; kazatel; kazatelnice; klášter (panenský); klatba; kléti se; kněz (hojně v pl. s posunutým významem, svrchní ap.); kněžstvie; knihy (Ezdrášovy, Králové, třetí, též bez určení knihy), Mojžiešovy (první, čtvrté), Múdrosti, Príslovie, Tajemstvie božieho (tj. Apokalypsa), Zjevenie sv. Jana (tj. Apokalypsa); komže; konvent (britský); konvrš; kostel; kostelik; kostelník; královstvie (nebeské); krve prolitie; křest (svatý); křesťan; křesťanka; kříž (svatý); křížmarík; křížmo; křtidlnice; křtitel boží (tj. sv. Jan); křtiti; kuor; kupleta; lai(j)k (tj. ne doktor ve věcech církvních, neknež); legát; letnice (židovské); luciper; Manicheus; manna (též chléb nebeský); Matka božie; mesiáš; milosrdenstvie; milost; mnich (šerý); mnišek; modla (pohanská, zvl. v pl.); modlár; modlitba; modloslužebenstvie; mše; mučedník; muka (věčná); na nebesa vstúpenie; náboženstvie; nálezek; nalezenie svatého Kříže; nebesa; neděla květná; nekřténec; nešpory; nevěra (pohanská); novák (tj. novic); Nový zákon; obět; obětovati; obřezanie/obřezovanie; odpłata (věčná); odpřisahanie; odpustek (zvl. v pl.); odžehnávati se; ofěra; ofěrovati; ochtáb(i) (svatého Petra); oltář; oltárnice (tj. místo); oltárník; onen svět; opat; opatstvie; ornát; orodovnice; orodovník; ostřiženie; pán bóh; panna duchovnie (tj. jeptiška, řeholnice); panny Marie na nebesa vzetie; pasionál; pašije; patena; páteř; patriarcha; peklo; pěníe kostelnie; Pismo (svaté, falešné); podstata (dvojie – tj. božstvie a člověčenstvie); pohan; pokánie; poklínanie; pokora; pokřtiti (se); pokušenie; pop; porokovati; postiti se; posvěcenie; požehnanie (svatého kříže); právo (kostelní); pravice (božie, svatá ap.); Predikátori (v PASKAL ekvivalent Kazatelé); prelát; prima (v PASKAL ekvivalent prvá hodina); proboš(s)t; proročstvie; prorok (falešný, křivý, též s jednotlivými proprii); prorokyně; prvospí; prákázanie (božie); přesnice (tj. židovské Velikonoce); přesničný; převor; přísahati; přízednice; přízedník; pústennice; pútník; ráj; refektor; rozhřešenie; rúhanie; rúhati se; rúcho mešné; rytina (tj. modla); řád (kněžský); řehola (psaného ustavenie); Saraceni (tj. pohané); satanáš; skonanie; skrúšenie; Skutky apoštolské; slovo božie; služba oltářová; smilovati se; spasenie; Spasitel; Starý zákon; stolice (biskupská); středopostie; stvořitel; subdiakon; svatá královna; svatá Mařie; svatá Trojice; svatokupečiti; svatokupectvie; svátost božieho těla; svátost oltární; svatý otec; svatyně (tj. svátost); svěcenie (prvé, dvoje, troje); svěťice; svuodce; Syn boží; šatan (PASMUZA sotona); škaplěř; štóla; špitálník (tj. člen řádu templářů); tělesenstvie; učedník; umučenie; úvod svaté královny (jenž slove Hromnic); uzdraviteľ; věčnost; Veliká noc (také už Velikonoce, ale jako sg.); veliký čtvrtek; věštba; viera (množství specifických adj.); vigilia/e (překlad v PASKAL je bdění); vstáti z mrtvých; všemohúci (buoh, stvořitel); všemohúčenstvie; vykúpenie; vykúpitel; výsosť; vzkriesiti; zádušie; zádušnie mše; zaklínati; zákon (boží); zákon predikátorový (ekvivalent kazatelový); zákon svatého Benedikta; zákon svatého Františka; zákon svatého Bernharta; zákonník (duchovní v pl. – tj. řeholní mnich); zatracenie; zázrak; zbor (prelátský); zlořečený; zlořečiti; zповěd (svatá); zповědlník; zprostitel; žák; žalm (svatého Davida); žaltář; žehnati; žid; židovka; život (buducí, věčný).*

3.5.4.2 Nenáboženské termíny členěné podle významových okruhů¹⁷⁴:

3.5.4.2.1 Prvním významovým okruhem jsou pojmy **státoprávní, společensko-ekonomické, administrativní**, k nimž se řadí v PASKAL tyto lexémy: *akta; artikul* (v PASKAL ekvivalent *kus*); *ciesar; ciesařová; cizozemec; desky (olomúčské); forberk; g(k)lejt/klét; hajtman; hautmanstvie; host* (tj. cizinec); *hrabie; hrabstvie; kanclér; kletovati; kněžna; knieže; koncilium; králová; královic; královna; královnička; královské atributy* (tj. jablko s křížem); *královstvie (české ap.); lankrabi(in); majestát; man; manstvie; markrabie; markrabství (moravské); maršálek; mistr (mistr dělník); obec; obecné dobré; obecní* (tj. orgán městské samosprávy); *panstvie; purkrabie (nejvyšší); rathúz; rychtář* (v PASKAL také ekvivalent *starosta městský*); *rytieřstvo; říše; sekret* (tj. pečeť na prstenu); *senátor* (v PASKAL překlad *kmet zemský*); *sněm* (ekvivalent za *koncilium*¹⁷⁵ v PASKAL); *starosta (ciesařuov ap.); starší (rádce pl., páni pl. – tj. stařešinové rodu); stolec* (také ve významu *sídlo*); *stolice* (tj. úřad); *šafář; šafářka; šlechta; šlechtic; šlechtična; špice* (tj. přední šik vojska); *truon* (v PASKAL synonymum *stolice*); *úřad (kancléřský, patriarchový, prorokový, apoštolský); úředník; vévoda; vladař (dvořský); vládyka*.

Podskupinu terminologického okruhu uvedeného výše tvoří lexémy spadající do sémantické kategorie **obchod, rozvoj řemesel**: *hrivna* (tj. měrná jednotka); *loket* (měrná jednotka); *mince* (tj. hodnota); *nóh* (jen v pl. – měrná jednotka); *obchod; orloj; pročelé hradové; předměstie, překlad* (tj. stavební); *právo městské; ruda* (tj. druh drahého kovu); *řemeslo; šart; tesařské řemeslo* (ale také jednoslovné *tesařství*); *tržiště; váha* (tj. hmotnost); *základ* (tj. zástava).

3.5.4.2.2 Další významový okruh představují lexémy charakterizující **rozšiřující se slovní zásobu pojmenovávající sociální, profesní, národnostní ap. zařazení osob**: *bakalář; biřic; Centaurus; centurio; čarodějnice; čarodějník; dělník (nájemný); deveř; frejier; hajný; hrnčieřov; hudec; hvězdář; chovačka; chuova; jurista; kat; komornice; komorník (nejvyšší); korábník; kronikář; kuchař; kuchtic; kupec; lékař; litkupník* (v PASKAL přeloženo jako *přímluvce*); *lotr; mlynář; muž* (tj. manžel); *mýtník; náměstek; Němec; nevěsta; obrazník; oděvec; ohař; oráč; pastýř; palatinus; panoše; pěštún; pěštúna; písař; podčešie; podkomořie; podkonie; pohonce (jur.); poprávce (jur.); poručník; pradlí; prodavač; přievozník; rádce; rataj; rukojmě; rybář; rytířství (turnej, honba, kolba, rytieř); řečník; řezník; strójce (klášterský); Tater; tribun; trubač; vodič; vozataj; vrah; vrátný; vražedník; vuodce; zedník; zlatník; zloděj; zpěvák; zpievač (kostelní); ženich; žoldněř*.

3.5.4.2.3 Jiným významovým okruhem mohou být pojmy, které ukotvují dané jevy (ponejvíce osoby) **společensky**. Uvedenou funkci v PASKAL zastávají lexémy: *augustus* (tj. název měsíce); *utrač, lhář; lichevník; lichva; mudřec; nevěstka* (jen 2x v epištolách v PASKAL; jinak jsou v PASKAL v částech shodných s PASMUZA výrazy: *mladice nekázaná/nestydlivá; žena nestydatá/necná; ženima též KRISTA*); *ohavný dóm* (tj. nevěstinec); *opilec; pokrytec; předek* (tj. člen lidského pokolení); *rota (zákonničie); rufanstvo; rufián; smilstvo; stoik; upálenie; žebřák*.

3.5.4.2.4 Významový okruh **jmen specifikujících místo**: *šibenice; kupadlo; stáje; tvrz; vinice; zámek* (tj. budova); *hrad; hradiště; hranice* (tj. oheň); *palác*.

3.5.4.2.5 Významový okruh **jmen drahých a vzácných látek (kamenů, tkanin, nerostů ap.)**: *axamit; damašek; karbunkul; koberec; mramor*; pojmenování nerostů a sloučenin (*mosaz, měd, čistec, olovo*); *páchy; pryskyřice; síra; smola; šarlat; tafat; zafír; zlatohlav*.

3.5.4.2.6 K jinému významovému okruhu hojně zastoupenému v PASKAL patří názvosloví **různých oborů**, které lze dále vnitřně členit na:

3.5.4.2.6.1 Názvosloví týkající se **lékařství (anatomie)**: *červená nemoc; dna; dým/dýmně* (tj. dýměj); *emeroida; hlavnie (dávna) bolest; hlízy* (jen pl.); *horkost (přirozená); chromý*; názvy částí těla (*nártie, hlezno, tříesla, bedry, paže, moz, klúb, stehno*); *krev púštěti; krvotok; malomocenstvie (malomocný subst.); mor; neduživá nemoc; slepý; studená nemoc; súchotiny; šelma* (tj. morová rána); *špitál; (terciána) zimnice; trudovatý* (subst.); *úpast; vidomý; volavý (býti)*; *vředy* (v pl.); *žíla mediana*.

3.5.4.2.6.2 Názvosloví **právní**: *dědic; dědictvie; dědina* (tj. dědictví); *list pöhonný; súd; súdce; sudí; svědectvie; svědek; věno*.

3.5.4.2.6.3 Názvosloví zahrnující **nástroje (zbraně) a jiné hmotné prostředky**: *ampula; bárka*; pojmenování částí kuchyňských potřeb (*páne, kotel, hrnec, pokrývadlo*); *helm; kladivo; kluk* (tj. šíp); *kopie; koráb; kotva (mořská); kotvice* (tj. třínohé špičaté železo naličené na zloděje); *kyj; lucerna; lučiště*; pojmenování mučících nástrojů (*kolo, pruty (železné), kliky, kláda, lavice (železná), lésa (železná)*); *nebozez*;

¹⁷⁴ Významové okruhy, které byly zvoleny pro diferenciaci, jsou víceméně intuitivní a vycházejí z charakteru zpracovávaného lexika. Východiskem bylo zpracování sémantických okruhů při analýze Klaretových slovníků (Michálek 1989).

¹⁷⁵ V PASKAL je tento lexém nesklonný.

necky; nožnice (jen pl.); pila; podvrstel; postavník (hromničný); přielbice; pulpit; samostříl; sekera; sochor (tj. kormidlo); srp; stroje hudeb; šachovnice (také dcka šachovní); šachy; šídlo; štít; tětíva; truhla (přikrytá – tj. rakev); varhany (v PASMUZA též podoba uorhany); větrník; vidly; vratidlo (tj. válec u tkalcovského stavu sloužící k navijení osnovy); závora; žernov (pekařov).

3.5.4.2.6.4 **Botanické a zoologické** názvosloví: koba, názvy květiny (*ruože, fiola, lilium*); *plást*; pojmenování hmyzu (*múcha, hovado, komář, štmel*); *yzop*.

3.5.4.2.6.5 Názvosloví vztahující se nějakou formou ke **vzdělání, počátkům vědního bádání ap.:** *báseň; běh hvězdný; běhy planetové; kapitula* (tj. kapitola, část textu); *kronika; kus* (článek víry, žaloby ap.); *sedmero uměnie; veršík*.

Náboženskou terminologii doloženou v počátcích staročesky psané prózy lze diferencovat na základě jednotlivých pojmenování, která je možné rozčlenit zhruba do tří základních skupin specifikujících, resp. pojmenovávajících: a) boha (božství, božské osoby) a Ježíšovo působení před jeho ukřižování i po něm v širokém slova smyslu; b) církevní hodnostáře a vůbec osoby nebo jevy a prostředky spojené s chodem a fungováním církve nebo nějakým způsobem církví osvojované; c) některé z církevních svátků.

Nenáboženská terminologie je, co se týče její vnitřní diference, značně členitější a lze ji považovat za věrohodné zrcadlo rychle se rozvíjející společnosti v průběhu 14. a 15. století. Nejrychleji se vytváří terminologická slovní zásoba u pojmů státoprávních a administrativních, mnoho nových termínů přibývá díky rozvoji řemesel a obchodu a v neposlední řadě se velmi obohacuje okruh pojmenování pro sociální, profesní a národnostní zařazení osob. V rámci rozvoje názvoslovní různých oborů je ve zkoumaných památkách ponejvíce reflektováno názvosloví lékařské.

Terminologizace slovní zásoby, ke které docházelo v průběhu patnáctého století, zřetelně ukazuje na to, že vedle prostředků a postupů, jimiž se staročeské lexikum terminologizovalo v obdobích předcházejících, výrazně posílilo přejímání z cizích jazyků, zvláště z němčiny.

3.6 Systematické nahrazování (obměňování) slovní zásoby mezi PASMUZA a PASKAL¹⁷⁶

Krátká poznámka závěrem je věnována systematickému nahrazování jednotlivých lexémů (v několika málo případech níže uvedených v tabulce se jedná ještě o ne zcela dokončený proces nahrazení), které lze doložit ze zkoumaných textů, resp. z porovnání PASMUZA a PASKAL, jakožto primárního a sekundárního textu. Specifikace těchto lexémů dovoluje v malé míře poodhalit vývoj lexikální složky českého jazyka v průběhu 15. století.

Pro větší přehlednost jsou jednotlivé identifikované lexémy řazeny podle slovnědruhové příslušnosti. V tabulce je v levém sloupci uveden slovní druh, ve sloupci prostředním a pravém znění daného lexému v PASMUZA a PASKAL.

	PASMUZA	PASKAL
substantiva	<i>pěstuna</i> <i>jmě</i> <i>ješitenstvie</i> <i>běs</i> (zvl. v pl.) <i>královic</i> <i>lejník</i> <i>kokot</i>	<i>chovačka</i> <i>jméno</i> <i>marnost, mrzkost</i> (i v derivátech) <i>diábel</i> (za lexém <i>běs</i> zvl. v pl.) <i>syn králuov</i> <i>man</i> <i>kohút</i>
adjektiva	<i>ochlaščený</i>	<i>ochozený</i>
zájmena	<i>kak</i> <i>veš</i> (sg. maskulin)	<i>kterak</i> <i>vešken</i>
verba	<i>bezděčiti</i> <i>cělobvati</i> <i>ničěti</i> <i>mykati se</i> <i>sveličěti se</i>	<i>nutiti</i> <i>libati</i> <i>(po)kleknúti</i> <i>túlati se</i> <i>chlubiti se</i>
adverbia	<i>ve(t)čas</i> <i>velím</i>	<i>tudiež, nynie, jednak, hned ...</i> <i>mnohem</i>
změny v rámci lexika týkající se slovtvorby, popř. morfologie ap.	<i>prorad- milosrdie</i> <i>jejie otci</i> <i>pekelný</i>	<i>zrad- milosrdenstvie</i> <i>jejiemu otci</i> <i>pekelní</i> (v procesu, ale převažuje tvar podle měkkého skloňování)

Vedle lexémů, které jsou uvedeny v předcházející tabulce, se v PASKAL nacházejí další, které není možné nalézt v PASMUZA. Podstatné v těchto případech však je, že v PASMUZA nemají ani žádný odpovídající ekvivalent. Společné a určující je pro ně to, že se vyskytují v kapitolách, které jsou pouze v PASKAL, nikoli v PASMUZA¹⁷⁷. K takovýmto případům patří lexém *náramně*, který se v PASKAL vyskytuje jen v kapitolách o Ozvaldovi, o Pantelonovi a o sv. Erazimovi, které nejsou součástí PASMUZA; adjektivum *náramný* se vyskytuje celkem třikrát v závěrečných pašijích, které jsou v rámci staročeských pasionálů součástí jen Pasionálu kališnického. V částech, které jsou součástí jen PASKAL, se vyskytly i některé další lexémy, k nimž patří: *rytina* (kap. o sv. Erazimovi), *modloslužebenstvie* (kap. o sv.

¹⁷⁶ Není pochyb o tom, že by se v rámci zkoumaných textů daly nalézt lexémy, které se vyskytují relativně často v jednom z nich, kdežto ve zbývajících vůbec ne, nicméně vždy by to byl výčet jen namátkový, proto o něj v této studii neusilujeme. Příkladem může být lexém *daremný*, který se 18x objevil v OTCB, kdežto ve zbývajících textech se vůbec nevyskytuje. Jistou smysluplnost má však porovnání změn v lexiku mezi PASMUZA a PASKAL jakožto (možné) předlohy a opisu.

¹⁷⁷ Tyto kapitoly nejsou ani v žádném jiném staročeském pasionálu, výjimku tvoří kapitola o Erazimovi, která je obsažena také v druhé inkunábuli, v tištěném Pasionálu z roku 1487.

Erazimovi), *sekret* (kap. o sv. Erazimovi), *žoldněř* (kap. o sv. Erazimovi, závěrečné pašije); jednou je tento lexém doložen v kapitole o povýšení sv. Kříže, která je také součástí PASMUZA, kde se vyskytuje ekvivalent *vojan*.

Z pohledu dnešní češtiny se v kapitolách, které nejsou zároveň v PASMUZA (ani jiném dalším staročeském Pasionálu) jedná o obecnou tendenci užívat novější lexikum. Nežřídka jde o přejímky terminologického charakteru, které jsou nebo se velmi záhy stávají už víceméně pevnou součástí staročeské, resp. středněčeské slovní zásoby.

4 Shrnující závěr

Předkládaná práce si klade za cíl utřídit a z několika úhlů pohledu analyzovat poměrně bohatý lexikální materiál nacházející se v rukopisných a tištěných textech, a sice v KRISTA, KRISTD, KRISTE, OTCB, PASMUZA, PASKAL, které představují počátky staročesky psané prózy. Hypotéz, domněnek i seriózních studií k tomuto období vývoje staročeského písemnictví existuje mnoho, netvoří však ucelený komplexní obraz, což velmi ztěžuje jakékoli komplexnější zpracování.

Vývojové postupy, do nichž jsou jednotlivé texty reprezentující počátky staročeského prozaického písemnictví začleňovány a v jejichž rámci jsou analyzovány, představují provázané procesy systémového charakteru, které ve staré češtině dosahovaly vrcholu v druhé polovině 14. a v průběhu 15. století. Většina z nich má však svůj počátek už daleko před vznikem staročeského písemnictví, jako např. postupný rozvoj vidového systému, který je pozorovatelný už ve staroslověnině. Některé z procesů však naopak, jak ostatně vyplývá i z provedené analýzy, dosahují vrcholu později, zejména v průběhu 16. – 17. století.

Jednotlivé texty, každý jiným způsobem, ukazují v rámci kulturně-literárního kontextu (srov. oddíl 1.2) na cestu, jakou se do českého literárního prostředí 14. století dostaly. Všem je společné, že byly při staročeském zpracování nějakým způsobem svázány se svými latinskými předlohami, ať už volně (jak je tomu u KRISTA), nebo naopak velmi těsně (OTCB) – někde na pomezí zůstává v tomto ohledu PASMUZA (PASKAL).

Zkoumané lexikum počátků staročesky psané prózy jsme se pokusili analyzovat tak, aby bylo možné odpovědět na otázky týkající se vzájemného vztahu zkoumaných textů, jejich provázanosti, popř. autorské totožnosti jednotlivých textů, a začlenění jednotlivých literárních pramenů, ale i počátků staročeské prozaické tvorby jakožto celku do kontextu vývoje staročeské slovní zásoby. Jádro této práce spočívá v usouvztažení jednotlivých lexikálních jevů se staročeským lexikálním systémem. Její součástí je také několik komentovaných příloh, které se věnují některé ze specifických částí lexika – frazémům, hapaxům a ojedinele se vyskytujícím slovům a termínům.

Při charakteristice a začleňování lexika počátků staročeské prózy byla jako základní pramen využita publikace Igora Němce *Vývojové postupy české slovní zásoby*. Pozornost je v předkládané práci soustředěna k vývojovým postupům, jimiž je v jazyce docíleno určitého výsledného stavu a zároveň je jimi naznačen další vývoj. Ačkoli byl analýze podroben jen jistý výsek staročeského písemnictví reprezentovaný výše zmíněnými památkami, náležitá pozornost byla věnována zachycení vývoje jazykového lexikálního systému češtiny jakožto celku.

Jak naznačila konfrontační analýza vybraného lexika zkoumaných textů s lexikálním systémem staré češtiny, je žádoucí hodnotit lexikum staročeské prózy jakožto celek na straně jedné a na straně druhé k lexiku jednotlivých zkoumaných textů přistupovat jednotlivě, ať už ve vzájemné konfrontaci jednotlivých pramenů mezi sebou (alespoň částečně), nebo ve vztahu k vývojovým postupům probíhajícím v rámci staročeské slovní zásoby.

Nejpodstatnějším výsledkem, který vyplynul z konfrontace lexika počátků staročeské prózy jako celku a vývojových postupů staročeské slovní zásoby působených jazykovými faktory (jevy související se změnami gramatického, hláskoslovného, kmenoslovného systému) a faktory psychickými a kulturněhistorickými (mimojazykovými), je relativní konzervativnost (v mnoha případech by bylo možné mluvit i o archaičnosti) v užívání lexika¹⁷⁸. Systémové změny, které jsou v rámci této práce zmiňovány (srov. oddíl 2.2 –

¹⁷⁸ Tato konzervativnost se týká užívání všech slovních druhů, které byly konfrontovány s výše zmíněnými třemi faktory vývojových postupů staročeské slovní zásoby. Ve větší míře se tento jev týká ohebných slovních druhů, zejména substantiv, adjektiv a sloves.

2.4.3), už se ve zkoumaných textech začínají projevovat, i když jsou zastoupeny ještě do značné míry marginálně.

Z analýzy vývojových postupů staročeské slovní zásoby působených jazykovými faktory dále vyplývá, že lexikální vývoj, který souvisí s vývojem gramatickým, není možné separovat od vývoje hláskoslovného a kmenoslovného. Lze říct, že hláskoslovný a kmenoslovný vývoj doplňuje gramatický tím, že mu napomáhá odstraňovat ze systému staré upadající kategorie.

V oblasti jmen je v této práci věnována pozornost postupnému rozpadu starého kmenového systému a jeho nahrazování systémem rodovým (srov. oddíl 2.2.1.1.1 a následující) a dále ústupu kategorie určenosti/neurčenosti (srov. oddíl 2.2.1.1.8 a následující). Zkoumané texty ještě ve většině případů zachovávají stav, který byl v jazyce před provedením (prováděním) uvedených systémových změn (dokladů na jejich provedení je ve zkoumaných textech jen nepatrné množství). Jedinou výjimku pro všechny zkoumané texty představuje ústup přivlastňovacích dublet typu *pán/pánov* (srov. oddíl 2.2.1.2.3); starší podoba už není doložena v žádném z textů (vyjma ustrnulého tvaru *páně* v PASKAL a posesiva *Boleslav* v obou pasionálech). Jisté náznaky progresivnějšího stavu v jazykovém vývoji lze spatřovat u substantiv v OTCB, kde došlo k úplnému odstranění rodových dublet typu *rúcha/rúcho* ve prospěch neuter (srov. oddíl 2.2.1.1.2); rovněž *ijo*-kmeny neuter označující nositele různých funkcí jsou v této památce nahrazeny maskuliny (srov. oddíl 2.2.1.1.3).

V oblasti slovesa byla pozornost věnována základnímu vývojovému procesu probíhajícímu ve staročeském vývojovém období – reflexi změny staré kategorie určenosti/neurčenosti, na jejíž bázi vznikala nová gramatická kategorie dokonavosti/nedokonavosti (srov. oddíl 2.2.1.3). Postupná dominance vidové opozice ve verbálním systému souvisela s rozkladem staré opozice ingresivnosti/durativnosti, který se rovněž podstatně odráží ve vývoji staročeského lexika současně ještě s dobudováváním systému vidově-časového a verbálně rodového (srov. oddíl 2.2.1.3.3). V rámci slovesa a uvedených systémových změn není možné počátky staročeské prózy souhrnně charakterizovat tak jednoznačně jako v případě jmen. Je zachovávána stará kategorie ingresivnosti/durativnosti (typ *tčieti/tnúti*) a její nahrazování prostředky systému vidově-časového je marginální. Jinak je tomu v případě systémových změn u korelací rozvíjejícího se systému vidově-časového – tento typ změn je ve zkoumaných textech (vedle četných dokladů na stav starší) už hojně zastoupen. Jde o změny vidových dvojic typu *nasúti:nasýpati>nasypati:nasýpati*; *potkati:potýkati>potkati:potkávati*; *naroditi sě:narázěti sě>naroditi sě>roditi sě*. Co se týká přebudovávání verbálně rodového systému v podřízenosti k systému vidovému (jde např. o změnu intranzitiva v reflexivum *břísti>broditi sě*), lze říct, že se tato systémová změna v počátcích staročeské prózy reflektuje zhruba ve srovnatelné míře jako u nahrazování kategorie ingresivnosti/durativnosti.

V souvislosti se změnami ve slovní zásobě vztahujícími se k syntaxi byly v této studii zpracovány jednotlivé aspekty postupného úpadku participiálních konstrukcí a jejich vliv na vývoj lexika (srov. oddíl 2.2.1.3.4). K tomuto jevu už dochází ve všech analyzovaných textech, nikoli však velkou měrou, objevují se např. ještě participiální vazby nenahrazené infinitivními vazbami, v několika případech je možné uvažovat o polovětné funkci daného participia; k porušování kongruence dochází téměř výhradně jen v singuláru feminin a plurálu.

Lexikální vývojové postupy související se změnami hláskoslovného systému¹⁷⁹ se ve vývoji jazyka (jeho lexikální složky) projevují tím, že fonologické změny zasahují do

¹⁷⁹ Zde už nejsou výsledky analýzy diferencovány s přihlédnutím ke slovnědruhové příslušnosti jednotlivých lexémů.

lexikálního vývoje. Např. úžení *ie>i* mělo v češtině za důsledek změnu většiny přítomných tvarů tranzitivního slovesa *ztvrđiti* s odpovídajícími tvary intransitivního *ztvrđěti*; tato homofonie byla odstraněna zavedením nového tranzitivního typu *ztvrđnutí*. Opačně také lexikální vývoj zasahuje do vývoje fonologického. Po zúžení *ie>i* se zvětšilo funkční zatížení samohlásky *i*, takže s ní nemohl splynout foném *y*, což způsobilo směřování k diftongizaci *y>ei>ej*. Vzhledem k tomu, že některé z hláskoslovných jevů byly už komentovány v rámci systémových změn souvisejících se změnami gramatického systému, v kapitole věnující se lexikálním vývojovým postupům souvisejícím se změnami hláskoslovného systému jsou zpracovány podrobněji jen jevy, o nichž v oddíle 2.2.1 tato zmínka učiněna nebyla (srov. oddíl 2.2.2). Z analyzovaného materiálu není možné opomenout už naznačenou změnu v rámci kategorie slovesa, kdy se typ korelace *ztvrđiti:ztvrđěti* a *rozlúčiti/rozlúčěti* mění v *ztvrđiti>ztvrđnutí* a *rozlúčiti/rozlúčovati*. U typu změny *rozlúčěti>rozlúčovati* je do velké míry pravděpodobné, že rozhodujícím důvodem pro její provedení není úžení *ie>i*, protože podoba *rozlúčovati* je doložena už v KRISTA (na rozdíl od podoby *rozlúčěti*), kde úžení v žádném případě předpokládat nemůžeme. Změna typu *ztvrđěti>ztvrđnutí* se objevuje v PASKAL, kde bylo úžení *ie>i* již provedeno (popř. se jedná o živý jazykový proces), nicméně patrně pod silným vlivem předlohy se zde paralelně vyskytuje ještě podoba *ztvrđěti*.

Dalším jevem, kterému byla při zkoumání lexika počátků staročeské prózy věnována pozornost, byly lexikální vývojové postupy, jež souvisejí s rozvojem kmenoslovného systému. Analýza se soustředila především na zpětné vývojové postupy, které bylo ze zkoumaných textů možné doložit. Jde o několik typů deprefixací, desufixací; z morfoložicko-syntaktických zpětných postupů o deadverbializaci a depluralizaci. K deprefixaci dochází ve všech zkoumaných textech pravidelně jen tehdy, pokud je vyvolána už nějakou předhistorickou změnou (*pohaněti>haněti*); v případech jiných se s tímto jevem lze také setkat, ale v analyzovaných textech se většinou nacházejí ještě podoby původnější, tedy prefigované (srov. oddíly 2.2.3.2.1.1–2.2.3.2.1.4). Společným rysem všech typů deprefixace je jejich využitelnost téměř výhradně u sloves. Naopak charakteristickým procesem pro substantiva, který se však ve staré češtině vyskytuje velmi zřídka, je desufixace formálních deminutiv typu *váček>vak* a *lahvicě>láhev*. Ke změně prvního ani druhého typu u substantiv (maskulin i feminin) ve zkoumaných textech vůbec nedochází. Delexikalizace (typ v *hlavách* – deadverbializace) není v analyzovaném materiálu ještě realizována; k depluralizaci (typ v *knihách*) dochází naopak už ve všech textech, zůstává však ještě velké množství případů, kde tento proces proveden není (srov. oddíly 2.2.3.2.3.1–2.2.3.2.3.2).

Analyzované texty, resp. jejich lexikum rovněž podléhalo změnám nebo vývojovým postupům, které byly působeny psychickými faktory. Části slovní zásoby jsou zde ve vzájemných vztazích daných významovými faktory. V souvislosti s vývojovými postupy působenými psychickými faktory je v této studii věnována pozornost pouze analýze lexikálního antonymního vztahu (srov. oddíl 2.3.1). Pomocí tohoto vztahu se během jazykového vývoje lexikální jednotky formálně sblíží se svými antonymy po stránce hláskoslovné, morfoložické, slovtvorné (ve zkoumaném materiálu je doloženo jen sblížení hláskoslovné, v jehož rámci lze nalézt již podstatnější diference např. mezi PASMUZA a PASKAL, což je jev sám o sobě vzácný). Co se týká významového vývoje lexikálních jednotek, je pomocí antonymního vztahu usměřován dvěma hlavními směry. Ty spočívají buď ve významovém obohacování lexikální jednotky (adjektivum *levý* se významově vyrovnává se sémanticky bohatším *pravý* – srov. oddíl 2.3.2.1), nebo naopak v omezování její mnohoznačnosti, jež souvisí s její diferenciací (významová diference adjektiva *horký* / *hořký* – srov. oddíl 2.3.2.2 – tento jev odlišuje KRISTA a PASMUZA od PASKAL, kde je diference již provedena).

V rámci vývojových postupů souvisejících s psychickými faktory je v předkládané práci zmiňován také rozvoj expresivních jednotek slovní zásoby (demonstrováno na lexému pro označení člověka, který někoho připraví o život) a jejich protiváhy, tj. lexikálních jednotek intelektuálních. Lexikální vývojové postupy související s intelektualizací jsou zastoupeny abstraktizací, specializací a diferenciací. Všechny vyjmenované procesy se nějakým způsobem reflektují ve zkoumaných textech, ale jen marginálně. Z tohoto důvodu není možné mluvit o obecnějších závěrech, které by analyzované texty z tohoto lexikálního hlediska blíže specifikovaly (srov. oddíly 2.3.5.1–2.3.5.3).

Lexikum, resp. jeho vývoj, je v průběhu staročeského období silně ovlivňováno a formováno vedle faktorů jazykových také faktory mimojazykovými (tj. kulturněhistorickými). Mimojazykové faktory ovlivňující rozvoj a proměnu lexika jsou pevně spjaty s vývojem společnosti. Mimojazykové faktory ve srovnání s faktory jazykovými a psychickými mají schopnost mnohem rychleji pronikat do lexikálního systému daného jazyka (v tomto případě češtiny 14. a 15. století). Z tohoto důvodu je jim při analýze lexika staročeské prózy věnována velká pozornost. A priori je u zkoumaného lexika možné předpokládat mnohem větší rozdíly mezi jednotlivými texty, než tomu bylo u jednotlivých případů řadících se k faktorům jazykovým a psychickým. Vliv mimojazykových faktorů ovlivňujících vývoj slovní zásoby je v této práci podrobně zpracován v rámci slovotvorby a přejímání slov. Na základě získaných poznatků a v souladu se zmíněným předpokladem lze tvrdit, že zvláště v případě přejímek se jednotlivé texty navzájem zřetelněji diferencují, zejména to platí pro PASKAL ve vztahu k ostatním zkoumaným rukopisům¹⁸⁰ (srov. oddíly 2.4.1.1.1.7.1–2.4.1.1.1.7.4). Toto poměrně jasné vyčlenění PASKAL oproti KRISTA, PASMUZA a OTCB není možné interpretovat jinak než jako značné zintenzivnění přejímání cizích slov do češtiny (zejména z němčiny nebo alespoň jejím prostřednictvím) v průběhu 15. stol., což souviselo s všestranným rozvojem řemesel, různých vědních oborů ap. Jelikož se všechny zkoumané texty řadí k nábožensko-vzdělavatelné literatuře, byla v této studii věnována pozornost i možným staroslověnským a církevněslovanským lexikálním reliktvům. Lexikum staroslověnského a církevněslovanského původu se vyskytlo v KRISTA a v obou pasionálech (srov. oddíl 2.4.1.1.3). Do rámce slovotvorby byla začleněna i kompozita, která výrazněji, než je tomu u tvoření slov pouhou sufixací a prefixací (popř. jejich kombinací), diferencují PASKAL a částečně OTCB od KRISTA a PASMUZA. Důvody odlišností v užívání kompozit u PASKAL a OTCB nejsou stejné; v případě složenin platí totéž, co bylo řečeno o odlišnostech v PASKAL a v OTCB oproti zbývajícím zkoumaným textům u přejímání cizích slov a v předešlé poznámce pod čarou.

U nejčastějších slovotvorných postupů, tedy u sufixace a prefixace, se jednotlivé texty příliš vzájemně neliší, výjimku tvoří (v rámci sufixace) jen nevelké množství případů u několika slovotvorných kategorií. Jména konatelská z vývojového hlediska dotvrzují konzervativní ráz lexika v KRISTA a v obou pasionálech, kde jsou ojediněle některé lexémy tvořeny již zcela neproduktivními sufixy (např. *rybitev* v KRISTA). U několika slovotvorných kategorií dochází napříč jednotlivými texty k paralelní slovotvorné derivaci, a to zejména u dějových jmen, např. *promluva/promluvenie* KRISTA ap. (srov. oddíl 2.4.2.1.7), nebo u jmen vlastností a u zdobnělin, méně pak u jmen činitelských, např. *vykladač/vykladatel* v OTCB a *zpěvák/zpievač* v PASKAL (zde je každý z lexémů fundován

¹⁸⁰ O jisté odlišnosti od ostatních textů lze uvažovat i u OTCB. Zde ji však není možné interpretovat jako důsledek vývoje jazyka v 15. století (OTCB je přibližně stejně starý text jako KRISTA a PASMUZA). Tento fakt by spíše mohl ukazovat na možnou existenci jednoho autora u KRISTA a PASMUZA (je však třeba mít na paměti, že OTCB je v porovnání s KRISTA a PASMUZA zčásti odlišným textem, který si vyžaduje jiné lexikum).

jiným slovním druhem – srov. oddíl 2.4.2.1.2). Na základě získaných výsledků nelze říct, že by případy dvojí derivace byly specifickým rysem některého z textů.

U relačních adjektiv se postupně vyhraňuje rozdíl při tvoření individuálních a posesiv (v PASMUZA je doložen případ dvojí derivace pomocí sufixů *-ov* a *-ský* u jednoho lexému¹⁸¹). Při tvoření relačních adjektiv si konkurují slovotvorné sufixy *-ní* a *-ný*, přičemž platí, že podoba podle tvrdého skloňování je charakteristická pro texty KRISTA a PASMUZA (tedy starší z analyzovaných), ke kolísání dochází ve dvou zbývajících analyzovaných textech (OTCB a PASKAL), měkká podoba již zcela převažuje v OTCB. Tato charakteristika pro konkurenci zmiňovaných slovotvorných sufixů platí i v případě tvorby deadverbiálních adjektiv (srov. oddíl 2.4.2.2.1.1).

U kategorie kvalitativních adjektiv se ve zkoumaných textech tvoří nová kategorie těchto adjektiv vyjadřujících objektovou posesivitu („vyznačování se tím, co pojmenovává fundující sloveso“ – srov. oddíl 2.4.2.2.1.2).

Aby bylo možné zaujmout stanovisko k hypotéze společného autorství Života Krista Pána (KRISTA) a Pasionálu (PASMUZA (PASKAL)), byla do předkládané studie zařazena také kapitola, jež se zabývá prvky, které potenciálně odlišují jednotlivé zkoumané texty. K tomuto účelu bylo vybráno několik plnovýznamových lexémů, ale i navazovacích výrazů substantivního i nesubstantivního charakteru, zvláště částic, jakožto (možných) překladů latinských spojek a příslovcí¹⁸². Z analýzy vyplynulo, že většina plnovýznamových lexémů neukazuje na to, že by KRISTA a PASMUZA (popř. oba pasionály), mohly být společným dílem jednoho autora. V opozici k tomuto tvrzení se však objevily i výjimky, a to lexémy *hospodyně* ve významu „manželka“, ojedinele „hospodyně (paní)“ a *padúch* a *lotr* ve významu „lotr, padouch“. Lexémy *hospodyně*¹⁸³ a *lotr* by podle množství výskytů v jednotlivých textech mohly být považovány za součást dominikánova idiolektu (tj. idiolektu jednoho autora předpokládaného pro KRISTA a pasionály). Tuto hypotézu podporuje ještě výskyt lexému *padúch*, který se v relativně velkém počtu omezuje prakticky jen na OTCB, několik málo dokladů je i v pasionálech, v KRISTA se vůbec nevyskytuje (srov. oddíl 3.1.1).

U navazovacích výrazů jak substantivní, tak nesubstantivní povahy se u několika lexémů (ve větším počtu a výrazněji než tomu bylo u plnovýznamových lexémů) naproti tomu ukázalo, že by předpoklad jednoho možného autora v případě KRISTA a PASMUZA (PASKAL) mohl mít přece jen jisté opodstatnění. Jde o slovo *zatiem*, které je ve zkoumaných textech překladovým ekvivalentem vícera latinských lexémů, a o navazovací výraz *v tu (tůž/níž) hodinu*, jenž je rovněž překladem více latinských slov. Uvedené dva české překladové ekvivalenty se téměř vůbec nevyskytují v OTCB (1 a 5 výskytů). V případě navazovacího výrazu *v tu (tůž/níž) hodinu* dochází ještě k postupnému vytlačování podoby *v ni(ž) hodinu*, která se vůbec nevyskytuje v OTCB (což je možné předpokládat), ale ani v PASKAL, kde užívání navazovacího výrazu *v tu (tůž/níž) hodinu* zdatelně klesá. Podle našeho názoru ani přes množství shodných formálních znaků (8 společných kapitol) a přes nápadné shody ve frekvenci užívání některých výše uvedených lexémů nelze jednoznačně tvrdit, že Život Krista Pána (KRISTA) a Pasionál (PASMUZA) mají jednoho autora (srov. oddíl 3.1.2).

Vzdálenější či bližší vztahy mezi jednotlivými zkoumanými texty, popř. doplňující informace o počátcích staročesky psané prózy jako celku, jsou analyzovány rovněž v několika komentovaných přílohách, v nichž je zpracována frazeologie (srov. oddíl 3.3.1),

¹⁸¹ Jistou analogií může být po vzniku složené adjektivní deklinace konkurence sufixů *-ový* a *-ský*, ke které dochází ve všech zkoumaných textech (typ *ciesářový* x *ciesářský*). První z uvedených sufixů postupně pozbývá na produktivitu a je nahrazován sufixem *-ský*.

¹⁸² Kritéria tohoto výběru srov. Pytlíková (2002).

¹⁸³ Lexém *manželka*, který v uvedeném významu postupně nahrazuje lexém *hospodyně*, je v několika málo případech již doložen v OTCB a PASMUZA.

hapaxy a ojediněle se vyskytující slova (srov. oddíl 3.4) a terminologie (charakteristika slovní zásoby podle významových okruhů – srov. oddíl 3.5). Každá ze zmiňovaných příloh ukazuje na jiný aspekt vzájemných vztahů zkoumaných textů. V rámci uvedených příloh svědčí ve prospěch hypotézy společného autora Života Krista Pána (KRISTA) a Pasionálu (PASMUZA) pouze závěry, ke kterým jsme došli u hapaxů a ojediněle se vyskytujících slov. Množství hapaxů a ojediněle se vyskytujících slov, která se objevují jen v KRISTA a PASMUZA (popř. i v jiných pasionálech), nelze podle našeho názoru dost dobře považovat jen za náhodu. Předpoklad společného autorství Života Krista Pána a Pasionálu podporují ještě identifikované hapaxy a ojediněle se vyskytující slova v OTCB, jež jsou omezeny jen na tuto památku, nebo se jen zcela výjimečně objeví např. v pasionálech. Ze zbývajících dvou komentovaných příloh (věnovaných frazeologii a terminologii¹⁸⁴) však žádný závěr podobný předešlému nevyplývá.

Závěrem prováděné analýzy bylo díky blízkému vztahu textů PASMUZA a PASKAL (vztah předpokládané předlohy a jejího opisu) možné sledovat nahrazování jednotlivých lexémů, které podle všeho v průběhu 15. století vycházely z užívání. K nahrazování starého lexému za nový dochází u všech ohebných slovních druhů (vyjma číslovek) a adverbií (srov. oddíl 3.6).

Po provedené analýze se lexikum počátků staročeské prózy ve vztahu ke zmiňovaným vývojovým procesům ve slovní zásobě jeví, jak už bylo naznačeno výše v tomto závěru, jako relativně konzervativní (archaické), povětšinou ještě zachovávající stav charakteristický pro starší vývojovou fázi jazyka. Zároveň však není žádnou výjimkou, že už v něm probíhají jednotlivé procesy, které zásadním způsobem mění jazykový systém staré češtiny. Tak je tomu např. u kategorie jmen v případě přebudovávání starého kmenového principu na rodový, u postupného rozpadu kategorie určenosti/neurčenosti, u sloves jde zejména o postupné nahrazování staré kategorie ingresivnosti/durativnosti prostředky vidově-časového systému. Navzdory konzervativnosti lexika zkoumaných pramenů, což zejména platí pro tisk PASKAL, který je v částech shodných s PASMUZA zjevně ovlivněn svou předlohou a po jazykové stránce zcela jistě neodráží živý úzus konce 15. století (v některých rysech je dokonce archaičtější než přibližně o 70 let starší rukopis OTCB), je v rámci vývojových postupů působených mimojazykovými faktory možné v oblasti slovní zásoby pozorovat zřetelný vývoj. Jde zvláště o přejímání cizích slov a o tvorbu nových kompozit. S předpokládaným pozdějším datem vzniku textu znatelně vzrůstá výskyt přejatých slov.

Z toho, co bylo řečeno výše, je zřejmé, že i po analýze provedené v této práci zůstane nezodpovězena otázka týkající se hypotézy jednoho možného autora Života Krista Pána a Pasionálu. Na několika místech bylo už naznačeno, že předpoklad společného autorství zmiňovaných dvou památek nelze dosud uspokojivě ani prokázat, ani vyvrátit. Naše analýza na tomto faktu příliš nemění. Na jedné straně se vyskytuje množství jevů, které nasvědčují tomu, že Život Krista Pána (KRISTA) a Pasionál (PASMUZA) jsou dílem jednoho autora – k takovým se řadí např. množství společných hapaxů a ojediněle se vyskytujících slov, výskyt nebo naopak absence některých lexémů ve srovnání s OTCB. Na straně druhé není možné opomenout jen marginální existenci těchto společných jevů v rámci terminologie, a zejména frazeologie, kde by bylo možné předpokládat, že se autorský idiolekt projeví nejpodstatněji (srov. oddíly 3.3.1 – 3.5).

Je zřejmé, že při analýze lexika počátků staročesky psané prózy nebyly a nemohly být využity všechny přístupy, jež se nabízejí. K takovým se například řadí metody spojené s elektronickým zpracováváním staročeských i jinodobých rukopisů, které jsou značkovány a tagovány, čímž umožňují v oblasti lexika identifikaci a analýzu dosud opomíjených jevů.

¹⁸⁴ Vzhledem k tomu, že jsou všechny zkoumané texty podobného žánrového zaměření, nebylo možné u terminologie předpokládat výraznější rozdíly.

Jedním z takových jevů je studium existujících kolokací, které by konkrétně v případě zkoumaných textů mohly napomoci rozřešit otázku společného autorství Života Krista Pána a Pasionálu. Využití kolokací je však při zkoumání různých jazykových jevů mnohem širší. Další výzkum starých rukopisů a tisků umožňuje jejich korpusové zpracování, o němž lze předpokládat, že umožní ozřejmit jevy, které zůstávají doposud skryty.

Použité zkratky

1) jazykové:

adj./A – adjektivum
adv. – adverbium
f. – femininum
imper. – imperativ
inf. – infinitiv
K – konektém
lex. – lexikální
masc. – maskulinum
N – číslovka
os. – osoba
pf. – perfektivum
pl. – plurál
sg. – singulár
subst./S – substantivum
V – verbum

2) jiné:

ap. – a podobně
atd. – a tak dále
bibl. – biblický
f. – folio
fig. – figurativně
jur. – právnícky
kap. – kapitola
lat. – latinský
n. – nebo
např. – například
pol. – polovina
popř. – popřípadě
pozn. – poznámka
relig. – religionistický / religionisticky
resp. – respektive
rétor. – rétorický / rétoricky
rkp. – rukopis
srov. – srovnej
stč. – staročeský / staročesky
stol. – století
sv. – svatý
t. – tamtéž
teol. – teologický / teologicky
zvl. – zvláště
zejm. – zejména
ŽKP – Život Krista Pána

Seznam použité literatury

- Bauer, J.: *Vývoj českého souvětí*. Academia, Praha 1960.
- Bayerová, N.: *Gramatická terminologie předobrozenecká*. SPN, Praha 1979.
- Bělič, J. – Kamiš, A. – Kučera, K.: *Malý staročeský slovník*. SPN, Praha 1979.
- Bozděchová, I.: *Tvoření slov skládáním*. ISV nakladatelství, Praha 1994.
- Cuřín, F.: *Vývoj spisovné češtiny*. SPN, Praha 1985.
- Čermák, F.: *Jazyk a jazykověda*. Nakladatelství Karolinum, Praha 2007.
- Čermák, F.: *Idiomatika a frazeologie češtiny*. Universita Karlova, Praha 1982.
- Černá, A. M. (ed.): *Staročeské knihy lékařské*. Host, Brno 2007.
- Daneš, F. – Dokulil, M.: – Kuchař, J. (eds.): *Tvoření slov v češtině 2. Odvozování podstatných jmen*. Academia, Praha 1967.
- Dějiny Univerzity Karlovy I*. Karolinum, Praha 1995.
- Dokulil, M.: *Tvoření slov v češtině 1. Teorie odvozování slov*. Academia, Praha 1962.
- Dokulil, M. – Horálek, K. – Hůrková, J.: *Mluvnice češtiny I*. Academia, Praha 1986.
- Dostál, A.: *Historická mluvnice česká II*. SPN, Praha 1967.
- Dvořák, E.: *Vývoj přechodníkových konstrukcí ve starší češtině*. Universita Karlova, Praha 1970.
- Filipec, J. – Čermák, F.: *Česká lexikologie*. Academia, Praha 1985.
- Flajšhans, V.: K otázce o vlivu církevní slovanštiny na starou češtinu. *ČČM* 69, 1895, s. 487–498.
- Flajšhans, V.: *Náš jazyk mateřský*. Česká grafická Unie, Praha 1924.
- Gebauer, J.: *Historická mluvnice jazyka českého I–IV*. F. Tempský, Praha 1894, 1896, 1898, 1929.
- Gebauer, J.: *Staročeský slovník I–II*. Academia, Praha 1970.
- Gladkova, H.: I-kmenová substantiva ve staré češtině. Morfologická analýza. In: Nejedlý, P. – Vajdlová, M. (eds.): *Verba et historia*, Praha 2005, s. 87–93.
- Hádek, K.: Vývoj slovní zásoby ve staročeském Pasionálu. In: Nejedlý, P. – Vajdlová, M. (eds.): *Verba et historia*, Praha 2005, s. 105–110.
- Hauptová, Z.: Církevněslovanské písemnictví v přemyslovských Čechách. In: *Jazyk a literatura v historické perspektivě*, Ústí nad Labem 1998, s. 5–42.
- Havránek, B.: *Vývoj spisovného jazyka českého*. Sfinx, Praha 1936.
- Havránek, B.: Expanse spisovné češtiny od 14. do 16. století. In: *Co daly naše země Evropě a lidstvu I*, ELK, Praha 1998, s. 103–117.
- Havránek, B. – Jedlička, A.: *Česká mluvnice*. SPN, Praha 1960.
- Havránek, B. – Weingart, M. (eds.): *Spisovná čeština a jazyková kultura*. Melantrich, Praha 1932.
- Heller, J.: *Výkladový slovník biblických jmen*. Advent-Orion/Vyšehrad, Praha 2003.
- Holub, J. – Lyer, S.: *Stručný etymologický slovník jazyka českého*. SPN, Praha 1978.
- Jansen, O. (Jakobson, R.): Český vliv na středověkou literaturu polskou. In: *Co daly naše země Evropě a lidstvu I*, ELK, Praha 1998, s. 93–101.
- Jungmann, J.: *Slownjik česko–německý* (<http://www.slownjik.cz/>).
- Kamiš, A.: *Slovní zásoba české publicistiky 18. století*. Univerzita Karlova, Praha 1974.
- Karlík, P. – Nekula, M. – Pleskalová, J. (eds.): *Encyklopedický slovník češtiny*. NLN, Praha 2002.
- Karlík, P. – Nekula, M. – Rusínová, Z. (eds.): *Příruční mluvnice češtiny*. NLN, Praha 1995.
- Komárek, M.: *Historická mluvnice česká I*. SPN, Praha 1969.
- Komárek, M.: *Studie z diachronní lingvistiky*. Univerzita Palackého v Olomouci, Olomouc 2006.

- Kopečný, F.: *Etymologický slovník slovanských jazyků I–II (Slova gramatická a zájmena)*. Academia, Praha 1973, 1980.
- Kopečný, F.: *Základní všeslovanská slovní zásoba*. Academia, Praha 1981.
- Koupil, O.: *Grammatykáři*. Nakladatelství Karolinum, Praha 2007.
- Kučera, K.: Vývoj účinnosti a složitosti českého pravopisu od konce 13. do konce 20. století. *SaS* 59, 1998, s. 178–199.
- Kurz, J.: *Učebnice jazyka staroslověnského*. SPN, Praha 1969.
- Kyas, V.: *První český překlad bible*. Academia, Praha 1971.
- Kyas, V. (ed.): *Staročeská Bible drážďanská a olomoucká I–IV*. Praha–Paderborn 1981–1996.
- Kyas, V.: *Česká bible v dějinách národního písemnictví*. Vyšehrad, Praha 1997.
- Lamprecht, A. – Šlosar, D. – Bauer, J.: *Historická mluvnice češtiny*. SPN, Praha 1986.
- Machek, V.: *Etymologický slovník jazyka českého*. Academia, Praha 1968.
- Machek, V.: *Česká a slovenská jména rostlin*. ČSAV, Praha 1954.
- Mareš, F., V.: *Cyrlometodějská tradice a slavistika*. TORST, Praha 2000.
- Marvan, J. – Michálek, E. – Němec, I.: Základní procesy v lexikálním vývoji českého jazyka. In: *Čs. přednášky pro V. mezinárodní sjezd slavistů v Sofii*, Academia, Praha 1963, s. 105–113.
- Michálek, E.: *Česká slovní zásoba v Klaretových slovnících*. Academia, Praha 1989.
- Michálek, E.: K činitelským jménům ve staré češtině. *LF* 83, 1960, s. 366–369.
- Michálek, E.: K zvláštním způsobům Klaretova tvoření slov. *NŘ* 58, 1975, s. 77–81.
- Michálek, E.: Ke Klaretovu slovo tvornému typu. *SaS* 37, 1976, s. 220–223.
- Michálek, E.: Terminologické jednotky v Staročeském slovníku. *LF* 94, 1971, s. 207–216.
- Michálek, E.: *Český právní jazyk údobí předhusitského a doby Husovy*. Academia, Praha 1970.
- Michálek, E.: K specifickým rysům staročeské odborné terminologie. *LF* 97, 1974, s. 235–240.
- Michálek, E.: K rozvoji české slovní zásoby v době Karlově. *NŘ* 61, 1978, s. 233–240.
- Michálek, E.: Sociální a kulturní rozvoj doby Karlovy ve světle staré češtiny. In Svatoš, M. (ed.): *Doba Karla IV. v dějinách národů ČSSR*, Univerzita Karlova, Praha 1981, s. 21–47.
- Michálek, E.: K vztahům mezi církevní slovanštinou a češtinou ve 14. století. *LF* 114, 1991, s. 243–245.
- Míter, P.: *Kompozice v kontextu současné češtiny*. Univerzita J. E. Purkyně v Ústí nad Labem, Ústí nad Labem 2006.
- Mluvnice češtiny* (1–3), Academia, Praha 1986, 1987.
- Němec, I.: *Vývojové postupy české slovní zásoby*. Academia, Praha 1968.
- Němec, I.: *Rekonstrukce lexikálního vývoje*. Academia, Praha 1980.
- Němec, I. a kol.: *Slova a dějiny*. Academia, Praha 1980.
- Němec, I. – Horálek, J. a kol.: *Dědictví řeči*. Panorama, Praha 1986.
- Němec, I.: Vztah centrum – periférie v lexikálním vývoji. *NŘ* 59, 1976, s. 118–124.
- Němec, I.: Vztah k přírodě ve světle středověké slovní zásoby. *Slavia* 62, 1993, s. 241–247.
- Newerkla, S. M.: *Sprachkontakte Deutsch–Tschechisch–Slowakisch*. PETER LANG, Frankfurt am Main 2004.
- Novotný, A.: *Biblický slovník*. Kalich, Praha 1956.
- Ottův slovník naučný*. Praha 1888–1909.
- Pleskalová, J.: *Tvoření nejstarších českých osobních jmen*. Spisy MU, Filozofická fakulta, sv. 317, Brno 1998.
- Pleskalová, J. – Krčmová, M. – Večerka, R. – Karlík, P. (eds.): *Kapitoly z dějin české jazykovědné bohemistiky*. Academia, Praha 2007.

- Poštolková, B. – Roudný, M. – Tejnor, A.: *O české terminologii*. Academia, Praha 1983.
- Porák, J.: *Humanistická čeština*. Univerzita Karlova, Praha 1979.
- Porák, J.: Rozvoj vzdělanosti v nejstarším období a počátky spisovné češtiny. In Svatoš, M. (ed.): *Doba Karla IV. v dějinách národů ČSSR*, Univerzita Karlova, Praha 1981, s. 8–20.
- Příruční slovník jazyka českého* (<http://bara.ujc.cas.cz/psjc/>).
- Pytlíková, M.: *Staročeské překlady takzvaného dominikána*. FF UK (diplomová práce), Praha 2002.
- Reczek, J.: *Bohemizmy Leksykalne w języku polskim do końca XV wieku*. Wydawnictwo Polskiej akademii nauk, Kraków 1968.
- Rejzek, J.: *Český etymologický slovník*. LEDA, Praha 2001.
- Rusínová, Z. – Šlosar, D.: Průřez vývojem slootovorné soustavy adjektiv. In: *SPFFBU*, roč. XVI, Brno 1967, s. 37–64.
- Rusínová, Z.: K tvoření adjektiv ve staré češtině. In: *SPFFBU*, roč. XV, Brno 1966, s. 141–145.
- Rusínová, Z.: *Tvoření staročeských adverbíí*. UJEP, Brno 1984.
- Slovník české frazeologie a idiomatiky*. LEDA, Praha 2009.
- Slovník spisovného jazyka českého 1–4*. Academia, Praha 1960–1971.
- Smetánka, E.: *O staročeských životech svatých Otců*, VKČSN, Praha 1904.
- Smetánka, E.: *Staročeské životy svatých Otců*. Sbirka pram. lit. I/1, 8, Praha 1909.
- Spunar, P.: The First Old-Czech Translation of the Holy Script in the Cultural Relations of the 14th Century. In: *The Bible in Cultural context*, Czech Society for the Study of Religions, Brno 1994, s. 321–326.
- Staročeský slovník* (Úvodní stati, soupis pramenů a zkratek). Academia, Praha 1968.
- Staročeský slovník* (sešity 1–26). Academia, Praha 1968–2008.
- Stluka, M.: *Jazykový rozbor staročeských Životů Krista Pána*. FF UK (diplomová práce), Praha 2000.
- Stluka, M. (ed.): *Život Krista Pána*. Host, Brno 2007.
- Škarka, A. (ed.): *Nejstarší česká duchovní lyrika*. Orbis, Praha 1949.
- Šlosar, D. – Večerka, R.: *Spisovný jazyk v dějinách české společnosti*. SPN, Praha 1979.
- Šlosar, D.: *Česká kompozita diachronně*. Masarykova univerzita v Brně, Brno 1999.
- Šlosar, D.: Slootovorný vývoj deadjektivních substantiv v češtině. *LF* 104, 1981, s. 167–175.
- Trávníček, F.: *Historická mluvnice československá*. Melantrich, Praha 1935.
- Truhlář, J.: *Katalog českých rukopisů c. k. veřejné a universitní knihovny pražské*. Česká akademie císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění, Praha 1906.
- Vážný, V.: *Historická mluvnice česká II*. SPN, Praha 1964.
- Večerka, R.: *Uvedení do etymologie*. NLN, Praha 2006.
- Vidmanová, A.: K dataci staročeského Passionálu. *LF* 105, 1982, s. 200–208.
- Vidmanová, A.: K původní podobě a textové tradici staročeského Pasionálu. *LF* 108, 1985, s. 16–45.
- Vidmanová, A. (ed.): *Legenda aurea*. Vyšehrad, Praha 1984.
- Vilikovský, J.: Staročeský Passionál a Život Krista Pána. In: *Písemnictví českého středověku*, Universum, Praha 1948.
- Vintr, J.: Česká gramatická terminologie do r. 1620. *WslJb* 31, 1985, s. 151–185.
- Vokabulář webový* (<http://vokabular.ujc.cas.cz/default.aspx>).
- Vondrák, V.: K otázce o vlivu církevní slovanštiny na starou češtinu. *ČČM* 69, 1895, s. 301–314.
- Zubátý, J.: *Studie a články. I. Výklady etymologické a lexikální*. Česká akademie věd a umění, Praha 1945.

Abstrakt v českém jazyce

Pramennou náplní této práce jsou tři staročeská překladová díla, *Život Krista Pána*, *Pasionál* a *Životy svatých Otců*. Všechna zmiňovaná díla patří k počátkům staročesky psané prózy. Předmětem zkoumání je jejich lexikální zásoba nahlížená z různých úhlů pohledu. Základem prováděné analýzy je vzájemné srovnání slovní zásoby uvedených tří staročeských památek. Pozornost je věnována také lexiku mladších opisů ŽKP a Pasionálu, které při srovnání se svými nejstaršími dochovanými předlohami ukazují na cestu, kterou se ubíral vývoj slovní zásoby ve staré češtině v průběhu 14. a 15. století. Zkoumané lexikum je rovněž konfrontováno s vývojovými procesy, kterými procházela staročeská slovní zásoba. Zvláštní pozornost je v jednotlivých zkoumaných textech věnována slovo tvorbě; součástí analýzy je charakteristika vznikající, popř. existující terminologie; samostatně jsou zpracovány frazémy a opomenuty nezůstávají jedinečně nebo ojediněle se vyskytující lexémy (hapaxy ap.), jež se v počátcích staročesky psané prózy vyskytují. Jednotlivé zkoumané texty jsou začleněny do obecnějšího kulturně-historického rámce.

Abstract in English

Three main sources of this Dissertation Thesis are three Old Czech translation works, *Life of Christ the Lord*, *Passional* and *Life of Holy Fathers*. All three mentioned works belong to the first prose written in Old Czech. The object of research is their lexical reserve seen from various angles of view. The basis of analysis is a reciprocal comparison of vocabulary of these three above mentioned Old Czech relics. Attention is also given to lexical terms of newer paraphrases of *Life of Christ the Lord* and *Passional* that in comparison with the oldest preserved works are showing the development of Old Czech during 14th and 15th centuries. Examined lexis is being also confronted with developmental processes of Old Czech vocabulary. The special attention in particular texts is given to verbal procreation; the part of analysis is a characteristic of emergent or eventually existent terminology; phraseology is being elaborated separately and uniquely or sporadically incident lexemes (hapaxes, etc) that appear in the beginning of Old Czech written prose are also not being omitted. Separately observed texts are incorporated into a more general culturally-historical frame.